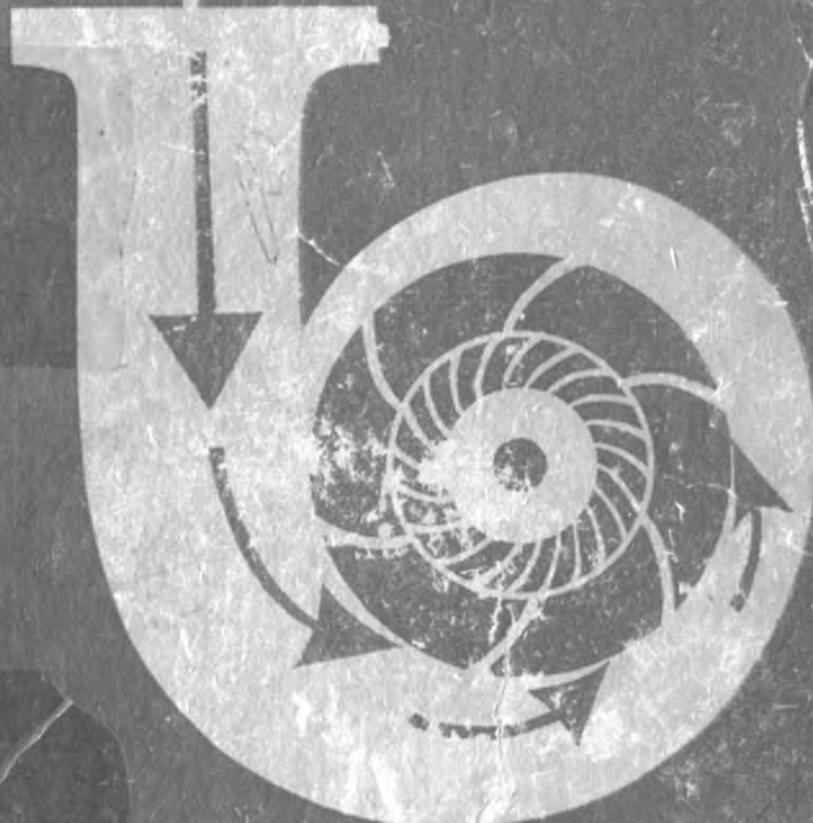

К.ЛАТИПОВ, С.ЭРГАШЕВ

ГИДРАВЛИКА ВА ГИДРОМАШИНАЛар

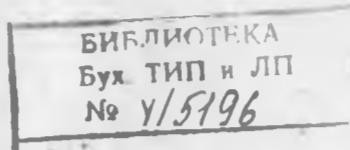

532.5
11-24

Қ. ЛАТИПОВ, С. ЭРГАШЕВ

ГИДРАВЛИКА ВА ГИДРОМАШИНАЛАР

Ўзбекистон . Маориф министрлиги педа-
гогика олий уқув юртларининг индустриал-
педагогика факультетлари учун уқув қуллан-
ма сифатида тавсия этган

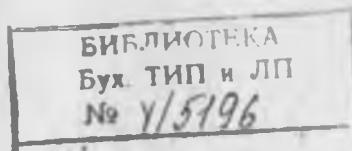

532.5
1-24

Қ. ЛАТИПОВ, С. ЭРГАШЕВ

ГИДРАВЛИКА ВА ГИДРОМАШИНАЛАР

Ўзбекистон . Маориф министрлиги педагогика олий уқув юртларининг индустриал-педагогика факультетлари учун уқув қўлланма сифатида тавсия этган

Тошкент „Ўқитувчи“ 1986

Китобда гидравликанинг асосий тушунчалари, гидростатик мувозанат ва унинг шартлари, гидродинамиканинг асосий қонунлари ва тенгламалари ҳамда уларнинг турли гидравлик системаларни ҳисоблашда татбиқ қилиниши ҳақида маълумотлар берилган. Гидромашиналар (турли насослар, гидротурбиналар ва гидрордвигателлар) ва гидроузатмаларнинг асосий кўрсаткичларини ҳисоблашда гидравлика қонунлари ва тенгламаларидан фойдаланиш усуслари келтирилган. Бундан ташқари, китобда турли насослар, гидрордвигателлар ва гидроузатмаларнинг тузилиши, ишлаш принципи, гидроэлектростанцияларнинг турлари, уларда ишлатиладиган қурилмаларнинг ўзаро борланиши ҳақида асосий тушунчалар берилган.

Уқув қўлланма педагогика олий уқув юртларининг индустрисал-педагогика факультетлари студентлари учун «Гидравлика ва гидромашиналар» курси бўйича СССР Маориф министрилиги 1976 йилда тасдиқлаган, «Умумтехника фанлари ва меҳнат» ҳамда «Умумтехника ва физика» ихтисосликларига мўлжалланган программа асосида ёзилди.

Рецензентлар: Узбекистон . ФА академиги Х. А. Рахматуллин, Намангандавлат педагогика институти «Ишлаб чиқариш асослари» кафедрасининг мудири О. Эшонов.

СУЗ БОШИ

Ўқитувчи кадрлар тайёрлашни анча яхшилаш — ҳалқ маорифи системасини ислоҳ қилишнинг ажралмас қисмидир. Бўла жак ўқитувчиларга энг замонавий илмларни ўргатиш ва уларни амалий жиҳатдан яхши тайёрлаш лозим. Шу мақсадда умумий таълим ва ҳунар мактабини ислоҳ қилишнинг асосий йўналишларида педагогика олий ўқув юртлари ва библиотекаларининг ўқув планлари ҳамда программаларини қайта ишлаш, уларни турмуш талаблари билан маҳкам боғлаш, педагогика ўқув юртларини юқори сифатли дарсликлар ва ўқув қўлланмалари билан таъминлаш юзасидан қўшимча тадбирлар ишлаб чиқилиб, уларни амалга ошириш кўзда тутилган.

Педагогика олий ўқув юртларининг индустрӣ-педагогика факультетларида табиий, ижтимоий ва гуманитар фанлар билан бир қаторда техникага оид маҳсус фанлар ҳам ўқитилади. «Гидравлика ва гидромашиналар» курси ана шу маҳсус фанлар қаторига киради. Лекин педагогика институтлари учун бу соҳада ўзбек тилида яратилган асарлар деярли йўқ, рус тилидан таржима қилинган «Машинашунослик» ўқув қўлланмасининг нашр этилганига 20 йилдан ошиб кетди. Шу бонисдан муаллифлар «Гидравлика ва гидромашиналар» ўқув қўлланмасини ўзбек тилида биринчи марта яратишга жазм қилдилар.

Бу ўқув қўлланмаси муаллифларнинг шу курс юзасидан Низомий номли Тошкент давлат педагогика институтида ва бошқа сўтий ўқув юртларида ўқиган лекциялари асосида ёзилган бўлиб, муаллифлар бу ўқув қўлланмаси юқорида айтиб ўтилган тадбирларни амалга оширишга кичик бир ҳисса бўлиб қўшилди, деган умиддалар.

Китоб олти бобдан иборат бўлиб, гидравлика, гидромашиналар, гидроузатмалар, гидродвигателлар ва гидравлик куч қурилмалари ҳақидаги асосий маълумотларни ўз ичига олади.

Ўқув қўлланмаси ўзбек тилида биринчи марта нашр этилалётганлиги сабабли гидравликага оид терминлар, ўқув материалининг жойлаштирилиши тўғрисида мунозарали жойлар учраши мумкин. Шу бонисдан муаллифлар бу ўқув қўлланмаси тўғрисидаги фикр-мулоҳазаларни мамнуният билан қабул қиласидилар.

Бизнинг адрес: Тошкент — 700129, Навоий кўчаси, 30,
«Ўқитувчи» нашриётининг умумтехника адабиёти редакцияси.

Муаллифлар.

Китобда гидравликанинг асосий тушунчалари, гидростатик мувозанат ва унинг шартлари, гидродинамиканинг асосий қонунлари ва тенгламалари ҳамда уларнинг турли гидравлик системаларни ҳисоблашда татбиқ қилиниши ҳақида маълумотлар берилган. Гидромашиналар (турли насослар, гидротурбиналар ва гидродвигателлар) ва гидроузатмаларнинг асосий кўрсаткичларни ҳисоблашда гидравлика қонунлари ва тенгламаларидан фойдаланиш усуслари келтирилган. Бундан ташқари, китобда турли насослар, гидродвигателлар ва гидроузатмаларнинг тузилиши, ишлаш принципи, гидроэлектростанцияларининг турлари, уларда ишлатиладиган қурилмаларнинг ўзаро борганиши ҳақида асосий тушунчалар берилган.

Ўқув қўлланма педагогика олий ўқув юртларининг индустриал-педагогика факультетлари студентлари учун «Гидравлика ва гидромашиналар» курси бўйича СССР Маориф министрлиги 1976 йилда тасдиқлаган, «Умумтехника фанлари ва меҳнат» ҳамда «Умумтехника ва физика» ихтисосликларига мулжалланган программа асосида ёзилди.

Рецензентлар: Ўзбекистон . ФА академиги Х. А. Рахматуллин, Намангандавлат педагогика институти «Ишлаб чиқариш асослари» кафедрасининг мудири О. Эшонов.

СУЗ БОШИ

Үқитувчи кадрлар тайёрлашни анча яхшилаш — халқ маорифи системасини ислоҳ қилишининг ажralмас қисмидир. Була жак үқитувчиларга энг замонавий илmlарни ўргатиш ва уларни амалий жиҳатдан яхши тайёрлаш лозим. Шу мақсадда умумий таълим ва ҳунар мактабини ислоҳ қилишининг асосий йўналишларида педагогика олий ўқув юртлари ва билим юртларининг ўқув планлари ҳамда программаларини қайта ишлаш, уларни турмуш талаблари билан маҳкам борлаш, педагогика ўқув юртларини юқори сифатли дарсликлар ва ўқув қўлланмалари билан таъминлаш юзасидан қўшимча тадбирлар ишлаб чиқилиб, уларни амалга ошириш кўзда тутилган.

Педагогика олий ўқув юртларининг индустрнал-педагогика факультетларида табний, ижтимоий ва гуманитар фанлар билан бир қаторда техникага оид маҳсус фанлар ҳам ўқитилади. «Гидравлика ва гидромашиналар» курси ана шу маҳсус фанлар қаторига киради. Лекин педагогика институтлари учун бу соҳада узбек тилида яратилган асарлар деярли йўқ, рус тилидан таржима қилинган «Машинашунослик» ўқув қўлланмасининг нашр этилганига 20 йилдан ошиб кетди. Шу боисдан муаллифлар «Гидравлика ва гидромашиналар» ўқув қўлланмасини ўзбек тилида биринчи марта яратишга жазм қилдилар.

Бу ўқув қўлланмаси муаллифларнинг шу курс юзасидан Низомий номли Тошкент давлат педагогика институтида ва бошқа сений ўқув юртларида ўқиган лекциялари асосида ёзилган бўлиб, муаллифлар бу ўқув қўлланмаси юқорида айтиб ўтилган тадбирларни амалга оширишга кичик бир ҳисса бўлиб қўшилади, деган умиддалар.

Китоб олти бобдан иборат бўлиб, гидравлика, гидромашиналар, гидроузатмалар, гидродвигателлар ва гидравлик куч қурилмалари ҳақидаги асосий маълумотларни ўз ичига олади.

Ўқув қўлланмаси ўзбек тилида биринчи марта нашр этилалётганилиги сабабли гидравликага оид терминлар, ўқув материалининг жойлаштирилиши тўғрисида мунозарали жойлар учраши мумкин. Шу боисдан муаллифлар бу ўқув қўлланмаси тўғрисидаги фикр-мулоҳазаларни мамнуният билан қабул қиласдилар.

Бизнинг адрес: Тошкент — 700129, Навоий кўчаси, 30, «Ўқитувчи» нашириётининг умумтехника адабиёти редакцияси.

Муаллифлар.

1- б о б. КИРИШ

1- §. Гидравликанинг ривожланиши ҳақида қисқача маълумот

Суюқликларнинг мувозанат ва ҳаракат қонунларини ҳамда бу қонунлариниг техниканинг турли соҳаларига татбиқ этилишини ўрганувчи фан гидравлика деб аталади.

Гидравлика суюқликларда кучларнинг тарқалиш ва бу кучларнинг ҳаракат давомида ўзгариб бориш қонунларини ҳар хил қурилмалар ва машиналарни ҳисоблаш ҳамда лойиҳалашга татбиқ этиш билан ҳам шуғулланади.

Гидравлика ирригация, сув таъминоти ва канализация, нефть механикаси каби бир қанча фанларга асос бўлади.

Гидравлика энг қадимги фанлардан ҳисобланади. Археологик текширишлар одамлар жуда қадим замонларда ҳам турли гидротехник иншоотлар қуришни билганликларини кўрсатади.

Археологик қазилмаларнинг гувоҳлик беришича, эрамиздан олдинги тўрт-уч мингинчи йиллардан бошлаб қулфаклик ҳовузлар, коризлар (ер ости ариқлари), эрамизнинг бошларида эса Афросиёбда водопровод қурилган.

Ўрта асрларда қурилган сув иншоотларига Фориш ва Нуротадаги сув омборлари мисол була олади. Бу сув омборларининг сув кирадиган қисми тор ва оқиб чиқадиган қисми кенг қилиб ишланган. Уша замонларда қувурлардан фойдаланиш сувнинг динамик босими ҳақида қурувчилар маълум тушунчага эга эканликларидан дарак беради. Аммо лойқаларни чиқариб ташлаш усулларининг йўқлиги улар лойқаларнинг чўкиш қонуниятларидан бехабар эканликларидан далолат беради. Бу иншоотларни ҳисоблаш ҳақидаги маълумотлар сақланмаган, булар асосан тажрибаларга асосланиб қурилган деб тахмин қилса булади.

Бизгача етиб келган, гидравликага алоқадор илмий ишлардан биринчиси Архимеднинг «Сузиб юрувчи жисмлар ҳақида» номли асаридир. Суюқликка онд қонунларнинг очилиши XVI—XVII асрлардан бошланди. Буларга Леонардо да Винчининг суюқликларнинг ўзандаги ва трубадаги ҳаракати ҳамда жисмларнинг сузиб юриши, С. Стевиннинг суюқликнинг идиш тубига ва деворларига таъсир қилувчи кучи, Г. Галилейнинг жисмларнинг суюқликлардаги ҳаракати ва мувозанати, Е. Торичеллининг суюқликларнинг кичик тешикдан оқиб чиқиши, Б. Паскалнинг босимнинг суюқликда узатилиши, И. Ньютоннинг суюқликлардаги ички қаршиликлар қонуни ҳақидаги ишлар киради.

Кейинчалик суюқларнинг мувозанат ва ҳаракат қонуларни икки йўналишда ривожланган. Булардан бирни тажрибага асосланган гидравлика бўлса, иккинчиси назарий механиканинг мустақил бўлими бўлган назарий гидромеханика ёди.

Назарий гидромеханика аниқ математикага таянган булиб, суюқлик қонунларини дифференциал тенгламалар билан ифодалаш ва уларни ечишга асосланади. Бу назарий билимларнинг тараққий этишига XVII—XVIII асрларда яшаган буюк математиклар Л. Эйлер, Д. Бернулли ва Лагранжнинг илмий асарлари асос бўлди. У вақтдаги ишлар соғ назарий бўлиб, суюқларнинг физик хоссаларини идеаллаштириб кўрар ва олинган натижалар ҳаракат тарзларини кўрсатгани билан тажриба натижаларидан жуда узоқда ёди. Шунинг учун улар, табиийки, гидромеханиканинг ривожланишида айтарлик муҳим роль ўйнай олмас ва гидромеханиканинг ўша замон техникасига қўйган талабига жавоб бера олмас ёди. XVIII—XIX асрларда Шези, Дарси, Буссинеск, Вейсбах ва бошқа олимларнинг ишлари гидравлика фанининг асоси бўлди.

Кейинчалик гидравлика билан гидромеханика фани бир-бирiga яқинлашиб, ўзаро бир-бирини тўлатувчи фанга айланди. Бу нарса асримиз бошида ижод этган талантли олим Л. Прандтлининг номи билан боғлиқ.

Гидравлика хуросалари суюқлик ҳаракатининг соддалаштирилган схемалари асосида тузилади. Назарий тенгламаларга эмпирик коэффициентлар киритиб, улар тажрибалар ўтказниш йули билан аниқланади. Гидравликада оқимнинг кесими бўйича уртача тезлиги ва босимнинг ҳаракат давомида йўлнинг бир нуқтасидан иккинчи нуқтасига ўтганда қандай ўзгариб бориши текширилади.

Хозирги замон гидравликаси назарияни тажриба билан боғлаб, назарий текширишларни тажрибада синаш, тажриба натижаларини эса назарий умумлаштириш билан ривожлантириб борувчи ҳамда ўз текширишларида гидромеханиканинг усуллари ва ютуқларидан фойдаланувчи фандир. Бу эса гидравлика ва гидромеханика фанлари орасидаги фарқни камайтириб боради.

2-§. Суюқлик механикаси ва гидравлик машиналарни яратишда ватанимиз олимларнинг роли

Гидравликанинг ривожланишида ватанимиз олимларнинг ҳам катта ҳиссаси бор. Гидромеханика фанининг асосчилари Д. Бернулли ва Л. Эйлер Петербург Фанлар академиясининг аъзолари булиб, Россияда яшаб ижод этганлар. Н. П. Петровнинг гидродинамик сирғалиш назарияси, Н. Е. Жуковскийнинг трубалардаги гидравлик зарб назарияси ва гидромеханика соҳасидаги муҳим ишлари, В. Г. Шуховнинг нефть қувурларини ҳисоблаш ишлари, А. Н. Криловнинг кема назарияси, Н. Н. Пав-

ловский ининг суюқликларининг фильтрацияси назарияси, Л. С. Лейбензоннинг ер ости гидромеханикаси ва Ватанимиз олимларининг бошқа ишлари дунё фанига қўшилган буюк ҳиссадир. Н. Е. Жуковский, С. А. Чаплигин, Е. Н. Кочин ҳозирги аэродинамика ва газ динамикасининг асосчилари бўлиб, бу фанлар ҳозирги вақтда самолёт ва ракеталар ҳаракатини ўрганишда катта роль ўйнайди. Ҳозирги замон гидравликасининг тараққиётида академик Х. А. Рахматуллиннинг аралашмалар гидродинамикаси бўйича қилган ишлари муҳим ўрин тутади.

Совет ҳокимияти даврида замонавий ускуналар билан таъминланган бир қанча гидравлик, гидродинамик ва аэродинамик институтлар ҳамда лабораториялар барпо этилган.

Гидромашиналар механик ҳаракатни суюқликнинг ҳаракатига ёки суюқлик ҳаракатини механик ҳаракатга айлантириб берувчи қурилмалардир. Гидромашиналарнинг гидроузатмалар деб аталувчи турларида эса механик ҳаракат аввал суюқликнинг ҳаракатига, сунгра яна қайтадан механик ҳаракатга айлантирилади.

Инсоният тарихида суюқликнинг ҳаракатини механик ҳаракатга айлантириб берувчи биринчи қурилма чархпалак бўлиб, уни Ўрта Осиё, Ҳиндистон, Хитой ва Мисрда қадим замонларда ёқ суфориш ишларида ва тегирмонларда ишлатилгани маълум. Биринчи яратилган насос поршенли насос бўлиб, уни инсон ёки ҳайвон кучи билан ҳаракатга келтирилган. Бу машиналар Россияда қадимдан маълум эди. Буюк рус олими М. В. Ломоносов ўз асарларида чуқур шахталардан сувни тортиб олишда ишлатилдиган насосларнинг тузилишини ва конструкцияларни келтирган. У бир қанча қурилмаларни чархпалак ёрдамида ҳаракатга келтириш усуслари устида ишлади ва уларни ҳаётга татбиқ этди. XVIII аср ўрталарида гидравлик қурилмалардан фойдаланувчи заводлар Уралнинг ўзида 150 дан ортиқ эди. И. И. Ползунов кашф қилган (1765 й.) буғ машинаси поршенли насосларни ҳаракатга келтириш учун ишлатилган. Л. Эйлер парракли гидромашиналар ишини характерловчи муҳим муносабатларни аниқлади. Бу муносабатлардан А. А. Саблюков кашф этган марказдан қочирма насосни, кейинчалик эса гидравлик турбиналарни лойиҳалашда фойдаланилди.

Машҳур рус олими ва инженери академик В. Г. Шухов нефти чуқур қудуқлардан чиқариб олиш учун поршенли насосларнинг бир қанча конструкцияларини кашф этди. Н. Е. Жуковский ва С. А. Чаплигин қанотларнинг ҳаракати назариясини яратдилар. Бу назария кейинчалик парракларни, йўналтирувчи қурилмаларни, турли турбина ва насосларни лойиҳалашда хизмат қилди.

Проф. И. И. Куклевский томонидан динамик ўхшашлик қонуларининг марказдан қочирма насосларни лойиҳалашда қувланилиши насослар қурилиши бўйича лаборатория тажрибалинни илмий асосга қўйди.

Инсоният электр энергияси ҳақида тушунчага эга бўягандан

кейин, гидромашиналардан электр энергияси ҳосил қилиш мақсадида фойдалана бошлади.

Дүнёда биринчи (куввати 3000 от кучига тенг бұлган) гидроэлектр станцияни 1891 йили М. О. Доливо-Добровольский Лауфен шаҳрида (Германия) қурған эди.

А. Н. Шчененович Россияда қуввати 1200 кВт, кучланиши 250 вольтли биринчи гидроэлектростанцияни 1893 йили Ново-российскда қурған эди.

Узбекистонда ГОЭЛРО плани асосида қурилган биринчи Бўзсув гидроэлектростанцияси 1926 йил 1 майда ишга туширилди.

С. г. гидромашиналар қурилишини ривожлантиришда проф. И. Г. Есьман, Н. М. Шапов ва бошқаларнинг хизматлари жуда катта.

Гидромашиналар каби гидроузатмаларнинг ҳам айrim элементлари қадим замонлардан ишлатилиб келгинган, лекин уларнинг комплекс ишлатилиши яқин вақтлардан (1888 й.) бошланди. 1907 йилдан бошлаб эса денгиз флотида гидроузатмалар (гидротрансформаторлар ва гидромуфталар) ишлатила бошланди.

Ватанимиз тог саноатида гидроузатмалардан 1933—1937 йиллардан фойдаланила бошланди. 1950 йилдан бошлаб эса гидромашиналар ва гидроузатмаларнинг мамлакатимиз саноатида ишлатилиши жуда тез ривожланди.

Хозирги кунда бу қурилмалардан пахта териш машиналари, тракторлар, бульдозерлар, турли автомобиллар ва бошқа машина-механизмларда кенг күламда фойдаланилмоқда.

3- §. халқ хұжалигида гидромашинасозлик, гидротехника ва гидроэнергетиканинг аҳамияти

халқ хұжалигида саноат ва қишлоқ хұжалигининг ривожланиши натижасида гидромашинасозликнинг аҳамияти ортиб бормоқда. Гигант иншоотларни қуришда кучли насослар, гидроузатмалар, гидроцилиндрлардан фойдаланилади.

Б. г. номидаги Волга-Дон каналда қурилган бир неча улкан насос станцияси Дон дарёси сувини 44 м га күтариб, уни Волга дарёси билан туташтируди.

Үрта Осиё ва Қозогистонда қуриқ ерларни ўзлаштириш ҳамда уларни ҳосилдор ерларга айлантириш учун сугориш иншоотлари күпайтирилиши керак. Шунинг учун йирік сув омборлари, каналлар, сув тиндергічлар қурилиши ҳозирги вақтда жуда авж олиб кетди. Бундай иншоотларни қуриш учун гидравлика ва гидротехниканинг ҳисоблаш усулларини такомиллаштириш зарур.

Хозирги вақтда техниканинг энергияга бұлган талаби ошиб бормоқда. Еңілғи запаслари чекланғанлығы учун күплаб гидроэлектр станциялар қурилишинга аҳамият берилмоқда. «

иқтисодий ва социал ривожлантришиниң 1986—1990 йилларга ва 2000 йилгача бўлган даврга мўлжалланган асосий йуналишлари»да кўрсатилишича, электр энергияни 1990 йилда 1840—1880 миллиард кВт-соатга етказиш планлаштирилган.

4-§. Партия ва ҳукуматимизнинг ... халқ ҳўжалигини ривожлантриш тўғрисидаги қарорлари асосида гидромашинасозликнинг вазифалари

Марказий Комитети 1984 йил октябрь Пленумининг «Мамлакат озиқ-овқат фондини муттасил ошириб бориш мақсадида узоқ муддатли мелиорация программаси. Мелиорация қилинган ерлардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш тўғрисида» ги қарорида «...ишлаб чиқилган программага қатъий мувофиқ равишда юқори сифатли ва пухта машиналар, материаллар ҳамда асбоб-ускуналар етказиб беришни таъминлансан, бирмунча мукаммал, серунум ва тежамли ер қазиш ҳамда мелиорация машина-механизмларини, приборларини, сув ҳўжалиги иншоотларини автоматлаш ва телемеханизациялаш воситаларини, мелиорация системаларини ремонт қилиш ва ишлатиш учун маҳсус мўлжалланган машиналар ҳамда ускуналарни яратиш соҳасидаги ишлар кучайтирилсин»¹ дейилади.

Гидромашиналарни ривожлантриш истиқболлари юқорида айтилган миқёсда қуйидагиларни ўз ичига олади:

— янада қувватлироқ ва фойдали иш коэффициенти юқорироқ насослар, турбиналар ва гидроузатмалар яратиш ҳамда уларни амалда жорий қилиш;

— гидромашиналар ва гидротехник иншоотларни лойиҳалашда ҳозирги замон ҳисоблаш усуллари ва ЭҲМ лардан кўпроқ фойдаланиш. Машиналарни бошқаришда автоматик бошқариш системаларидан фойдаланиш;

— гидроузатмаларда ишлатиладиган иш суюқликларининг арzonроқ ва сифатлироқ турларини, иш суюқликларининг тирқишлилардан сизишини камайтириш йўлларини топиш;

— баъзи шароитларда машиналарнинг мойлаш системаларини такомиллаштириш ва уни асосий қурилмадан ажратиш;

— гидрумупталарда иссиқликдан ҳимоялаш воситаларини такомиллаштириш ва уларнинг янги конструкцияларини яратиш;

— пневмоузатмаларда сиқилган ҳаво тайёрлаб берувчи қисмларни ва пневмосистемалардаги тирқишлиларни беркитувчи бўлинмаларни яхшилаш ва ҳоказо.

¹ КПСС Марказий Комитети Пленумининг материаллари. 1984 йил 23 октябрь. „Ўзбекистон”, 1984

5- §. Суюқликлар тұғрисида асосий тушунчалар

Жуда кичик күчлар таъсирида ұз шаклини ұзартырувчи физик жисмлар *суюқликлар* деб аталади. Суюқликлар қаттың жисмлардан ұз заррачаларининг жуда ҳаракатчанлығы билан фарқ қиласы да оқувчанлик хусусиятiga әга бўлади.

Гидравликада суюқликлар икки групнага бўлинади: *томчиланувчи* ва *газсимон* суюқликлар. Суюқлик деганда томчиланувчи суюқлик тушунилади. Уларга сув, спирт, нефть, симоб, турли майдар ва бошқалар киради. Томчиланувчи суюқликлар бир қанча хусусиятга әга: 1) ҳажми босим таъсирида жуда кам ұзгаради; 2) температура ұзгариши билан ҳажми ұзгаради; 3) чўзувчи күчларга деярлик қаршилик кўрсатмайди; 4) ертида молекулаларро қовушоқлик кучи юзага келади ва у сирт тараанглик кучини вужудга келтиради. Томчиланувчи суюқликларининг бошқа хусусиятлари тұғрисида кейинчалик тұхталыб ўтамиз.

Газлар томчиланувчи суюқликларга нисбатан тез ҳаракатланувчи заррачалардан иборат бўлиб, уларнинг ҳажми босим ва температура таъсирида тезроқ ұзгаради. Уларда чўзувчи күчга кўрсатилидиган қаршилик ва қовушоқлик кучи томчиланувчи суюқликларга нисбатан кичик. Газлар газ динамикаси, термодинамика ва аэродинамика фанларида ўрганилади.

Гидравлика курси асосан томчиланувчи суюқликлар билан шугулланади. Шунинг учун томчиланувчи суюқликларни тұғридан-тұғри суюқлик деб атایмиз.

Суюқликлар туташ жисмлар қаторига киради ва мувозанат ҳамда ҳаракат вақтида доимо қаттық жисмлар: суюқлик солининг идиш туби ва деворлари, труба ҳамда каналларнинг деворлари ва бошқалар билан чегараланган бўлади. Суюқликлар газлар (ҳаво) билан маълум чегара бўйича ажralиши мумкин. Бу чегара эркин сирт деб аталади.

Суюқликлар силжитувчи күчларга сезиларли қаршилик кўрсатади ва ички күчлар сифатида намоён бўлади. Бу күчларни аниқлаши суюқликларининг ҳаракатини текширишда муҳим аҳамиятга әга.

6- §. Суюқликларнинг физик хоссалари. Бу хоссаларнинг температура ва босимга боғлиқлиги

1. Солиштирма оғирлик. Ҳажм бирлигидаги модда оғирлигиги суюқликларнинг солиштирма оғирлигиги деб аталади ва грекча γ ҳарфи билан белгиланади. Юқорида айтилган таърифга асосан:

$$\gamma = \frac{G}{V}, \quad (1.1)$$

бу ерда V — суюқлик ҳажмі; G — оғирлигиги.

Солиштирма оғирлигининг улчов бирлигі СИ системасида:

$$[\gamma] = \frac{G}{V} = \frac{N}{M \cdot M^3}$$

техник системада эса $\text{кг}/\text{м}^3$ булиб, улар үзаро қуйыдагиңа болланган:

$$1 \text{ кг}/\text{м}^3 = 9,80665 \text{ Н}/\text{м}^3$$

Солиширма оғирлик ҳажми аввалдан маълум булган идишдаги суюқликларнинг оғирлигини ўлчаш усули билан ёки ареометрлар ёрдами билан аниқланади.

Солиширма оғирлик босимга ва температурага боғлиқ булиб, улар ўртасидаги муносабат идеал газлар учун қуйыдаги формула билан ифодаланади:

$$\frac{P}{T} = RT, \quad (1.2)$$

бу ерда P — босим, T — абсолют температура, R — газ доимийси

$$(R_{\text{жар}} = 287 \frac{\text{Ж}}{\text{кг·град}}; R_{\text{метал}} = 518 \frac{\text{Ж}}{\text{кг·град}}).$$

Суюқлик солиширма оғирлигининг 4°C даги сувининг солиширма оғирлигига нисбати унинг нисбий солиширма оғирлиги булади. Масалан, минерал мойнинг нисбий солиширма оғирлиги 0,9 га тенг:

$$\frac{T_{\text{мой}}}{T_{\text{сув}}} = 0,9; \quad T_{\text{мой}} = T_{\text{сув}} \cdot 0,9.$$

2. Солиширма ҳажм. Суюқликнинг оғирлик бирлигига тугри келган ҳажми суюқликларнинг солиширма ҳажми дейилади ва ҳажмни оғирликка бўлиш йўли билан аниқланади:

$$v = \frac{V}{G}. \quad (1.3)$$

(1.1) ва (1.3) формулалардан куриниб турибдик,

$$\gamma \cdot v = 1 \text{ ёки } v = \frac{1}{\gamma}.$$

Солиширма ҳажмнинг ўлчов бирлиги СИ системасида:

$$[v] = \frac{[V]}{[G]} = \frac{\text{м}^3}{\text{Н}}.$$

Солиширма ҳажм ҳам солиширма оғирлик каби босим ва температурага боғлиқ:

$$pv = RT. \quad (1.4)$$

3. Зичлик. Суюқликнинг ҳажм бирлигига түғри келган тинч ҳолатдаги массаси суюқликнинг зичлиги деб аталади:

$$p = \frac{M}{V}, \quad (1.5)$$

бу ерда M — суюқликнинг массаси.

Зичликнинг ўлчов бирлиги қуйыдаги:

$$[\rho] = \frac{[M]}{[V]} = \frac{\text{Н} \cdot \text{с}^2}{\text{м}^6}$$

Баъзан нисбий зичлик тушунчаси киритилади. Суюқлик зичлигининг сувнинг 4°C температуралариги зичлигига нисбати унинг нисбий зичлиги булади. (1.5) ва (1.1) лардан кўриниб турибдикىй зичлик билан солиштирма оғирлик ўзаро қуйидагича боғланган:

$$\rho = \frac{\gamma}{g}, \quad (1.6)$$

У ҳолда нисбий зичлик солиштирма оғирлик орқали қуйидагича ифодаланади:

$$\rho_{\text{нисб}} = \frac{M_{\text{суюқ}}}{M_{\text{сув}}} = \frac{G_{\text{суюқ}}}{G_{\text{сув}}} = \gamma_{\text{нисб}} \quad (1.7)$$

Зичлик температурага боғлиқ булиб, одатда, температура ортиши билан камаяди. Бу ўзгариш нефть маҳсулотлари учун қуйидаги муносабат орқали ифодаланади

$$\rho_t = \frac{\rho_{20}}{1 + \beta_t (t - 20)}, \quad (1.8)$$

бу ерда t — температура (бирлиги $^{\circ}\text{C}$); β_t — ҳажмий кенгайиш температура коэффициенти; ρ_{20} — суюқликнинг 20°C даги зичлиги. Сувнинг зичлиги бу қонундан мустасно булиб, унинг зичлиги энг катта қийматига 4°C (апиқроги $3,98^{\circ}\text{C}$) да эга булади. Унинг температураси буидан ошса ҳам, камайса ҳам зичлиги камайиб боради.

4. Суюқликларнинг иссиқликдан кенгайиши. Зичлик иссиқлик ўзгариши билан ўзгариб боради. Демак, иссиқлик ўзгариши билан ҳажм ҳам ўзгариади.

Суюқликларнинг бу хусусиятларидан гидравлик машиналарни ҳисоблашда ва турли масалаларни ҳал қилишда фойдаланилади.

Суюқликларнинг бу хусусиятларидан фойдаланиб, суюқлик термометрлари ва бошқа турли үлчов асбоблари яратилган.

Суюқликларнинг ҳажмий кенгайишини ифодалаш учун ҳажмий кенгайиш температура коэффициенти деган тушунча киритилиб, у β_t билан белгиланади. Бирлик ҳажмдаги суюқликнинг температураси 1°C га ошгандаги кенгайган миқдорига унинг ҳажмий кенгайиш температура коэффициенти дейилади ва қуйидаги формула билан ифодаланади:

$$\beta_t = \frac{1}{V} \cdot \frac{\Delta V}{\Delta t}, \quad (1.9)$$

бу ерда $\Delta V = V - V_0$ — қиздирғлгандан кейинги ва бошланғич ҳажмтар айирмаси; $\Delta t = t - t_0$ — температуралар айирмаси;

$[\beta_t] = \frac{1}{\text{град}}$; β_t — жуда кичик қиймат булиб, у $t = 20^{\circ}\text{C}$ да сув учун $\beta_t = 2 \cdot 10^{-4} \frac{1}{\text{град}}$, минерал мойлар учун $\beta_t = 7 \cdot 10^{-4} \frac{1}{\text{град}}$; симоб учун $\beta_t = 18 \cdot 10^{-5} \frac{1}{\text{град}}$ га теңг.

1- жадвал. Сувнинг ҳажмий көнгайиш температура көфициенти

Темп., Мк ² /м ²	t, °C				
	1-10	10-20	40-50	60-70	90-100
0,1	0,000014	0,000150	0,000422	0,000556	0,000719
9,8	0,000043	0,000165	0,000422	0,000548	0,000714
19,6	0,000072	0,000183	0,000426	0,000539	—
49,0	0,000149	0,000236	0,000429	0,000523	0,000661
84,3	0,000229	0,000296	0,000437	0,000512	0,000621

5. Суюқликларнинг сиқилиши. Техникада ва табнатда босим жуда катта бўлган ҳоллар учрайди. Бунда суюқликнинг умумий ҳажми катта булса, ҳажмнинг узгариши сезиларлик миқдорга эга булади ва у ҳисобга олинади.

Суюқликларнинг сиқилишини ҳисоблашда ҳажмий *сиқилиш көфициенти* деган тушунча киритилади ва у β_p билан белгиланади (баъзида β_0 билан белгиланади). Босимни бир бирликка оширганда суюқликнинг ҳажм бирлигига камайган миқдори ҳажмий сиқилиш көфициенти лейблади ва у қўйидаги формула билан ҳисобланади:

$$\beta_p = -\frac{1}{V} \frac{\Delta V}{\Delta p}, \quad (1.10)$$

Бу ерда $\Delta p = p - p_0$ — ўзгарган ва бошлангич босимлар айрмаси β_p ҳам β_0 каби кичик миқдор бўлиб ($t=20^\circ\text{C}$ да сув учун $\beta_p = 4,9 \cdot 10^{-4} \text{ м}^2/\text{мн}$, минерал мойлар учун $\beta_p = 6 \cdot 10^{-4} \text{ м}^2/\text{мн}$), куп ҳолларда ҳисобга олинмайди.

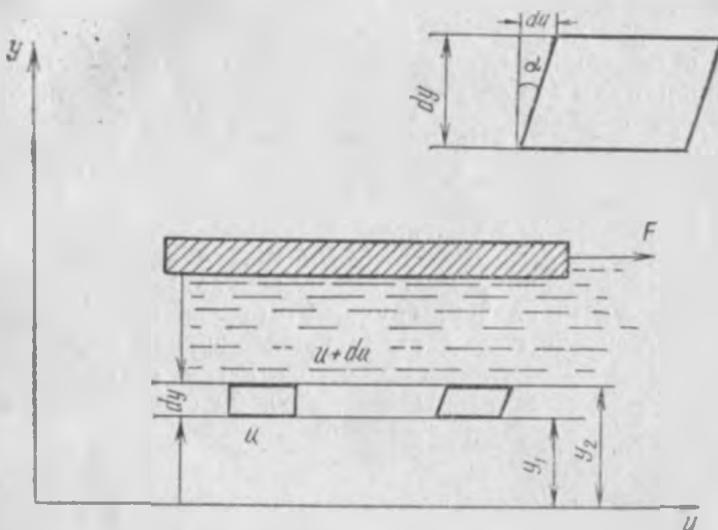
2- жадвал. Сувнинг ҳажмий сиқилиш көфициенти

t, °C	Босим, МН/м ²				
	0,5	1,0	2,0	3,9	7,8
0	0,00000540	0,00000537	0,00000531	0,00000523	0,00000515
5	0,00000529	0,00000523	0,00000518	0,00000508	0,00000493
10	0,00000523	0,00000518	0,00000508	0,00000498	0,00000481
15	0,00000518	0,00000510	0,00000503	0,00000488	0,00000470
20	0,00000515	0,00000505	0,00000495	0,00000481	0,00000460

7- §. Қовушоқлик, суюқликларда ички ишқаланиш ҳақида Ньютон гипотезаси

7 Қовушоқлик ҳодисаси суюқликлар ҳаракатланадётганда намоён булади ва зарғачаларнинг ҳаракатланишига қаршилик курсатади. Қовушоқлик қанча юқори булса, бу қаршиликни ёнгиш учун сарфтанадиган куч ҳам шунчак катта булади. Қовушоқлик даражаси қовушоқлик көфициенти деб аталаувчи катталик билан ифодаланади ва у икки хил булади. Аниқланиш усулига қараб улар динамик ва кинематик қовушоқлик көфициентлари деб аталаади. \checkmark

Суюқликкін юзаси катта булған идишга солиб, уннің юзига бирор пластинка құйсак ва бу пластинкани маълум бир күч билан торта бошласак, суюқлик заррачалари пластинка сиртига епишиши натижасыда ҳаракатта келади (1.1- расм). Агар плас-

1.1-расм. Суюқликтегі ички ишқаланиш ҳақидаги Ньютон гипотезасына оид чизма.

тинканинг F күч таъсирида олган тезлиги u булса, у билан әнма-ән турған заррачалар ҳам u тезлікка әга булады. Суюқликтегі қалинлігі буйіча бир қанча юпқа қатламдар бор деб фараз қылсақ, ҳар Сир катламда заррачалар тезлиги ҳар хил булиб, у пластинкадан пастки деворға томон камайып борады. Ҳаракат ихтиёрий қатламга уннің устида жойлашған бошқа қатлам заррачалари орқали берилади. Бу ҳаракат суюқлик қатламдарининг деформацияланышынга олиб келади.

Агар суюқлик ичида пастки сирти идишининг асосидан у₁ масофада, устки сирти эса у₂ масофада булған суюқлик қатламини күз олдымизга келтирсак, юқорида айттылған сабабларға кура уннің пастки сиртида тезлик u_1 , юқори сиртида эса u_2 бўлади. Шундай қилиб, олинган қатламининг қалинлігі Δy буйіча суюқлик тезлиги $u_2 - u_1 = \Delta u$ миқдорга ўзгаради (яъни қатламининг юқориги сирти пастки сиртига нисбатан силжийди ва қатлам 1.1- расмда курратилганидек деформацияланади). Силжини бурчагини α деб белгиласак, силжиш каттатиги $\operatorname{tg} \alpha = \frac{\Delta u}{\Delta y}$ бўлади. Қатлам қалинлігини чексиз кичрайтириб, дифференциал белгилашга ўтеак, у ҳолда юқоридаги нисбат тезлик градиенти $\frac{du}{dy}$ ни беради.

Суюқлик сиртидаги пластинкага құйилған күч қанча катта үлсаса, сиңжиш шунча күп булади. Бұз эса құйилған күч билан тезлик градиенті орасидаги бөгләнешни курсатади. Шундай қилиб, суюқликтардаги ички ишқаланиш күчи тезлик градиентіне бағытады.

1686 йыл И. Ньютоң ана шу бөгләнешни чизиқли бөгләнешдан иборат дегендегі гипотезаның олдинга сурди. Бұз гипотезага асосан, суюқликнинг иккі ҳаракатланувчи қатламлары орасидаги ишқаланиш күчи F қатламларнинг тегиб турған сирти S га вакытта тезлик градиенті $\frac{du}{dy}$ га пропорционал, яғни

$$F = \pm \mu \cdot S \frac{du}{dy}. \quad (1.11)$$

Пропорционаллык коэффициенти μ динамик қовушоқлик коэффициенті деб қабул қылған. Ҳисоблаш ишларини осонлаштириш учун ишқаланиш күчининг бирлік юзага түрги келген катталигига екінші гидравликада уринма зүриқиши (ишқаланиш күчидан ҳосил бүлған зүриқиши) деб аталған катталиктің үткіш зарур булади. Бұз катталиктің грекча τ ҳарғы билан белгіланади:

$$\tau = \frac{F}{S} = \pm \mu \frac{du}{dy}. \quad (1.12)$$

Бундан мусбат ва манғай ишора тезлик градиентининг йұналишыға қараб танланади.

(1.12) формулалан курназады, ишқаланиш күчидан ҳосил бүлған зүриқиши тезлик градиенті (екінші тезликнинг нормал ҳосиласы) га түрги пропорционалдыр. Қовушоқлик коэффициентининг бирлігі СИ системасыда қойылады:

$$[\mu] = \frac{[t]}{\frac{du}{dy}} = \frac{\text{Нс}}{\text{м}^2} \quad \checkmark$$

СГС системасыда эса $\frac{\text{дина. с}}{\text{см}^2}$ билан үлчаманади.

Гидравликада күпчилік ҳисоблаш ишларыда μ нинш рәсінде билан ифодаланувчи ва кинематик қовушоқлик коэффициенті деб аталувчи катталиктан фойдаланыш құлайдыр. Бұз миқдор грекча γ ҳарғы билан белгіланади:

$$\gamma = \frac{\mu}{\rho}. \quad (1.13)$$

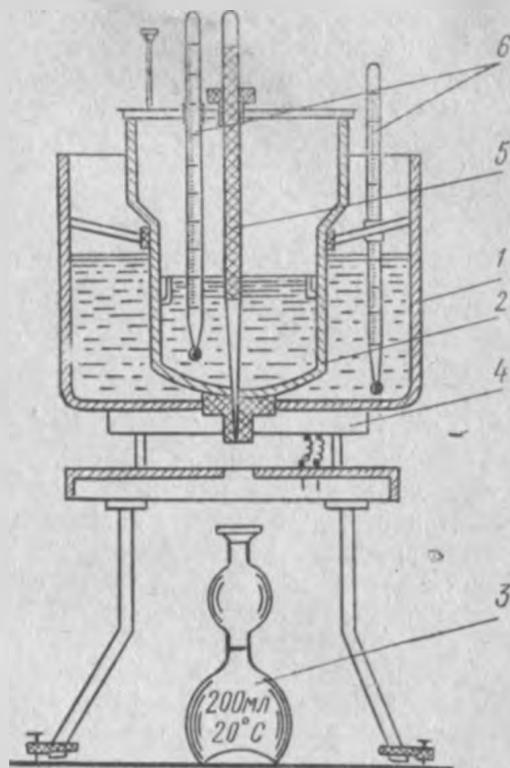
Нинш СИ дагы бирлігі $\frac{\text{м}^2}{\text{с}}$, СГС системасыда $\frac{\text{см}^2}{\text{с}}$ силаи ифодаланади.

8- §. Қовушоқликни аниқлаш усуллари

Қовушоқлик коэффициентини аниқлаш үчүн вискозиметр деб аталувчи асбобдан фойдаланылади. Қовушоқлигин сувға нисбетан катта бүлған суюқликтар үчүн Энглер вискозиметри ишлатылады

(1.2- расм). У бирининг ичинга иккичиси жойлашган иккита идишдан иборат бўлиб, улар орасидаги бушлик сув билан тулдирилган. Ички идишнинг сферик тубига диаметри 3 мм бўлган найча кавшарланган булиб, у тиқин билан беркитилган бўлади.

Ички идишга текширилаётган суюқлик қуилиб, унинг температураси икки идиш оралиғидаги сувни иситиш йўли билан керакли температурага етказилади. Текширилаётган суюқлик температураси термометр ёрдамида ўлчаб турилади. Суюқлик зарур температура t^1 гача исиганидан сўнг тиқин олинади. 200 см^3 суюқлик оқиб тушган вақт T секундомер билан белтиланади. Худди шундай тажриба $t = 20^\circ\text{C}$ да дистилланган сув билан ҳам утказилади. Текширилаётган суюқликнинг ва $t = 20^\circ\text{C}$ да дистилланган сувнинг оқиб чиқсан вақтарининг нисбати қовушоқликнинг шартли градуслари ёки Энглер градусларини билдиради:

1. 2-расм Энглер вискозиметрининг скемаси:

1—ташқи идиш, 2—ички идиш, 3—ұлчов идиши,
4—иситкич, 5—тиқин, 6—термометрлар.

Энглер градусидан $\frac{\text{m}^2}{\text{s}}$ га ўтиш учун Уббелоденинг эмпирик формуласидан фойдаланилади.

$$\nu = \left(0,0731 \cdot E - \frac{0,0631}{E} \right) 10^{-4} \text{ м}^2/\text{с}. \quad (1.14)$$

Қовушоқни аниқлаш учун капилляр вискозиметр, ротацион вискозиметр, стокс вискозиметри ва бошқа турли вискозиметрлардан ҳам фойдаланиш мумкин.

Қовушоқлик суюқликларнинг турига, температурасига ва босимига боғлиқ. Жадвалларда ҳар хил суюқликларнинг қовушоқлик коэффициентлари келтирилган. Температура ортиши билан томчиликанувчи суюқликларнинг қовушоқлиги камаяди, газларники

эса ортади. Суюқлар қовушоқлигининг температурага боялиқ лиги умумий тенглама билан ифодаланмайди. Лекин күпинча құйындар формулалардан фойдаланилади:

жаво учун:

$$v_t = (0,0132 + 0,000918 t + 0,00000066 t^2) \cdot 10^{-4}, \text{ м}^2/\text{с} \quad (1.15)$$

сув учун:

$$v_t = \frac{0,0177}{(1 + 0,0337 + 0,00022) t \cdot 10^{-4}}, \text{ м}^2/\text{с}. \quad (1.16)$$

Гидроузатмаларда ишлатилған түрли минерал майлар учун температура 30°C дан 150°C гача, қовушоқлик E_{50} 10 гача булғанда

$$v_t = v_{50} \left(\frac{50}{t}\right)^n, \quad (1.17)$$

Бу ерда v_t , v_{50} — тегишли температурада ва 50°C да кинематик қовушоқлик коэффициенті; t — температура, $^{\circ}\text{C}$ да; n — даражасы курсаткичи, уннинг қийматы құйындар жадвалда E_{50} нинг түрли қийматлари учун көлтирилған.

3- жадвал

E_{50}	1,2	1,5	1,8	2	3	4	5	6	7	8	9	10
v_t	1,39	1,59	1,72	1,79	1,99	2,13	2,24	2,32	2,42	2,49	2,52	2,56

Түрли суюқлардың қовушоқлигі бошланғыч қовушоқлик ва температурага қараб түрлича үзгәради. Күпинча суюқлардың қовушоқлигі босимнинг күтарилиши билан ортади. Минерал майларнинг қовушоқлигі босимнинг 0—50 МН m^2 чегарасына таҳминан чизиқлы үзгәради ва құйындар формулалардан ифодаланади:

$$v_p = v_0 (1 + \kappa_p p), \quad (1.18)$$

Су ерда v_p ва v_0 — тегишли босимда ва атмосфера Сосимнанда кинематик қовушоқлик коэффициенті; p — қовушоқлик үлчамнан Сосим, MN m^2 ; κ_p — тажриғада анықланған коэффициент, у спарточникларда көлтирилған (таҳминан 0,03 га тең).

9- §. Идеал суюқлик ва уннинг хусусиятлари

Суюқлар ҳаракатини текширишда, одатда, ҳамма күчларни ҳисобға олцшнинг иложи бүлмагани учун, суюқлик мувозанат ҳолатига ёки ҳаракатига таъсири катта бүлған күчлар олинади. Шу усул билан суюқлар учун идеал ва реал суюқлар модели түзилади. Ҳозир суюқлик ҳаракатини ифодаловчи умумий тенгламалар жуда мураккаб бўлиб, уларни ечишда юқорида айтилган соддлаштиришдан фойдаланилади. Бу соддлаштиришлар эса суюқларнинг физик хоссаларини чегара-

ланган ҳолатда тасвирлайди ва бундай суюқликларга идеал суюқликлар дейилади. Идеал суюқликлар абсолют сиқилемайдынган, иссиқликдан ҳажми үзгармайдынган, чузувчи ва силжитувчи кучларга қаршилик күрсатмайдынган, абстракт тушунчадаги суюқликлардир. Реал суюқликларда ҳам юқорида айтилған хоссалар мавжуд бўлиб, лекин сиқишлиши, иссиқликдан кенгайини ва ҳажмий үзгариши жуда кичик қийматга эга. Шунинг учун бу соддалаштиришлар ҳисоблашда унчалик кўп хато бермайди. Идеал суюқликларнинг реал суюқликлардан катта фарқ қилининга сабаб силжитувчи кучга қаршилик күрсатиш хоссаси, яъни ички ишқаланиш кучи бўлиб, унинг бу хусусияти қовушоқлик тушунчасида ифодаланади. Шунга асосан идеал суюқликларнинг ноқовушоқ, реал суюқликларни эса қовушоқ суюқликлар дейилади.

2- боб. ГИДРОСТАТИКА АСОСЛАРИ

Гидростатика — гидравликанинг суюқликлар мувозанат қонуларини ўрганадиган бўлимидир. Бу қонуларни ўрганиш суюқликлар орқали кучларни узатиш билан боғлиқ масалаларни ҳал қилишда муҳим аҳамиятга эга, бундан ташқарини, гидростатика суюқликларга тўлиқ ёки қисман ботирилган қаттиқ жисмларнинг мувозанат қонуларини ҳам ўрганади.

Одатда, суюқликлар мувозанат ҳолатида бўлганда, унинг айрим бўлакларига бўлган таъсири ҳамда суюқлик сақланаётган идиш деворларига ва суюқликка ботирилган жисмга таъсири босим орқали ифодаланади.

10- §. Тинч турган суюқликка таъсир этувчи кучлар

Суюқликларга таъсир қилувчи кучлар қўйниш усулига қараб ички ва ташқи кучларга бўлинади.

Ички кучлар — суюқлик заррачаларининг ўзаро таъсири на тижасида вужудга келади.

Ташқи кучлар — суюқликка бошқа жисмларининг таъсирини ифодалайди (масалан, суюқлик солинган идиш деворларининг таъсири, очиқ юзага таъсир қилаётган ҳаво босими ва ҳоказо). Ички кучлар силжитувчи кучларга күрсатиладиган қаршилик сифатида намоён бўлади ва ички ишқаланиш кучи деб аталади. Ташқи кучларни юза бўйича таъсир қилувчи кучлар сифатида кўриш мумкин. Шунинг учун суюқликларга таъсир қилувчи кучлар сирт бўйича ёки ҳажм бўйича таъсир қилишига қараб сирт кучларга ва масса кучларга бўлинади.

Сирт кучлар — кўрилаётган суюқликнинг сиртига таъсир қилувчи кучлардир. Уларга босим кучи, сирт таранглик кучи, ички ишқаланиш кучи ва суюқлик солинган идиш деворининг реакция кучлари киради. Ички ишқаланиш кучи суюқлик ҳаракат қилган вақтда ҳосил бўлади ва қовушоқлик хусусиятини юзага келтиради (7- ёна қаранг).

Масса күчлар — курилаётган суюқликнинг ҳар бир заррасига таъсир қиласи ва унинг массасига пропорционал бўлади. Утарга оғирлик күчлари ва инерция күчлари киради.

Гидравликада масса күчлар, одатда, массанинг ҳажмга иисбатини ифодаловчи, бирлик массага таъсир қилувчи күчлар сифатида ифодаланади.

11-§. Гидростатик босим ва унинг хоссалари

| Суюқликларга таъсир қилувчи асосий күчлардан бири гидростатик босимдир (2. 1-расм). Бу ерда мувозанат ҳолатидаги суюқликнинг иктиёрий ҳажми ифодаланган. Бу ҳажм ичида иктиёрий A нуқтани олиб, ундан BC текислигини утказамиз. Натижада ҳажм икки қисмга ажралади. BC сиртда A нуқта атрофида бирор S юза ажратамиз. Ҳажмнинг I қисми орқали унинг II қисмiga BC буйича босим кучи берилади. Бу кучнинг S юзага таъсир қилаётган қисмини P билан белгиланмиз.

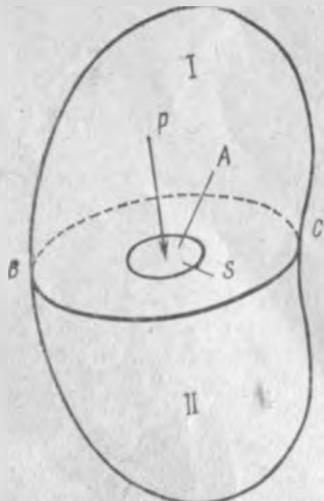
Қаралаетган S юзага таъсир қилувчи P куч гидростатик босим кучи ёки қисқача гидростатик куч деб аталади.

P куч иккала қисмга иисбатан ташки куч, бутун ҳажмга иисбатан эса ички куч ҳисобланади. P кучнинг S юзага иисбати ўртача гидростатик босим деб аталади:

$$p_{ypt} = \frac{P}{S}. \quad (2.1)$$

Агар S юзани кичрайтириб бориб нольга интилтирасак ($S \rightarrow 0$) p_{ypt} бирор чегара қийматга интилади:

$$p = \lim_{S \rightarrow 0} \frac{P}{S}. \quad (2.2)$$

2. 1-расм. Гидростатик босими тушунтиришга оид чизма.

Бу қиймат A нуқтага таъсир қилаётган босимдан иборат бўлади ва у гидростатик босим деб аталади. Гидростатик босим N/m^2 билан ўлчанади. Умумий ҳолда гидростатик босим p ўртача гидростатик босим p_{ypt} га тенг эмас. Улар бир-биридан кичик миқдорга фарқ қиласи.

Тинч турган суюқликдаги босим (яъни гидростатик босим) иккита асосий хоссага эга: биринчи хосса — гидростатик босим узи таъсир қилаётган юзага нормаль буйича йўналади. Бу хоссанинг туғри эканлигини исботлаши учун гидростатик босим p узи таъсир қилаётган юзага нормаль буйича йўналмаган деб фараз қиласиз. Бу ҳолда p нормаль ва уринма йўналишларда проекцияларга эга булади. Уринма йўналишидаги проекция I ва II қисм-

ларнинг бир-бираига нисбатан силжишига олиб келади. Суюқлик мувозанатда булгани учун бу ҳолнинг юз берини мумкин эмас. Бундан р нормаль буйича йўналмаган деган фикр иотуғри эканлиги келиб чиқади.

Иккинчи хосса—гидростатик босим. У таъсир қилаётган нуқтада ҳамма йўналишлар буйича бир хил қийматга эга. Бу хоссани ҳам исботлаш мумкин.

Бу ерда исботни келтирмаймиз, уни бошқа дарсликлардан куриш мумкин.

12-§. Босимни ўлчаш учун техникада ишлатиладиган турли бирликлар

Босимни ўлчаш учун техникада қўйидағи бирликлардан фойдаланилади:

1. Куч бирликларининг юза бирликларига нисбати билан, масалан:

$$\frac{H}{m^2}; \quad \frac{kG}{m^2}; \quad \frac{kG}{cm^2}; \quad \text{Па (Паскаль)} = \frac{H}{m^2}. \checkmark$$

2. Суюқлик устунининг баландликлари билан, масалан: мм сув устуни, мм симоб устуни.

3. Кучнинг бирор миқдорининг юза бирликлари маълум миқдорига нисбати, ёки суюқлик устунининг маълум сонлари билан ўлчанади, масалан, техник атмосфера билан ўлчангандага кучнинг $10,2 = 10^{-6}$ Н миқдорини, юзанинг бир cm^2 ига нисбати ($1at = 10,2 \cdot 10^{-6} \frac{N}{cm^2}$) ёки симоб устунининг 760 мм баландлик миқдори босим бирлиги ҳисобланади ва қўйидағича белгиланади: техник атмосфера—ат; физик атмосфера—атм, бар.

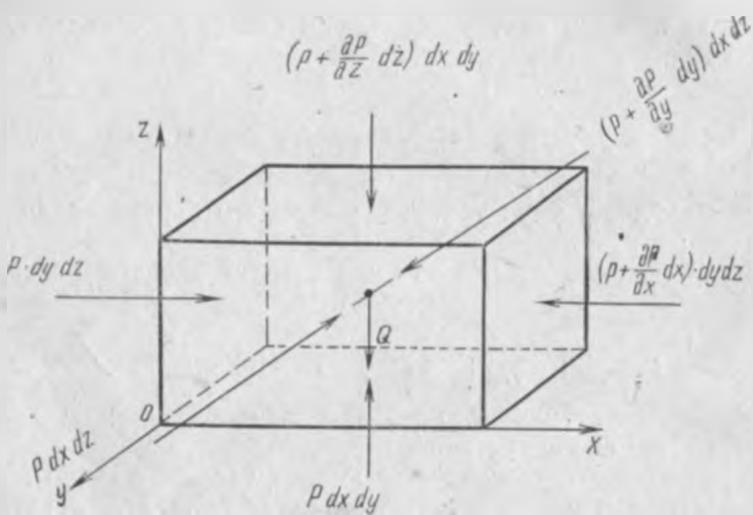
Юқорида айтилган бирликларнинг биридан иккинчисига ўтиш учун 2.1-жадвалдан фойдаланиш мумкин:

2.1- жадвал. Босимнинг турли ўлчов бирликлари орасидаги нисбат

Бирликлар	Па	Бар	кГ/см ²	мм симоб устуни	мм сув устуни
1 Па	1	10^{-5}	$1,02 \cdot 10^{-5}$	$7,5024 \cdot 10^{-3}$	$0,102$
1 Бар	10^5	1	1,02	$7,5024 \cdot 10^4$	$1,02 \cdot 10^4$
1 кГ/см ²	$9,8067 \cdot 10^4$	0,98067	1	735	10^4
1 мм симоб устуни	133	$1,33 \cdot 10^3$	$1,36 \cdot 10^3$	1	13,6
1 мм сув устуни	9,8067	$9,8067 \cdot 10^5$	10^{-4}	$7,35 \cdot 10^{-2}$	1

13-§ Суюқликлар мувозанатыннинг дифференциал тенгламаси

Мувозанат ҳолатдаги суюқликларга босым ва оғирлик күчлери таъсир қилады. Босым суюқлик әгаллаган җажманинг ҳар хил нүктасыда ҳар хил қийматтаға әга, шунинг учун босимни x, y, z

2. 2-расм. Мувозанат дифференциал тенгламасиниң түшүнтирипіге онд чызма.

координаталарнинг функциясы деб қараш керак. Күрилаёттган суюқликда томонлари dx, dy, dz бүлгөн параллелопипедга тенг элементар җажм ажратыб оламыз (2.2-расм). Энди суюқликка таъсир қилувчи күчларнинг мувозанат ҳолатини текширамыз. Оғирлик күчининг проекциялары: $\rho X dV, \rho Y dV, \rho Z dV$ бўлсин, яни

$$G = \{\rho X dV; \rho Y dV; \rho Z dV\}.$$

Ox үки йуналишида элементар җажманинг yOz текисликда ётган сиртига ρ га тенг, унга параллел бўлган сиртига $\rho + \frac{\partial \rho}{\partial x} dx$ га тенг босимлар таъсир қилади.

Бу сиртларга таъсир қилувчи босим күчлари эса 'узаро $\rho dy \cdot dz$ ва $(\rho + \frac{\partial \rho}{\partial x} dx) dy \cdot dz$ га тенг. Олинган элементар җажм Ox үки буйича мувозанатда булиши учун, шу үк буйича йуналган күчлар йигинидиси нолга тенг бўлиши керак, яни

$$\rho dy \cdot dz - (\rho + \frac{\partial \rho}{\partial x} \cdot dx) dy \cdot dz + \rho X dx \cdot dy \cdot dz = 0$$

Худди шунингдек Oy ўқи бўйича xOz текисликда ётувчи сиртга $pdx \cdot dz$, унга параллел бўлган сиртга эса

$$(p + \frac{\partial p}{\partial y} dy) \cdot dx \cdot dz$$

кучлар таъсир қиласди.

Шунинг учун элементар ҳажмининг Oy ўқи бўйича мувозанат шарти қўйидагича булади:

$$pdx \cdot dz - (p + \frac{\partial p}{\partial y} dy) dx \cdot dz + \rho y dx \cdot dy \cdot dz = 0.$$

Шунингдек Oz ўқи бўйича

$$pdx \cdot dy \text{ ва } (p + \frac{\partial p}{\partial z} dz) dx \cdot dy$$

куч таъсир қиласди ва унинг мувозанат шарти қўйидагича булади:

$$pdx \cdot dy - (p + \frac{\partial p}{\partial y} dz) dx \cdot dy + \rho Z dx \cdot dy \cdot dz = 0.$$

Ўхшаш миқдорларни қисқартириб ва қолган ҳадини dx , dy , dz га бўлиб, қўйидаги тенгламалар системасини оламиз:

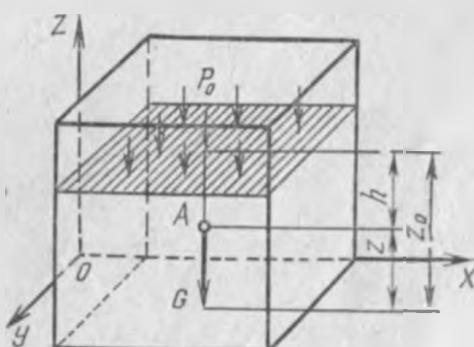
$$\frac{\partial p}{\partial x} = \rho X; \quad \frac{\partial p}{\partial y} = \rho Y; \quad \frac{\partial p}{\partial z} = \rho Z. \quad (2.3)$$

Бу тенгламалар системасидан куриниб турибдики, гидростатик босимининг бирор координата ўқидаги ўзгариши зичлік билан бирлик оғирлик кучининг шу ўқ йўналтишидаги проекцияси кўпайтмасига тенг экан, яъни мувозанатдаги суюқликларда босимининг ўзгариши масса кучларига ғоллиқ. (2.3) тенгламалар системаси суюқликлар мувозанат ҳолатининг умумий дифференциал тенгламасидир. Бу тенгламани 1755 йилда Л. Эйлер чиқарган.

14- §. Гидростатиканинг асосий тенгламаси

Тинч турган идишдаги суюқликни қараймиз. Бу суюқликка оғирлик кучи таъсир этади. Координата ўқларини шундай йўналтирамизки, Oz ўқи вертикал юқорига йўналган бўлсин (2. 3-расм).

Курилаётган идиш ичида бирор xOy текисликдан z масофада, эркин сиртдан эса h масофада жойлашган бирор A нуқтани оламиз. У ҳолда бирлик масса кучларининг бу координата системасидаги проекциялари қўйидагича булади: $X = 0$, $Y = 0$, $Z = -g$.

2. 3-расм. Гидростатиканинг асосий тенгламасига онд чизма.

Гидростатик босым p , суюқликкінг эркін сиртідаги босым p_0 ,
эркін сирт x үз текислигідан z_0 масоғада жойлашган бұлсін.
Бу ҳолда Эйлер тенгламасы (2.3) қуйидагича ёзилади:

$$\frac{dp}{dx} = 0; \quad \frac{dp}{dy} = 0; \quad \frac{dp}{dz} = -\rho \cdot g.$$

Бу тенгламалардан босимнінг $0x$ ва $0y$ координаталарига
боглиқ әмаслығы келиб чиқады. У ҳолда қуйидагини ёзамиз:

$$dp = -\rho \cdot g dz.$$

Охирги тенгламани эркін сирттан A нүктегінде бұлған оралиқ
учун интеграллаймиз ва қуйидаги тенгламани чиқарамыз:

$$p - p_0 = -\rho \cdot g(z - z_0).$$

$z_0 - z$ нинг қиймати h га тең болғандықтан, сунгти тенглама
қуйидагича ёзилади:

$$p = p_0 + \rho gh \text{ еки } p = p_0 + \gamma \cdot h. \quad (2.4)$$

Бу гидростатиканың асосий тенгламасы деб аталади ва у
суюқликкінг ихтиерій нүктесіндегі босимни суюқлик турига қа-
раб ва олған нүктаның эркін сирттан қандай масоғада экан-
лигига қараб анықланады. Гидростатиканың асосий тенгламасы
қуйидаги қонунияттың ифодалайды: суюқлик ичидағы ихтиерій
нүктедегі босым p суюқлик эркін сиртідегі босым p , билан
шу нүктедегі суюқлик устуның босимы $\gamma \cdot h$ нинг йигиндисига тенг.

15- §. Босими тенг сиртлар. Эркін сирт

Эйлер тенгламаларини интеграллашда уларни қулай шаклға
кеletiриш учун (2.3) нинг ҳар бир тенгламасини dx, dy, dz дарга
тегишилича күпайтирамыз ва уларни ҳадма-ҳад қушыб чиқамыз:

$$\frac{\partial p}{\partial x} dx + \frac{\partial p}{\partial y} dy + \frac{\partial p}{\partial z} dz = \rho(Xdx + Ydy + Zdz).$$

Бу тенгламаниң чап тәмоми босимнінг тулиқ дифференци-
алини берады, шунинг учун:

$$dp = \rho(Xdx + Ydy + Zdz). \quad (2.5)$$

Хосиетті булған тенглама босым суюқлик турига ва фазоның
нүкталари координаталарига bogliqligini курсатады ва босим-
нинг ихтиерій нүктедегі қийматини топишга ёрдам берады. Бу
тенглама томчыланувчи суюқликтар учун ҳам, газлар учун ҳам
уринли булиб, газлар учун татбиқ қилинганды газнінг ҳолат
тенгламалари билан биргаликта ишлатылады. (2.5) дан ҳамма
нүкталариды босым бир хил булған сиртни топиш мүмкін. Бун-
дай сиртлар босими тенг сиртлар деб аталады. Бунда $p = \text{const}$
булғандықтан $dp = 0$ болады, ρ эса нолға тенг булиши мүмкін
әмас. Шунинг учун босими тенг сиртлар тенгламасы қуйидагича
ёзилади:

$$Xdx + Ydy + Zdz = 0. \quad (2.6)$$

Босими тенг сиртлар хусусий ҳолда суюқликнинг эркин сирти булиши мумкин. Суюқликнинг девор билан чегараланмаган сирти эркин сирт деб аталади. Масалан, идишда газ ва суюқлик бирга сақланган бўлса, у ҳолда суюқликнинг юқори сирти жисм деворига тегмай, газ билан чегараланган булади. Хусусий ҳолда очиқ идишдаги суюқликнинг юқори сирти ҳаво билан чегараланган булиб, эркин сиртни ташкил қиласди (2.3- расм). Босими тенг сиртлар ва эркин сиртлар учун мисоллар сифатида оғирлик кучи таъсирида идишда тинч турган ҳамда текис тезланувчан ҳаракат қилаётган ва айланма ҳаракат қилаётган идишлардаги суюқликни кўрсатиш мумкин.

16- §. Оғирлик кучи таъсирида тинч турган суюқликлар

Биз юқорида Эйлер тенгламаси (2.3) ни (2.5) куринишига келтирдик. Бу куриниша уни интеграллаш ва босими тенг сиртларни топиш осон булади. Идишда тинч турган суюқликка фаяқат оғирлик кучи таъсири қиласди. Бу ҳолла (2.3- расм) бирлик масса кучларининг проекциялари:

$$X = 0; \quad Y = 0; \quad Z = -g$$

булади. Бу қийматларни (2.5) га қўйсак:

$$gdz = 0$$

га эга буламиз. Уни интегралласак:

$$gz = \text{const}$$

булади. Бу эса горизонтал текисликнинг тенгламасидир.

Шундай қилиб, тинч турган суюқликлар учун ҳар қандай горизонтал текислик босими тенг сиртдан иборат. Унинг ҳаво билан чегараланган сирти ҳам горизонтал булиб, у эркин сирт булади. Эркин сиртда босим p_0 эканлигини ҳисобга олсак (2.3), гидростатиканинг асосий тенгламаси (2.4) келиб чиқади:

$$p = \gamma \cdot h + p_0$$

17- §. Суюқликларда босимнинг узатилиши. Паскаль қонуни

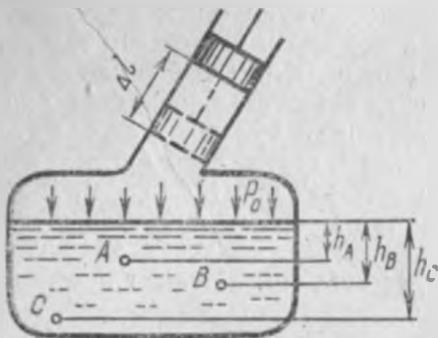
Суюқлик солинган ва оғзи поршень билан ёпилган идиш оламиз. Суюқлик эркин сиртидаги босим p_0 булсин. У ҳолда бирор A нуқтадаги абсолют босим

$$p_A = p_0 + \gamma h_A \quad \text{га},$$

B ва C нуқталарда эса

$$p_B = p_0 + \gamma h_B; \quad p_C = p_0 + \gamma h_C$$

га тенг булади.

2. 4-расм. Паскаль қонунинг онд чизма.

Бу ҳолда босимнинг үзгариши ҳамма нұқталар учун бир хил:

$$\begin{aligned} p_A^1 - p_A &= \Delta p; \\ p_B^1 - p_B &= \Delta p; \\ p_C^1 - p_C &= \Delta p. \end{aligned} \quad (2.7)$$

Бундан қойындағы холоса көлиб чиқады: суюқликка ташқарыдан берилған босим суюқликнинг ҳамма нұқталарига бир хил ғана дара тушады (узатылады). Бу Паскаль қонуни сифатида маңлум. Күпчілік гидромашынналарнің түзіліши ва ишлеши ана шу қонунга асосланған.

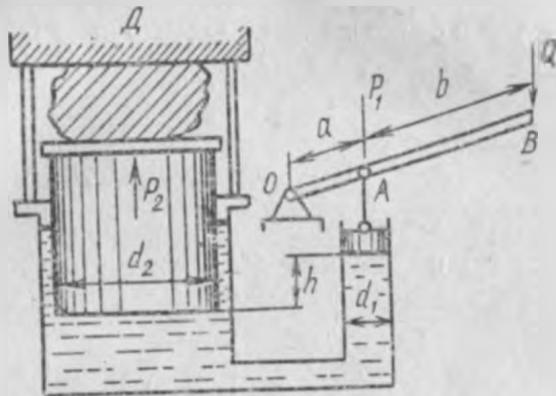
18-§. Паскаль қонунининг техникада құлланилиши. Гидростатик машиналар

Гидростатиканың асосий қонулары асосида ишлайдыган машиналар гидростатик машиналар деб аталады. Уларда босимнинг узатылыш қонуни (Паскаль қонуни) мұхым роль уйнайды. Бу машиналарға гидропресслар, гидроаккумуляторлар, домкраттар ва башқалар кирады. Қойыда уларнинг иштап принциптери ҳақида кисқача мағлumat берилген.

а) Гидропресслар. Гидропресслардан гидростатика қонуни асосида катта күчларни ҳосил қылыш учун фойдаланылады. Бу нараса пресслаш, штамплаш, болғаташ, материалдарни синаш ва башқа ишлар учун зарур. Гидропресслар (2.5-расм) диаметрлары ҳар хил, узаро тутастирилған иккى цилиндрдан иборат булып, биринчи киңік цилиндрда диаметрі d_1 , катта цилиндрда эса диаметрі d_2 га тең болған иккі поршень ҳаракатланады. Кінчик поршенге OAB риңаг орқали күч қойылады. Катта поршенге стол урнатылған, бу стол билан D деңор орасынан прессланувчи буюм қойылады. Риңаг құл біттан ёки двигатель ёрдамида ҳаракатта келтириледі. Бу ҳолда киңік поршень күч таъсирида пастга қараб соктажды да суюқликка босим берады. Бу босим катта цилиндрға узатылады да натижада катта поршень ҳаракатта келади. Бундай

Агар поршенині Δl масоғага (2.4-расм) силжитсақ, у ҳолда суюқлик әркін сиртидағы босим Δp га үзгәради. Суюқликнің солиштирма оғирилігі босим үзгариши билан деярлік үзгартмайды. Шуннинг учун A , B ва C нұқталардагы босим қойындағына бұлады:

$$\begin{aligned} p_A^1 &= p_0 + \Delta p + \gamma \cdot h_A, \\ p_B^1 &= p_0 + \Delta p + \gamma \cdot h_B, \\ p_C^1 &= p_0 + \Delta p + \gamma \cdot h_C. \end{aligned}$$

2. 5-расм. Гидропресснинг схемаси.

ҳаракат стол устидаги буюм D деворга тақалгуича давом этади. Столниң бундан сунгги күтарилиши натижасида буюм сиқилады ва прессланади.

Айтылган усул жисемларни фақат күтариш учун керак булса, у ҳолда конструктив схемада D девор бұлмайды. Бу ҳолда бизнинг машина гидростатик күтарғычга, домкратта айланади. Энди гидропрессларда күчларнинг муносабатини топамыз. OAB ричагнинг B үчиға Q күч құйылған бўлсин, у ҳолда күч моменти учун қуйидаги теңгламани оламиз:

$$Q \cdot (a + b) = P_1 \cdot a.$$

Бу теңгламадан кичик поршеньга таъсир қытувчи кучини топамыз:

$$P_1 = \frac{a+b}{a} \cdot Q.$$

У ҳолда кичик поршень остидаги суюқлик бөсими қуйыдағындағы тенг болади:

$$p = \frac{P_1}{S_1} = \frac{a+b}{a} \cdot \frac{4Q}{\pi d_1^2}$$

Катта поршень остидаги бөсім эса

$$p + \gamma \cdot h = \frac{a+b}{a} \cdot \frac{4Q}{\pi d_1^2} + \gamma \cdot h, \quad (2.8)$$

бу ерда h — поршенилар остилардың орталықтарының геометрик масофа.

Натижада катта поршенга таъсир қытувчи күч қуйидаги та тоғылады:

$$P_2 = (p + \gamma \cdot h) \cdot S_2 = \left(\frac{a+b}{a} \cdot \frac{4Q}{\pi d_1^2} + \gamma \cdot h \right) \frac{\pi d_2^2}{4}. \quad (2.9)$$

Күп ҳолда гидропрессларда гидростатик босым жуда катта булгани учун $\gamma \cdot h$ иш ҳисобга олмаса ҳам булади, янын:

$$P_2 = \frac{a+b}{a} \left(\frac{d_2}{d_1} \right)^2 \cdot Q. \quad (2.10)$$

Биз келтирған схема солдалаштирилған булиб, ҳақиқий гидропрессларда жуда күп ёрдамчи қысмлар булади. Амалда гидропрессларда суюқликкінг поршень на цилиндрлар орасыдан сизіб утиши, туташтирувчи трубалардагы қаршилик кучи ҳисобига катта поршенга таъсир қылувчи куч юқорида келтирилған назарий ҳисобдан фарқ қилади ва құйыдаги формула билан ҳисобланади:

$$P_2^I = \frac{a+b}{a} \left(\frac{d_2}{d_1} \right)^2 \cdot Q \cdot \eta, \quad (2.11)$$

бу ерда: η — юқорида айттылған хатоликларни ҳисобга олуവчи коэффициенти бўлиб, уни фойдали иш коэффициенти деб аталади.

Амалда бу коэффициент қиймати 0,75 билан 0,85 ўртасида булади. Келтирилған ҳисобтан куриниб турибдики, цилиндрларниң диаметрлари ва ричагнинг елкасиниң танлаб олиш нули билан преселовчи кучни истаганча катта қилиш мумкин. Амалда эса жуда катта кучлар ҳосил булганда цилиндрлар девори деформацияланиши ва ҳатто бузилиши мумкин. Бу эса құшынчы қийинчиликтер түғдиради. Ҳозирги вақтда мавжуд гидропрессларда 2500 т гача куч ҳосил қилиш мумкин.

б) Гидроаккумуляторлар. Гидравлик системаларді босым ва суюқлик сарфнинг ортиб кетиши ёки камайиш ҳоллари булади. Бундай ҳолларда босым ва сарфни нормаллаштириш учун гидроаккумуляторлардан фойдаланылади. Ўлар суюқлик сарфи ёки босими ортиб кетганда юқори босимдаги суюқликкінг бир қисмниң узига олиб, системадаги босым ва сарфни камайтиради, тескари ҳолда эса узидаги суюқликни системага бериш йулы билан босимни ва сарфни оширади. Гидроаккумуляторлар гидротормозлар, кутаргичлар, пресслар, чиғырлар ва бошқа гидромашыналарда ишлатылади.

Потенциал энергия қайсын усул билан түпланиши ва қайтарып берилешига қараб пневматик, пружинали ва юкли гидроаккумуляторга булинади. Юкли гидроаккумуляторлар цилиндр ва уннинг ичида ҳаракатланувчи ва юк ортилған коромиссли плунжердан иборат булиб, цилиндрга гидросистеманың суюқлик ҳаракат қылувчи қысмлари труба орқали туташтирилған булади. Системада босим ортиб кетса, суюқлик цилиндрга үтиб, юкли плунжерни кутаради, босим камайганда эса плунжер пастига түшиб, суюқлик цилиндрдан системага қараб өқади. Натижада босимнинг үзгариши текисланади.

2.6-расмда катта босим олиш зарур булганда ишлатыладын пневматик гидроаккумулятор тасвирланған. У корпус 1 ва диафрагма 2 дан түзилған булиб, штуцер 4 орқали гидросистемага уланған. Штуцер 5 гидроаккумуляторнан газ билан тулдириси

үчүн хізмет қиласы. Шайба 3 эса аккумуляторда босим пасайганда газнинг резина диафрагмани корпусга босиб, өзіб құйишидан сақлады. Идишга суюқлик штуцер 4 орқали берилғанда газ камерасининг ҳажми камаяды. Натижада газнинг босими ошиб кетады.

Диафрагманың ҳаракатта көлтирувчи күч:

$$F_1 = (p_1 - p_2) \cdot S. \quad (2.12)$$

Суюқлика ишкелдескенде күчи F_2 мавжуд. У ҳолда диафрагмага таъсир этувчи кучдан ҳиссил бұладыган ҳақиқий босим р қуийидегіча аниқланады:

$$p = \frac{(p_1 - p_2)S + F_2}{S}. \quad (2.13)$$

Бу ҳолда ҳақиқий бажарылған иш

$$A_x = \eta \cdot A_h = \eta \int p \cdot S \cdot dh, \quad (2.14)$$

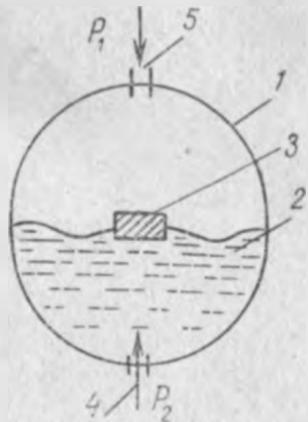
бу ерда η —гидроаккумуляторнинг фойдалы иш коэффициенті.

Бу ерда гидросистемадан гидропрессга суюқлик ҳаракатлаған вақтда юзага келген қаршиликни ҳисобга олиш мүмкін әди.

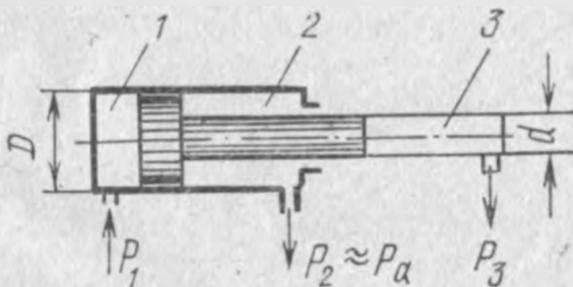
Бу ҳисоб гидроаккумуляторға суюқлик үтмагандагына керак. Башқа ҳамма ҳолларда юқоридеги формула гидроаккумуляторларни ҳисоблаш учун үрниті бұлады.

в) Гидромультиплікаторлар. Гидросистемадаги босимни унинг бирор қисмінде орттириш учун фойдаланылады. Бу вазифа күп ҳолларда, хусусан, гидроаккумуляторлар босимни етарлы таьминлаганда мұхым ажамиятга эга.

Гидромультиплікатор дифференциал цилиндрда ҳаракатланувчи дифференциал поршеннан иборат (2.7-расм). 1-бүшлик гидросистемага уланған, 2-бүшлик ортиқча суюқлик оқиб кетиши

2. 6-расм. Пневматик гидроаккумуляторнинг схемасы:
1—корпус, 2—диафрагма, 3—шапба, 4—суюқлик үшүн штуцер, 5—газ үшүн штуцер.

2. 7-расм. Гидромультиплікаторнинг схемасы:

1—паст босимынан суюқликка тұташған бұшылғы, 2—атмосфера босимынан суюқликка тұташған бұшылғы, 3—юқори босимынан суюқликка тұташған бұшылғы.

учун мулжалданған, 3-бушлиқ әсә суюқликни гидросистемаңынг иш бажарувчи органды өзгөйтілдірді. 2-бушлиқтаги чегирма босимни ҳисобға олмаганда, 3-бушлиқтаги босим құйнады формулада бердамыда ҳисобланады:

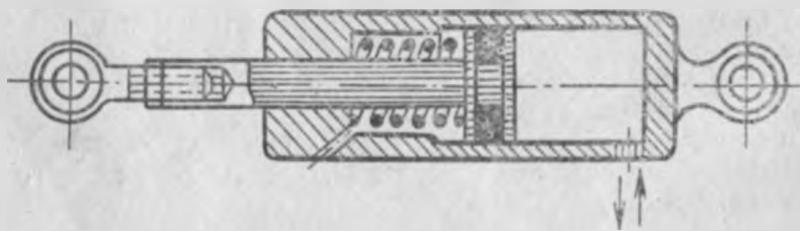
$$p_3 = p_1 \left(\frac{D_1}{d_3} \right)^2 \cdot \eta_2 \cdot \eta_{\text{мех}}, \quad (2.15)$$

Бу ерда η_2 — гидравлик қаршилықни ҳисобға олуғачи коэффициент; $\eta_{\text{мех}}$ — механик қаршилықни ҳисобға олуғачи коэффициент.

Гидромультипликаторларнинг сарғы суюқлик сарғыннинг мүқдорига қараб ҳисобға олинады ва улар суюқлик сарғыннинг күчінде қийматларында ишлатылады. Суюқлик сарғыннинг катта узгаришида бунга қараганда Сошқачароқ схемалар ишлатылады.

Г) Күч гидродвигателлари. Күч гидродвигателлари ұжымтій гидроузаттық системасы элементтернинг булагы булып, цилиндрда поршень силжиши біткен суюқлик потенциал энергиясынни механик энергияға айлантириш учун фойдаланылады. Суюқлик поршень билан узатыладыган гидроцилиндрларда энергия маңызын хизматтандыратын насос бажаради. Илгарылтама-қайтмаз ва айланма ҳаракатта асосланған күч гидроцилиндрлардың поршень принципі буйынча ишлады да уч турға булинады: бир томонлама күч, иккі томонлама күч да бурилиб ишладыган цилиндрлар. Бурилиб ишладыган цилиндрлар квадрантлар деб ҳам аталады.

2.8-расмда бир томонлама ишладыган күч гидроцилиндриннің схемасы көлтирилген. Бунда поршенге суюқликпен боси-

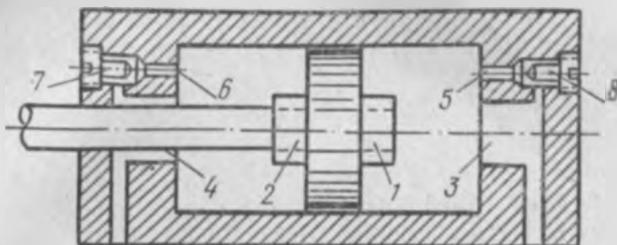

2.8-расм. Бир томонлама ишладыган күч гидроцилиндри

ми ғақат бир томондан таъсир қылады. Поршеннинг тескары томонға ҳаракати пружина таъсирида амалға ошады.

2.9-расмда иккі томонлама ишладыган күч гидроцилиндриннің схемасы көлтирилген. Бунда суюқлик поршенге иккі томондан галма-гал таъсир қылады. Поршеннинг шток томонға бир томонлама ҳаракати вақтида цилиндрнинг иккапа бушлигіда суюқлик бир хил босим таъсирида булады.

Поршеннинг иккінчи томонға ҳаракати вақтида ҳам бу ҳол сақланады. Поршень цилиндрнинг чекка қопқоқларында равон ва зарбасыз яқынлашиши учун тирқишлиар 3 ва 4 диаметрига мос бүртмалар 1 ва 2 үрнәтілген булып, улар тирқишлиарға киришінде ҳосиға булған зарб таъсирида сиқиб чиқарылаётганды суюқлик

2. 9-расм. Икки томонлама ишлайдиган күч гидроцилиндри:

- 1, 2—демпферловчи буртмалар, 3, 4—демпферловчи тиркышлар.
- 5, 6—суюқлик чиқиб кетуүчү каналлар, 7, 8—дросселлар.

Хисобига демпферланади. Цилиндрда қолгай суюқлик дросселлар 7 ва 8 бистан таъминланган каналлар 5 ва 6 дан чиқиб кетади. Дросселларнинг үлчамлари поршенининг чекка қопқоқларига яқинлашиш шароитига мос равишда хисобланган булади.

19-§. Абсолют, ортиқча босимлар ва вакуум

Суюқликтеги ихтиёрий нүктәсінинг (гидростатиканың асосий тенгламасы ёрдамида аниқланадиган) босими p шу нүктәсінинг абсолют босими деб аталади. Суюқликтеги эркин сирттеги босими p_a эркин сирттеги абсолют босимдан иборат. γh эса суюқлик устунининг нүктадаги босимдан иборат. Усти ёпилмаган идишларда, сув сифимларыда суюқликтарнинг эркин сирттеги таъсир қылувчи босим атмосфера босими деб аталади ва p_a ҳарфи билан белгиланади.

Бу ҳолда абсолют босим (2.4) тенглама орқали қуйынданғы аниқланади:

$$p = p_a + \gamma h. \quad (2.16)$$

Агар суюқликтеги бирор нүктәсінинг босими атмосфера босимидан катта ($p > p_a$) булса, (2.16) тенгламаның охирғы ҳади манометрик босим p_m деб аталади:

$$p_m = \gamma \cdot h = p - p_a. \quad (2.17)$$

Манометрик босим абсолют босим билан атмосфера босимидан айырмасыга тенг булгани учун уни ортиқча босим деб ҳам аташ мүмкін.

Манометрик босим абсолют босимнинг миқдорига қараб ҳар хил қийматта эга булади, масалан: $p = p_a$ булганда $p_m = 0$; $p \rightarrow \infty$ булганда $p_m \rightarrow \infty$, янын манометрик босим 0 билан ∞ уртасындағы барча қийматларни қабул қылышк мүмкін.

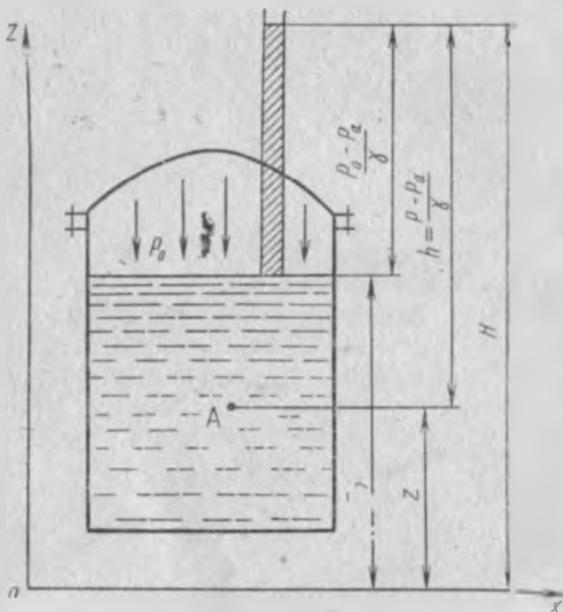
Агар суюқликтеги (ирор нүктәсінинг) абсолют босими атмосфера босимидан киличик ($p < p_a$) булса, уларнинг айырмасын вакуумметрик босим p_v га тенг булади ва суюқликтеги сийракланыш миқдорини белгилайди:

$$p_v = p_a - p. \quad (2.18)$$

Вакуумметрик босим нүктадаги босимнинг атмосфера босимидан камтилгани күрсатади ва $p = p_a$ да $p_a = 0$; $p = 0$ да $p_a = p_a$. Шундай қилиб, вакуумметрик босим 0 дан p_a гача бўлган қийматда була олади.

20-§. Пъезометрик баландлик. Гидростатик босим

Бирор идишга солинган суюқликнинг сиртидаги босим p_0 бўлсин (2. 10-расм). Бу ҳолда бирор координаталар системаси таинланади.

2. 10-расм. Пъезометрик баландлик ва гидростатик босими тушунтиришга оид чизма.

Олинган бўлса, исталган нүктадаги босим учун гидростатиканинг асосий тенгламаси (2. 4) дан фойдаланиб, ушбу тенгликни ёзалимиз:

$$p - p_0 = -\gamma(z - z_0) \quad (2.19)$$

Бу тенгламани қўйидаги куринишга келтирамиз:

$$\frac{p}{\gamma} + z = \frac{p_0}{\gamma} + z_0. \quad (2.20)$$

Тенглама исталған нүқта учун ёзилгани сабабли унинг куриниши қўйидагича бўлиши мумкин:

$$\frac{p}{\gamma} + z = H = \text{const}, \quad (2.21)$$

Бу ерда $\frac{P}{\gamma}$ — исталган A нүктадаги босимга тааллуқли суюқлик устунининг баландлиги, у суюқлик сиртида $\frac{P_0}{\gamma}$ га тенг;

z — исталган A нүктанинг координатаси (у суюқлик сиртида z_0 га тенг).

Сунгги тенгламадан куринадики, тинч ҳолатдаги суюқлик учун босимга тааллуқли суюқлик устунининг баландлиги билан нүкта координатасининг йигиндиси ўзгармас миқдор H га тенг экан. Ўзгармас миқдор H гидростатик босим деб аталади.

Исталган A нүктадаги ортиқча босим.

$$p_u = p - p_a = \gamma h.$$

Бу тенглікдан суюқлик устунининг баландлиги ортиқча босимнинг миқдори ёрдамида аниқланади.

$$h = \frac{p - p_a}{\gamma}. \quad (2.22)$$

Суюқлик устунининг ортиқча босимни курсатувчи баландлиги суюқликнинг пъезометрик баландлиги деб аталади.

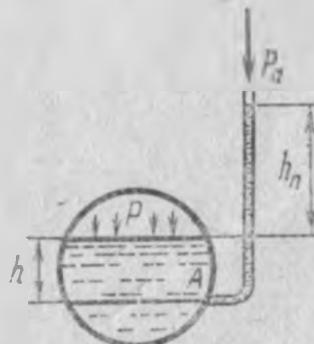
21-§. Босим ўлчаш асбоблари

Босим ўлчаш асбоблари барометрлар деб аталади. Улар атмосфера босимкни ўлчаш учун мулжалланган. Барометрлар атмосфера босимига иисбатан ҳавонинг сийракланишини ўлчайдиган вакуумметрларга ва атмосфера босимидан ортиқ босимни ўлчашга мулжалланган манометрларга булинади.

Манометрлар ишлеш принципига қараб суюқлик ва механик манометрларга булинади.

Суюқлик манометрлари қисман сув ёки симоб бидан тұлдилген U -симон найдан ясалади. Найнинг бир учи текшириләтгандык мұхит билан, иккінчи учи (очиқ қолдифилиб) атмосфера билан туташтырылади. Энг оддий суюқлик манометри пъезометрdir.

а) Пъезометрлар. Идишдеги босим унга уланган шиша найчада текшириләтгандык суюқликнинг күтарилишига қараб аниқланади (2. 11-расм). Идишдеги босимнинг катта ёки кичиклигига қараб пъезометр (шиша найча) да сувининг сатқы h_n баландликка күтарылади. Текшириләтгандык A нүктадеги p_A босим идишнинг эркін сатқидеги босим билан сув устуни босимнинг йигиндисига тенг. Бу босим пъезометр ёрдамида аниқланганда у гидростатиканың асосий тенгламаси ёрдамида қуйидагы топикалади:

2. 11-расм. Пъезометр.

$$p_A = p_a + \gamma (h + h_n), \quad (2.23)$$

у ҳолда пьезометрдаги суюқлик әркін сатыннанға баландлығи босим орқали қойылады ифодаланади:

$$h + h_n = \frac{p_A - p_a}{\gamma}$$

ва идишдеги ортиқча босимга түгри келадиган суюқлик устуныннанға баландлыгини күрсатади. Бундай асбоблар 0,5 ат дан юқори бұлмаган кічине ортиқча босимларни үлчашла ишлатылади. Ҳақиқатан 1 ат га теңг бұлган босим 10 м сув устуныннанға баландлығига тең. Бундан юқори босимларни үлчашда жуда узун шиша нағылар ишлатып зарураты келиб чықады. Бу эса нокулайлик туғдиради.

б) Суюқлик манометрларида босим симоб устунында үлчанади (2. 12-расм). Бу ҳолда симоб солинган шишани идишга U -симон нағылар орқали уланади. Бунда босим үлчанаётгандыкта идишга симобнанға оқиб үтишига U -симон нағычадеги қаршилик түсқинлик қилади. У ҳолда A нүктадеги босим идиш томондагы қийматлар орқали қойылады ичеси:

$$p_A = p_a + \gamma \cdot h_1,$$

симобли нағычадеги қийматлар орқали эса

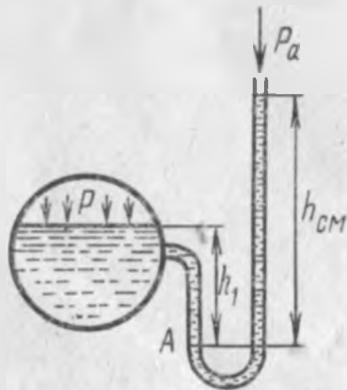
$$p_A = p_a + \gamma_{cm} \cdot h_{cm},$$

бу иккى теңгликдан р ни топамиз:

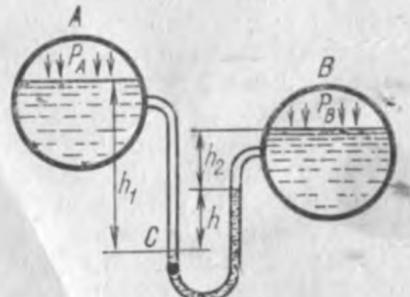
$$p = p_a + \gamma \cdot h_{cm} - \gamma h_1.$$

Бундай манометрлар бир неча атмосферадан ортиқ босимни үлчашга ярамайды.

в) Дифференциал манометрлар иккى идишдеги босимлар фарқини үлчаш учуру ишлатылады (2.13-расм). Босимлари p_A ва p_B га теңг бұлган иккى идиш симобли U -симон нағылар орқали

2. 12-расм. Суюқлик манометри.

2. 13-расм. Дифференциал манометр.

туташтырылған. Бунда C нүктедеги босим биринчи идишдеги құйматтар орқалы қуындағыча ифодаланады:

$$p_c = p_A + \gamma \cdot h_1,$$

иккінчи идишдеги құйматтар орқалы эса

$$p_c = p_B + \gamma \cdot h_2 + \gamma_{\text{см}} \cdot h.$$

У ҳолда идишлардеги босимдар фарқи қуындағыча булады:

$$p_A - p_B = \gamma(h_2 - h_1) + \gamma_{\text{см}} \cdot h. \quad (2.24)$$

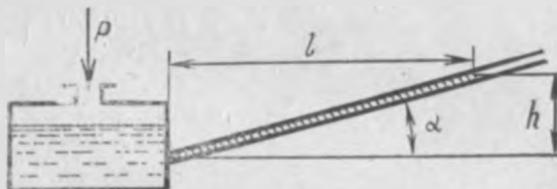
Іккі идишдеги суюқлайлар сатхы тенг булганда эса

$$h_2 - h_1 = -h$$

ва

$$p_A - p_B = (\gamma_{\text{см}} - \gamma) \cdot h. \quad (2.25)$$

г) Мікроманометрлар жуда кічинек босимдарни үлчаш үчүн ишилатылады ға суюқтук сатхининг ўзгарышы сезиларлы булиши

2. 14- расм. Мікроманометр.

үчүн суюқтук түлдірилған идишке шиша наїча қия бурчак остида үлчанади (2.14-расм). У ҳолда идишдеги ортиқча босим қуындағыча аниқланады:

$$p = \gamma \cdot h, h = l \sin \alpha \text{ булгани үчүн } p = \gamma \cdot l \cdot \sin \alpha. \quad (2.26)$$

Шиша наїтанинг қиялық бурчаги α қанча кічинек болса, босим шунда аниқ үлчанади. Күп ҳолларда манометр шиша наїтасыннан қиялық бурчаги узгарувчай қылыш ишлакади. Бу ҳолда мікроманометрлар ның қулланиш чегарасы көнгаяди.

д) Вакуумметрларнан түзіліши худди суюқлик манометрларига ухшашиб булиб, улар идишдеги сийрактандыра жасасын аниқлайды (2.15-расм).

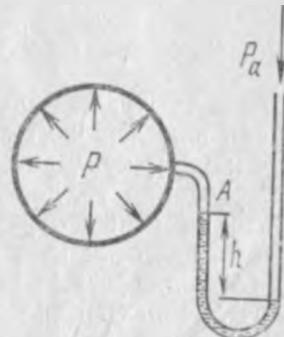
Еу ҳолда гидростатик босим тенгламасын асосан:

$$p + \gamma_{\text{см}} \cdot h = p_a \quad (2.27)$$

булады, бундан

$$p = p_a - \gamma_{\text{см}} \cdot h. \quad (2.28)$$

2. 15-расм. Вакуумметр.

2 16-расм. Пружинали манометр:

1—пружинадын наңча, 2—занжир, 3—тишли узатма, 4—түтшілік бүйінші, 5—стрелка, 6—шкала.

дай манометрларда босимни курсатувчи шкала булади.

б) Мембранныи манометр (2.17-расм) юңқа металл пластинкага ёки резина шымдирилган материалдан қилинган пластинкага эга булиб, уни мембрана дейнләди. Суюқлик босимі идиш билан туташтирувчи бүйінчала орқалы утиб, мембранин эгади. Бу өгиліш натижасыда ричаглар системасын орқалы стрелка ҳаракатта келади ва шкала бүйінчала сурилиб, босимни курсатади.

22 §. Суюқликнинг текис деворга босим кучи

Амалда жуда күп ҳолларда суюқликнинг текис деворга босим кучини аниқлаш керак булади. Ҳусусий ҳолда шчитларга таъсир қилувчи күчларни аниқлаш үчун қуйидаги масалани курамиз. Суюқлик тұлдырылған идишни олайлык (2.18-расм). Уннинг горизонт билан 2 бурчак ҳосил қилған қия сиртида S юзага тушадиган босим кучини аниқлаймиз. Оу уқи қия сирт йуналиши бүйінчала, Ox үкі эса унга тик йуналишда деб оламиз. Бу ҳолда S сиртдаги элементар dS сиртта тушадиган босим кучи dP қуйидагича аниқланади:

$$dP = dS(\gamma h + p_0), \quad (2.30)$$

Симб үстүнненкінг пасайыш идишдеги босим ва p_0 орқалы қуйидагича аниқланади:

$$h = \frac{P_0 - P}{\gamma g} \quad (2.29)$$

2. Механик асбоблар катта босимларни ўлчаш үчун ишлатилади ва бунинг үчун турли механик системалардан фойдаланылади.

а) Пружинали манометр (2.16-расм) 1 ичи буш юңқа өгік латунь наңчадан иборат булиб, уннинг бир учи кавшарланған ва шу учи занжир 2 орқалы тишли узатма 3 га туташтирилған. Иккінчи учи эса босимі үлчаниши зарур булған идишга бүйін 4 орқалы туташтириләди. Эгілған латунь наңча ҳаво босимни таъсирида туғриланишга ҳаракат қилиб, тишли узатма ёрдамида стретканинг бурилишига сабаб булади. Бунин-

бу ерда $\gamma \cdot h$ — суюқлик устуининг босими; p_0 — эркин сиртдаги босим. У ҳолда S юзага таъсир этиб турган тұлиқ босим кучи құйыдати формула билан анықланады:

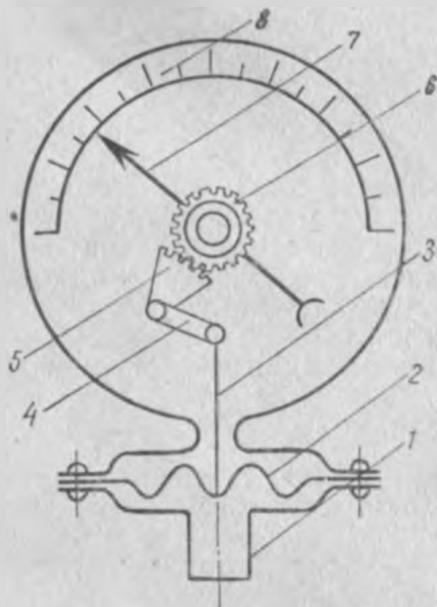
$$P = \int_s \gamma \cdot h dS + \\ + \int_s p_0 dS = \gamma \int_s h dS + p_0 \int_s dS;$$

агар $h = y \sin \alpha$ эканынгина қиссә га олсақ:

$P = \gamma \sin \alpha \int_s y dS + p_0 \int_s dS,$
бу ерда $\int_s y dS = S$ — сиртнинг Ox үкіга инсегатан статик моментидір. Статик момент ҳақидаги тушунчага асосан:

$$\int_s y \cdot dS = S \cdot y_{\text{om}},$$

бу ерда y_{om} — оғырлік марказининг координатасы.
2.18-расмдан күришін түріндікі

2.17-расм. Мембраналы манометр:

1 — туташтырыш бүйінші, 2 — мембраңа 3 — тортқы, 4 — шарнирлі ричаг, 5 — тишилі реікек, 6 — тишилі гидидірік, 7 — стралка, 8 — шкала.

$$y_{\text{om}} \cdot \sin \alpha = h_{\text{om}},$$

демак,

$$P = S(\gamma h_{\text{om}} + p_0) \quad (2.31)$$

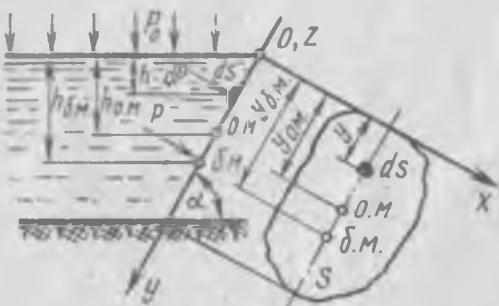
Агар тұлиқ босим кучини атмосфера босимиға ортиқча босимдан ишарат десек:

$$P = P_{\text{опт}} + P_0. \quad (2.32)$$

Бу ерда ортиқча босим кучи құйыдагига тең:

$$P_{\text{опт}} = \gamma h_{\text{ом}} \cdot S. \quad (2.33)$$

Демак, қия юзага тушадиган босим кучи шу юза сирти билан унинг оғырлік марказыға таъсир қылувчы босимнің күпайтмасыға тең бўли», (2.31), гидростатик босим кучи $P_0 = p_0 \cdot S$ ва ортиқча босим

2.18-расм. Суюқликнинг текис дегерін босимнің түшүнірішті оңдышма

сім күчі $P_{\text{орт}} = \gamma \cdot h_{\text{ом}} \cdot S$ йүгіндисига тең булади. (2.34) Бірінчи күч юзанинг оғирлік марказыға қойылған болып, иккінчи күч үндән пастроққа қойылған булади.

23-§. Ортиқча босим марказининг вазияттін топиш

Ортиқча босим теңг таъсир этувчисінің құйылтыш нүктасы босим марказы дең аталади. Бұу нүктаны топиш шчитларинінг үлчамтариниң ва мустақамтагының ҳисоблашы учун керак булади. Шунинг учун босим марказы координатасын топиш шчитларни ҳисоблашда жуда зарур.

2.18-расмда босим марказы убм га теңг дең олиб, сирт S га таъсир қылаётган моменттің аниқтаймиз:

$$Py_{\text{бм}} = \int_s dp \cdot y = \int_s h ds \cdot y. \quad (2.35)$$

Расмда күрніб түрідікі, $h_{\text{ом}} = Y_{\text{ом}} \sin \alpha$; $h = y \sin \alpha$.

Бу ҳолда (2.35) дан қойылған келіб чыкади:

$$Sy_{\text{ом}} \cdot y_{\text{бм}} = \int_s y \cdot dS = I_x, \quad (2.36)$$

бу ерда $I_x = \int_s y^2 dS$ — күрилаётган сирттінг Ox үқіга нисбатан инерция моментидір. У ҳолда (2.36) дан босим марказының топамыз:

$$y_{\text{бм}} = \frac{I_x}{Sy_{\text{ом}}} \quad (2.37)$$

Инерция моменттің қойылғандағыча ифодалаш мүмкін:

$$I_x = I_{\text{ом}} + S \cdot y_{\text{ом}}^2. \quad (2.38)$$

Бу ерда $I_{\text{ом}}$ — күрилаётган юзанинг уннан оғирлік марказыдан утывчи үққа нисбатан инерция моменті.

У ҳолда (2.35) ни (2.36) га қойып босим марказының қойылғандағыча топамыз:

$$y_{\text{бм}} = y_{\text{ом}} + \frac{I_{\text{ом}}}{S \cdot y_{\text{ом}}}. \quad (2.39)$$

Бу теңгламадан күрнәдікі, босим марказы күрилаётган қия сирт оғирлік марказыдан $\frac{I_{\text{ом}}}{S \cdot y_{\text{ом}}}$ масоғада пастта жойташған болыб, сирт горизонтал булған хусусий ҳолдагина бу фарқ нолға теңг булади (яғни оғирлік марказы билан босим марказы устмасын тушады).

24-§. Босим эпюраси

Бирор сирт ёки контур буйнча босимнан тақсимланғаннан ифодалончы график босим эпюраси деб аталади.

а) Текис сирт. Текис сиртнинг эркин сирт билан тушадиган еридаги босим эркин сиртдаги босимга тенг (2.19-расм, а), унинг қолган нуқталарида эса эркин сиртдаги босимга ортиқча босим күшилади. Гидростатиканинг асосий тенгламасыга асосан

$$p = p_0 + \gamma \cdot h, \quad (2.40)$$

яъни сиртнинг энг пастки нуқтасида босим энг катта миқдорга эга булади. AB сиртга тушадиган босим эпюрасини олиш учун A ва B нуқталарда босимнинг миқдори ва йуналишини қўйиб, учларини туташтирамиз. Хосил булган фигура босим эпюрасини ифодалайди.

Босим векторлари учун туташтирувчи чизиқнинг Сосим вектори билан ташкил қўлган ғурчаги қўйидагича тогилади:

$$\operatorname{tg} \alpha = \frac{h}{\gamma h} = \frac{1}{\gamma}.$$

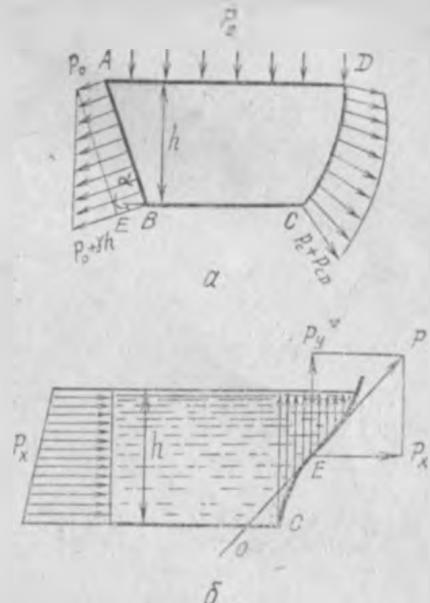
Босим эпюраси эса трапеций куришида булиб, тугри туртбурчак куринишидаги ташкил Сосим ва учбурчак куринишидаги ортиқча босим эпюраларининг йигинидисидан иборат.

1) б) Эгри сирт. Босим кучи иккι ташкил этувчисига эга булиб (2. 19-расм, б), P_x ташкил этувчиси текис сиртларни каби эпюрага эга булади. P_y ининг эпюраси эса эгри сирт билан эркин сирт орасидаги соҳа шаклига эга булади. Тенг таъсир этувчи куч ёки тулиқ босимнинг қўйилиш нуқтаси ва катталигини график усулда топиш мумкин. Бунинг учун P_x ташкил этувчининг йуналишини P_y иниг йуналиши билан кесишгунча давом эттирамиз. Кесишган нуқтага эса P_x ва P_y ни келтириб қўямиз ва параллелограмм ҳосил қиламиз. Унинг диагонали йуналишини эгри сирт билан кесишгунча давом эттириб, кесиниш нуқтаси E га суюқлик томондан ҳосил булган P кучни келтириб қўямиз. E нуқта босим маркази ёки тенг таъсир этувчи кучнинг қўйилиш нуқтаси булади.

Техникада учрайдиган эгри сиртлар цилиндр, сфера ва унинг қисмлари булиши мумкин.

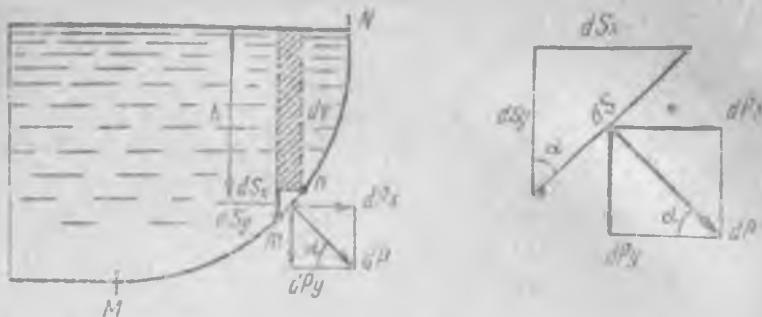
25-§. Цилиндрик сиртга таъсир қилувчи босим кучи

Техникада бир қанча ҳолларда эгри сиртга тушадиган босимни ҳисоблаш талаб этилади. Буни топиш учун 2.20-расмдан фойдаланамиз.

2. 19-расм. Босим эпюраси.

б

2. 20-расм. Цилиндрик сиртга босимни тушунтиришга онд чизма.

Эгри сиртдаги босим ортиқча ва гидростатик босимлар йиғиндиcига тең:

$$p = p_{\text{опт}} + p_0. \quad (2.41)$$

Уни ҳисоблаш учун эгри сиртда элементар dS юза ажратамиз. Координата үқларини расмда курсатылғандек йуналтырамиз. У ҳолда элементар юзага тушадиган босим dP , dP_x , dP_y проекцияларга эта булади. dS юзанинг xOz ва yOz текисликларидаги проекциялари эса dS_x ва dS_y га тең. Элементар юзага тушадиган ортиқча босим юқорида курғанымиздек қойылады:

$$dP = \gamma \cdot h dS;$$

унинг горизонтал ташкил этувчиси эса қойылады:

$$dP_x = dP_{\text{опт}} \cdot \cos \alpha = \gamma h dS_y \cdot \cos \alpha.$$

Иккинчи томондан, $dS \cos \alpha = dS_y$ булғани учун

$$dP_x = \gamma \cdot h dS_y.$$

Эгри сиртга таъсир этаётган тұлық босимнинг проекциясини топиш учун S_y юза буйынча интеграл оламиз:

$$P_x = \int_{S_y} \gamma h dS_y = \gamma \int_{S_y} h dS_y, \quad (2.42)$$

лекин, $\int_{S_y} h dS_y - S_y$ юзанинг Oz үқига нисбатан статик моментидир. Шунинг учун $\int_{S_y} h dS = S_y \cdot h_0$.

Бу ерда S_y - эгри сиртнинг yOz үқидаги проекцияси, $h_0 - S_y$ - юза оғирилік марказыннан чуқурлігі ва $h_0 = \frac{S_y}{2}$.

Шундай қилис, эгри сиртга тушадиган ортиқча босимнинг горизонтал ташкил этувчиси қойылады формуладан ҳисобларады:

$$P_x = \gamma \cdot S_y \cdot h_0. \quad (2.43)$$

Бу формула текис сиртларга тушадиган босимни ҳисоблаш формуласига ушайди ва ундан фақат S_y юза сиртнинг yOz текислигидаги проекцияси эканлиги билан фарқ қиласди. h_0 эса шу проекция оғирлик марказигача бўлган вертикал масофага тенг булади.

Энди эгри сиртга тушадиган ортиқча босимнинг вертикал ташкил этувчинин топамиш. 2.20)-расмдан:

$$dP_y = dP \cdot \sin\alpha = \gamma \cdot h dS \sin\alpha;$$

аммо $dS \sin\alpha = dS_x$ бўлгани учун

$$dP_y = \gamma \cdot h dS_x;$$

интеграллаш йули билан P_y ни топамиш

$$P_y = \int_{S_x} \gamma \cdot h dS_x = \gamma \int_{S_x} h dS_x = \gamma \cdot W.$$

Бу ерда $W = \int h dS_x$ – эгри сирт, унинг чегарасидаги вертикал сирт ва эркин сирт орасидаги ҳажмдан иборат бўлиб, босувчи жисм деб аталади.

Шундай қилиб, эгри сиртга тушадиган босимнинг вертикал ташкил этувчини босувчи жисм ҳажми билан суюқлик солиштирма оғирлигининг кўпайтмасига тенг, яъни:

$$P_y = W \cdot \gamma. \quad (2.44)$$

✓26- §. Тулиқ босим кучини ва унинг йўналишини аниқлаш

Тулиқ босим кучи вектор катталил бўлиб, у горизонтал P_x ва вертикал P_y ташкил этувчиларнинг вектор йигиндисидан иборат:

$$\vec{P}_{\text{опт}} = \vec{P}_x + \vec{P}_y.$$

Юқорида келтирилган формулалар буйигча горизонтал ташкил этувчининг катталиги

$$P_x = \gamma \cdot S_y \cdot h_0;$$

вертикал ташкил этувчининг катталиги

$$P_y = \gamma \cdot W$$

формулалар ёрдамида ҳисобланади. Тулиқ босим кучи эса унинг катталиги ва йўналиши билан ифодаланади. Цилиндрик сиртга тушадиган босим кучининг катталиги векторларни қушиш қондасига асосан горизонтал ва вертикал ташкил этувчилар орқали қўйидагича топилади:

$$P_{\text{опт}} = \sqrt{P_x^2 + P_y^2}. \quad (2.45)$$

Демак, цилиндрик сиртга тушадиган босим унинг ташкил этувчилари P_x ва P_y квадратларининг йигиндисидан олинган ил-

дізга тенг. Қылыштық сиртта тушадиган босимнинг йуналиши қүйніткіші формулалар билан анықланаади:

$$\cos z = \frac{P_x}{P_{\text{opt}}}, \quad \text{екін} \quad \sin z = \frac{P_y}{P_{\text{opt}}}. \quad (2.46)$$

Кучнинг қүйніткіш нүктаси графік үсулда топшлады ва куч йуналиши билан зертте сирт кесишгандай нүктада бұлаади. Бунда z — куч йуналишини билан горизонтал орасындағы бурчакдир.

3- б о б. Техник гидродинамика асослари

Гидравликаның суюқликтар ҳаракати қонууларында үларнинг ҳаракатланыптаған ёки ҳаракатсыз қаттық жисмлар билан үзаро таъсирини урганыувчи булимига гидродинамика дейилдеди.

Ҳаракатланыптаған суюқлик вактта координатада буйынча үзгәрүвчи түрли параметрларға зертте болған ҳаракатдаги моддий нүкталар түпламасдан иборат. Одатда, суюқликни узи эгаллаб турған фазони бутунлай түлдірувчи туташ жиһем леб қаралади. Бу деған суз текіширілтеттеган физенинг исталған нүктасини олсақ, шу ерда суюқлик заррачаси мәнжуд демекдир. Гидростатикада асосий пар метр босим бүлға, гидродинамикада эса босим ва тезлікдир.

27- §. Гидродинамиканың асосий масаласи ва услуби

Суюқлик ҳаракат килаёттеган фазонинг ҳар бир нүктасыда шу нүктага тегишли тезлік ва босим мавжуд болып, улар уз қийматында зертте болады, яғни тезлік ва босим координаталар x , y , z га Соглық. Тағатадын күзатышлар шунан курсатадыки, нүктадаги суюқ заррачага таъсир қилаёттеган босим ва тезлік вакт утиши билан үзгәрады. Суюқлик ҳаракат қилаёттеган фазонинг ҳар бир нүктасыда хәлелан тезлік ва босим векторлариниң кури чиқсан, күрилаёттеган ҳаракатта мөс келевчы тезлік ва босим түпламаларини күз олдымызға көлтирамыз. Ана шу үсул билан түзілған тезлік түплами *тезлік жәндіктері* дейилдеди. Худде шуншынгедек, босим векторларынан ишорат түплам боси и майдони деңгеленгенде аталади. Тезлік ва босим майдонлары вакт утиши ылан үзгәре береди. Гидростатикада каби гидродинамик босимни P белгіле бергілаймыз ва уннан солда қылыш босим деңгеленген. Тезлікнин эса u билан бергілаймыз. Үздік тезлікнинг координатта үқларидаги проекциялары u_x , u_y , u_z болады.

Юқорида айтылғанға асосан суюқлик параметрлары функцияларынан табылады:

$$p = f_1(x, y, z, t); \\ u = f_2(x, y, z, t).$$

Тезлік проекциялары ҳам функциялардир.

$$u_x = f_3(x, y, z, t); \\ u_y = f_4(x, y, z, t); \\ u_z = f_5(x, y, z, t).$$

Бу келтирилган функцияларни анықлаш ва улар уртасындағы үзаро соглашының тозиши гидродинамиканың асосий масаласы ҳисобланади. Гидродинамика масалалариниң ұл қылыш назарий текширишлар ва тажрибалар үтказып, сунгра олинигандарниң үзаро таққослаш усулі білдірілген болысады.

Назарий текширишлар ҳаракатиниң ифодаловчи дефференциал теңгламалар тузиш ва уларни ечиш ёки ухашлик назариясында асосида асосий параметрлар орасындағы мүносабаттарни топтыштағы олиб келади. Тажрибалар эса турлы үлчов асбобларын өрдемнде ҳаракат параметрлерини топтыштағы өрдем беради.

28-§. Суюқликнинг барқарор ва бекарор ҳаракатлари

Ҳаракат вақтінде суюқлик оқаётгандай фазонинң ҳар бир нүктасында тезлик ва босим вақт үтиліп билан үзгариб түрседи. Бундай ҳаракатта дарё ва каналлардагы, техникада трубалардагы суюқликнинг ҳаракаты асосан бошланғанда ва күп ҳолларда бутун ҳаракат давомында бекарор болады.

Алар суюқлик оқаётгандай фазонинң ҳар бир нүктасында тезлик ва босим вақт буйінча үзгартылады да ғақат координаталарындағы бөлік бұлса,

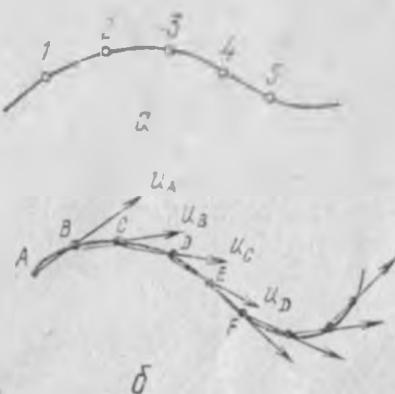
$$\begin{aligned} p &= f(x, y, z); \\ u &= f(x, y, z), \end{aligned}$$

бундай ҳаракатта барқарор ҳаракат дейінгіледи. Бу ҳол труба ва каналларда суюқлик маълум вақт оқиб турғанда юзага келиши мүмкін.

29-§. Оқимчали ҳаракат ҳақида асосий түшүнчалар. Оқим чизиги, оқим трубкаси ва оқимчалар

Одатда бирор воңеа ёки ҳодисаны текширишда уни бутунлигінча текшириб бұлмагани учун бирор соддаластирилған схема кабул қілінади ва шу схема асосида текшириледи. Гидравликада суюқлик ҳаракаты қонуиниятларынинң табиатиниң энг яхши ифодалаб берувчи схема суюқлик оқиминиң элементтер оқимчалардан иборат деб қарозчи схема ҳисобланади. Буни гидравликада „суюқлик ҳаракатынинң оқимчали модели“ деб атапади. Бу модел асосида оқим чизиги, оқим трубкаси ва оқимчалар түшүнчалари етади.

а) Оқим чизиги – суюқлик ҳаракат қилаётгандай фазода суюқликнинң бирор зарраласынинң ҳараката-

3. 1-расм. Оқим чизигининң түшүнтиришшега онд чизма. **a** – траектория, **б** – оқим чизиги

тини кузатсак, унинг вақт үтиши билан олдинма-кетин олган вазиятларини 1, 2, 3... нуқталар билан ифодалаш мумкин (3.1-расм) ва бу нуқталарда ҳаракатдаги заррача ҳар хил тезлик ва босимга эга булади. Шу нуқталарни чизиқ билан туташтирасак, суюқлик заррачасининг траекторияси ҳосил булади.

Энди, суюқлик заррачасининг тезлигини кузатамиз. Заррачанинг күришлестган вақтда A нуқтадаги тезлик вектори v_A ни қурамиз. Шу вектор давомида A дан dl_1 , масофада турган B нуқтада ҳаракатдаги суюқлик заррачасининг B нуқтага тегишли тезлик вектори v_B ни қурамиз. Ҳосил булган яиги векторининг давомида B дан dl_2 масофадаги C нуқтада шу нуқтага тегишли заррача тезлигининг вектори v_C ни қурамиз.

v_C векторининг давомида dl_3 масофадаги D нуқтада шу нуқтага тегишли заррача тезлигининг v_D векторини қурамиз ва ҳ.к. Натижада $ABCDE$ синиқ чизиқни ҳосил қиласмиз (3.1-расм). Агар dl_1 , dl_2 , dl_3 парни чексиз кичрайтира бориб, нолга итилтирасак, $ABCDE$ урнида бирор эгри чизиқни ҳосил қиласмиз. Бу эгри чизиқ **оқим чизиги** деб аталади.

Юқорида айтилгандан кўрининг турибдики, оқим чизиги деб суюқлик ҳаракатлананаётган фазода олинган ва берилган вақтда ҳар бир нуқтасида унга утказилган уришма шу нуқтага тегишли тезлик вектори йуналишига мос келувчи эгри чизиқка айтилади. Бекарор ҳаракат вақтида тезлик ва унинг йуналиши вақт давомида узгариб тургани учун траектория билан оқим чизиги бир хил булмайди. Барқарор ҳаракат вақтида эса, тезлик вектори нуқталарининг вазияти вақт үтиши билан узгармагани учун, траектория билан оқим чизиги устма-уст тушади.

Оқим трубкаси. Энди, суюқлик ҳаракатлананаётган соҳада бирор A нуқта олиб, шу нуқта атрофида чексиз кичик dl контур ажратамиз ва шу контурининг ҳар бир нуқтасидан оқим чизиги утказамиз. У ҳолда оқим чизиқларини **оқим трубкаси** деб аталувчи трубка ҳосил қиласди (3.2-расм). Оқим трубкасида ҳаракатлананаётган суюқлик **элементар оқимча** деб аталади.

30- §. Ҳаракат кесими ва элементар оқимча учун суюқлик сарфи

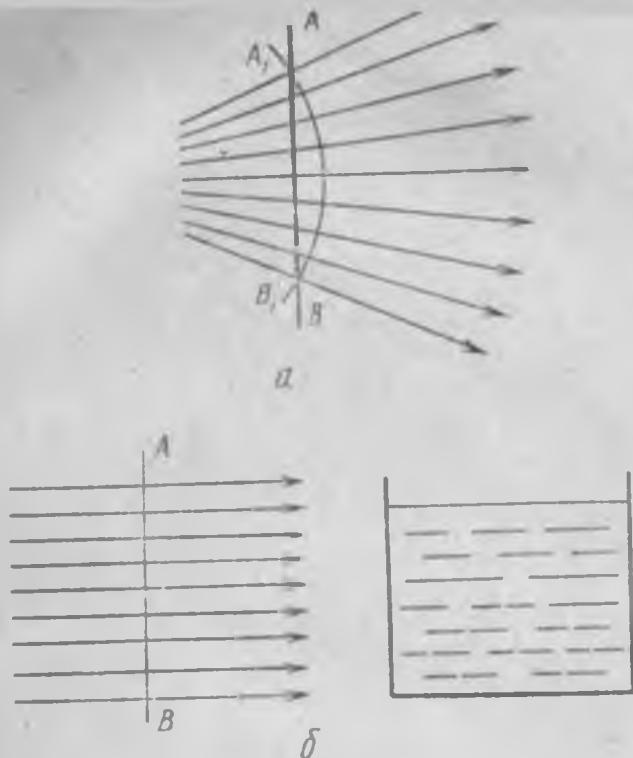
Суюқлик ҳаракатини текширишда муҳим аҳамиятга эга булган миқдорлардан бири ҳаракат кесимидир.

Ҳаракат кесими деб шундай сиртга айтиладики, унинг ҳар бир нуқтасида оқим чизиги нормал буйинча йўналган булади.

Умумий ҳолда ҳаракат кесими эгри сирт булиб (3.3-расм), параллел оқимчали ҳаракатлар учун текисликнинг булагидан иборат (яъни текис сирт)дир (3.3-расм, а, в). Масалан, радиал тарқалаётган суюқлик оқими учун ҳаракат кесими сферик сирт бўлса, ўзандада ва трубада

3. 2-расм. Оқим трубкаси.

3. 3-расм. Ҳаракат кесими.

Ҳаракат қыстаётгап оқимнинг ҳаракат кесими текис сиртдір (3.3-расм).

Элементар оқимчалар барқарор ҳаракат вақтида қойындағи хусусияттарға ега болади:

1. Оқим чизиқларінан үткесінде оқимнан тараптырылады.

2. Бир оқимчада оқаётгап суюқлик заррачаси бошқа ёнма-ён оқимчаларға ута олмайды. Шуннан учун элементар оқимчаларнинг ён сирти оқимча ичиңдеги заррачалар учун ҳам, ташқаридеги заррачалар учун ҳам үтказмас сирт бўлади.

3. Элементар оқимча кўндаланг кесими чексиз кичик булгани учун бу кесимдеги барча нуқталарда суюқлик заррачаларининг тезлиги үзгармасди.

Элементар оқимчанинг ҳаракат кесимидан вақт бирлигидә утады. Суюқлик миқдорига унинг *сарғи* дейилади. Элементар оқимчанинг сарғини ҳисоблаш учун тезлик *n* ни ҳаракат тезлиги юзаси *ds* га купайтирамиз:

$$dq = n dS.$$

Бу миқдорни соддалаштириб, элементар сарғи деб ҳам аташ мумкин.

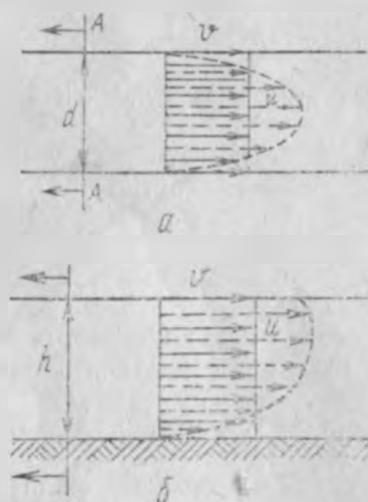
Суюқлик оқаётган соҳанинг кесим юзаси S иш ds элементар калаларга ажратиш мүмкун (3.5-расм). S калади оқиб ўтаётган суюқликни оқим деб атасак, у чексиз куп элементар оқимчалардан ташкил тоған булади ва ҳар бир элементар оқимчада суюқлик тезлиги башқа элементар оқимчалардагыдан фарқ қиласди. Элементар оқимчалардаги каби, оқимнинг барча оқим чизикларига тик булган коза оқимнинг ҳаракат кесими дейилади.

Суюқлик сарфи деб, вақт бирлигиде оқимнинг берилган ҳаракат кесими орқали оқиб ўтаётган суюқлик микдорига айтилади. Сарф Q ҳарфи билан белгиланади ва $\text{л}, \text{с}, \text{м}^3/\text{с}, \text{м}^3/\text{соат}$ ларда улчанади. Элементар коза буйича сарф dQ билан, бирлик юза буйича сарф dQ билан белгиланади. 3.4-расмда трусаради (a) ва каналдаги (b) оқимлар учун тезлик эпюоралари келтирилган. Расмдан куриниб турибдикি, тезлик суюқлик оқаётган идиш деворларида нолга тенг сулиб девордан узоқлашган сарп орта боради.

Трусада тезликнинг энг катта қиймати уннег уртасида, каналда эркин сиртга яқин ерда булади. Ихтиёрий элементар оқимчалардан ташкил тоғани учун элементар сарфлар йигинидиси — бутун оқимнинг сарфи интеграл куринишда ифодаланади:

$$Q = \int u d\omega, \quad (3.1)$$

Бу ерда ω — ҳаракат кесими; $d\omega$ — ҳаракат кесимининг элементар оқимчага тегишли қисми.

3.4-расм. Тезлик эпюраси (пунктир чизик) ва уртача тезлик (туаш чизик);

— трубаларда, б—каналларда.

Уртача тезлик деб, шундай тезликка айтиладики, суюқлик зарражаларининг ҳаммаси шу тезлик билан ҳаракатланганда буладиган сарф ҳақиқий ҳаракат вақтидаги сарфга тенг булади, 3.4-расмларда (a, b) ҳақиқий тезлик эпюраси пункттир чизик билан белгиланган булиб, пункттирли стрелкаларнинг учини бирлаштиради. Уртача тезлик эпюраси туташ чизиклар билан белгиланган булиб, туташ стрелкалар учини бирлаштиради. Уртача тезлик v ҳарфи билан белгиланади ва сарфни ҳаракат кесимига булиши йули билан тошилади:

$$v = \frac{Q}{A} = \frac{\int_{\omega} v d\omega}{A}. \quad (3.2)$$

Бу ҳолда суюқлик сарфи уртача тезлик орқали қўйнадигича ифодаланади:

$$Q = v \cdot \omega. \quad (3.3)$$

Харакат кесімі ва суюқлик ҳаракіт қыттаған соңа учун умумий булған қызық ұлланған периметр дейилади ва γ ҳарғы билан ифодаланади.

Харакат кесімінің ұлланған периметрга нисбаті гидравлика радиус деңгейледі:

$$R = \frac{\omega}{L} \cdot \sqrt{}$$

Цилиндрик трубылар учун $\omega = \pi d^2$, $L = \pi d$ булғандың сабаблы гидравлика радиус диаметренниң түртіндең бірінше тенг:

$$R = \frac{d}{4} \cdot \checkmark$$

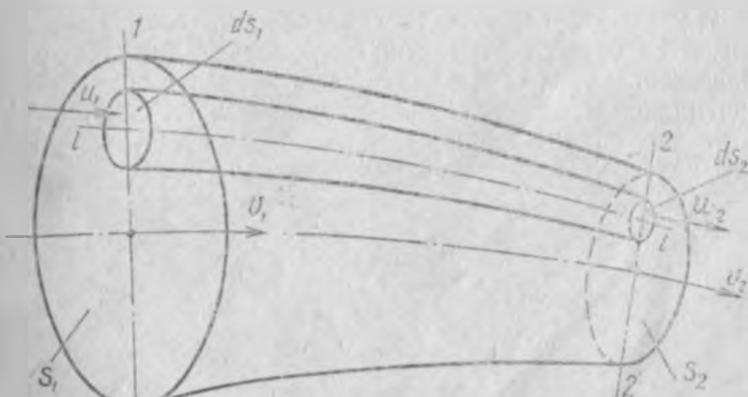
Полицилиндрик трубалар учун гидравлика радиус түшүнчесідан фойдаланып, эквиваленттің диаметр d , көригінде. Эквиваленттің диаметр гидравлика радиусының түрткіндең күнайтынғанынша тенг:

$$d_3 = 4R.$$

32- §. Узлуксизлик тенгламасы

Юқорида айтылғанынде, гидравликада суюқликлар туташ мұхиттар деб аталады (яғни ҳаракат фазосинінг исталған нүктесінде суюқлик зарра ғасини тоғыш мүмкін). Элементар оқимча да оқим учун узлуксизлик тенгламасы суюқлик туташ оқиминінг математикалық ифодасы булиб қызмет қылады. Суюқликинің арқарор ҳаракатиниң күришіндең күнайтынғанынша тенг болады.

Элементар оқимча учун узлуксизлик тенгламасын чи ғаралып. Оқимда ҳаракат үкімі $l - l$ булған элементар оқимчаның олиб, уннан $1 - 1$ ва $2 - 2$ кесімлар орасындағы булагашының текширамыз (3.5-расм). $1 - 1$ кесімінің юзасы dS_1 шының тезлігі u_1 , $2 - 2$ кесімінің юзасы dS_2 шының тезлігі u_2 булсаны да бу кесімларда тегишли элементар сарғылар $q_1 = u_1 dS_1$ да $q_2 = u_2 dS_2$ га тенг болады.

3. 5-расм. Узилмаслық тенгламасында донир ғилеме

Бу ҳолда $1 - 1$ ва $2 - 2$ кесимлар орқали ўтувчи бу элементар сарфлар

$$q_1 = q_2 \quad (3.4)$$

булади. Буни исботлаш учун қуйидаги иккى ҳолни курамиз:

1) $q_1 > q_2$ булсин. Бу ҳолда $1 - 1$ ва $2 - 2$ кесимлар уртасида суюқлик түпланиши ёки элементар оқимча деворлари орқали ташқарига чиқиши мумкин деган холоса чиқади. Юқорида айтилганидек, элементар оқимча деворидан суюқлик утмайди ва элементар оқимчанинг кундаланг кесимлари узгармасди.

Демак, бу тахмин нотугри эканлиги куриниб турибди.

2) $q_1 < q_2$ булсин. Бу ҳолда $1 - 1$ ва $2 - 2$ кесимлар орасига қаердандир суюқлик қушилиб туриши ёки элементар оқимча девори орқали ичкарига утиб туриши керак. Юқоридагига асосан бундай тахмин ҳам нотугри эканлиги куринади. Шундай қилиб (3.4) тенглик түрги эканлиги исботланди.

Элементар сарфлар тенглигидан

$$u_1 dS_1 = u_2 dS_2 \quad (3.5)$$

еканлиги келиб чиқади.

$1 - 1$ ва $2 - 2$ кесимлар ихтиёрий ташлаб олинганлиги учун элементар оқимчанинг ҳоҳлаган кесими учун элементар сарф тенг булади, яъни $u_1 dS_1 = u_2 dS_2 = u_3 dS_3 = \dots u_n dS_n = \text{const}$.

(3.5) тенглама элементар оқимча учун узлуксизлик тенгламаси деб аталади. Бу тенгламадан куриниб турибдики, элементар оқимчанинг барча кесимларида элементар сарф бир хындир. (3.5) тенгламани қуйидагича ёзиш мумкин:

$$\frac{u_1}{u_2} = \frac{dS_2}{dS_1}.$$

Бундан элементар оқимчанинг ихтиёрий иккита кесимидағи тезликлар бу кесимлар юзасига тескари пропорционал эканлиги келиб чиқади.

Оқим учун узлуксизлик тенгламасини чиқарамиз. Бу мақсадда элементар оқимча учун олинган узлуксизлик тенгламасидан фойдаланамиз. Оқим сарфи чексиз күп элементар оқимчалар сарфлари йиғиндиндисидан иборат эканлигини назарга олиб, (3.5) тенгламасине чап ва унг қисмини s_1 ва s_2 юзалар (3.5-расм) буйнча олинган интеграллар билан алмаштирамиз:

$$\int_{S_1} u_1 dS_1 = \int_{S_2} u_2 dS_2.$$

(3.1) тенгламага асосан

$$\int_{S_1} u_1 dS_1 = v_1 S_1; \quad \int_{S_2} u_2 dS_2 = v_2 S_2$$

булади. Шунинг учун

$$v_1 S_1 = v_2 S_2. \quad (3.6)$$

$$v_1 \cdot s_1 = v_2 \cdot s_2 = v_3 \cdot s_3 = \dots = v_n \cdot s_n = \text{const.}$$

Бұ оқим учун узлуксизлик тенгламасыдір. Бұ тенгламалан күринағдик, оқимнинг йұналишін буйісча күндаланғ кесімлар юзасы ва тезлігін үзгариб боради. Лекин сарф үзгармайды. (3.6) тенгламаның құйындағынча әзіш мүмкін:

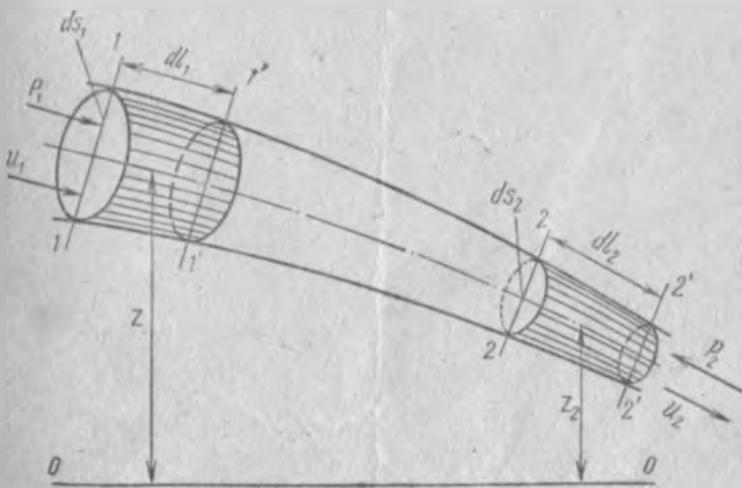
$$\frac{v_1}{v_2} = \frac{s_1}{s_2},$$

яъни оқимнинг кундалаиг кесимидағи уртака тезлик тегишили кесимлар юзига тессари пропорционалдир.

33- §. Идеал суюқлик оқимчаси учун Бернулли тенгламасы

Бернүлли тенгламасының чиқарып учуи кинетик энергиянынг үзгариши қонундан фойдаланамиз. Ҳаракат үкі $l - l$ булган бирор элементар оқымча ажратыб, уннан $l - l$ ва $2 - 2$ кесимлар билан ажратылған булагини отамиз. У ҳолда бу булақ dt вакт-да ҳаракат қытиб, $l' - l'$ ва $2' - 2'$ кесимлар орасындағы взајиат-та келади (3.6- расм).

1 – 1 кесімнің юзаси ds_1 , бу юзага таъсир қылувчи күч p_1 ва тезлик u_1 бұлсın, 2 – 2 кесімнің юзаси эса ds_2 унға таъсир қылувчи күч p_2 , тезлик эса u_2 бұлсın, кинетик энергияның үзгариш қонуынің элементар оқымчаның. ана шу ҳаракатдаги булалығы тағдық қыламыз. Бу қонунға асосан бирор жисем ҳаракаты вақтида унның кинетик энергиясының үзгариши, шу жисемдегі таъсир қилаётган күчлар бажарған ишларничыгь йиғиндиңсига теңдір. Бұнинг математик ифодасы қуйидагыча болады:

3. 6-расм. Идеал сүйклик учун Бершудың тәнгзакасыға асыр шілдеме

$$d \left(\frac{mu^2}{2} \right) = \Sigma Pi, \quad (3.7)$$

бу ерда $d \left(\frac{mu^2}{2} \right)$ — кинетик энергиянинг dt вақтда узгариши, ΣPi — барча кучлар Сажарган ишларнинг йигиндиси.

Энди, элементар оқимча булагининг 1—1 ва 2—2 кесимлар орасидаги вазиятдан dt вақт ичиде 1'—1' ва 2'—2' кесимлар орасидаги вазиятга келганды унинг кинетик энергиясининг узгаришини курамиз. Ҳаракат барқарор булгани учун бу узгариши 1—1 ва 1'—1' кесимлар орасидаги булак билан 2—2 ва 2'—2' кесимлар орасидаги булак кинетик энергияларнинг айримасига тенг.

1—1 ва 1'—1' кесимлар орасидаги булакниң кинетик энергияси, унинг массаси m_1 , булса, $\frac{m_1 u_1^2}{2}$ га тенг булади. 2—2 ва 2'—2' кесимлар орасидаги булакниң кинетик энергияси эса $\frac{m_2 u_2^2}{2}$ га тенг. Демак, курилаётган 1—1 ва 2—2 кесимлар орасидаги булакниң кинетик энергияси dt вақтда қўйнадиги микдорга узгариади:

$$\frac{m_2 u_2^2}{2} - \frac{m_1 u_1^2}{2}. \quad (3.8)$$

Иккинчи томондан, 1—1 ва 1'—1' кесимлар орасидаги булак массаси унинг ҳажми $ds_1 \cdot dl_1$, билан зичлигининг купайтмасига тенг, яъни

$$m_1 = \rho ds_1 dl_1.$$

Шунингдек 2—2 ва 2'—2' кесимлар орасидаги булакниң массаси $m_2 = \rho ds_2 dl_2$. dl_1 ва dl_2 лар dt вақт ичиде 1—1 ва 2—2 кесимларнинг юрган йулини курсатади, шунинг учун

$$\begin{aligned} dl_1 &= u_1 dt, \\ dl_2 &= u_2 dt. \end{aligned} \quad (3.9)$$

У ҳолда m_1 ва m_2 учун қўйнадиги муносабатни оламиз:

$$m_1 = \rho ds_1 u_1 dt,$$

$$m_2 = \rho ds_2 u_2 dt.$$

Бу муносабатни (3.7) га қўйсак ва узлуксизлик тенгламасидан $q = u_1 ds_1 = u_2 ds_2$, эканлигини назарга олсак, кинетик энергиянинг узгариши қўйнадигиша ифодаланади:

$$\frac{m_2 u_2^2}{2} - \frac{m_1 u_1^2}{2} = \frac{\rho q dt u_2^2}{2} - \frac{\rho q dt u_1^2}{2} = \rho q dt \left(\frac{u_2^2}{2} - \frac{u_1^2}{2} \right). \quad (3.10)$$

Энди, бажарилган ишларни текширамиз. Бу ишлар 1—1 ва 2—2 кесимларга таъсир қилувчи гидродинамик кучларнинг ва оғирлик кучининг Сажарган ишларидир. Элементар оқимчанинг ён сиртларига таъсир қилувчи босим кучининг Сажарган иши нолга тенг эканлиги ҳаракатнинг барқарорлигидан куринади.

1—1 кесимга таъсир этувчи p_1 босимнинг бажарган иши A_1 ,
2—2 кесимга таъсир этувчи p_2 босимнинг бажарган иши A_2 билан белгиланади.

3. 6-расмдан курини турнибеки,

$$\left. \begin{array}{l} A_1 = p_1 ds_1 dl_1, \\ A_2 = p_2 ds_2 dl_2. \end{array} \right\}$$

(3.9) ни назарга олсак ва узлуқсизлик тенгламасидан фойдалансанак, қўйидаги муносабат келиб чиқади:

$$\left. \begin{array}{l} A_1 = p_1 qdt, \\ A_2 = p_2 qdt. \end{array} \right\} \quad (3.11)$$

Оғирлик кучи бажарган иши A_3 деъ белгилаймиз. Бу иш 1'—1' ва 2—2 кесимлар орасидаги булак уз вазиятни саклагани учун 1—1 ва 1'—1' кесимлар орасидаги булак билан 2—2 ва 2'—2' кесимлар орасидаги булаклар марказларининг вертикал уқ буйича вазиятлари z_1 ва z_2 фарқига кўпайтирилганига тенг:

$$A_3 = G(z_1 - z_2),$$

лекин,

$$\begin{aligned} G &= \gamma ds_1 \cdot dl_1 = \gamma ds_1 \cdot u_1 \cdot dt = \gamma qdt; \\ G &= \gamma ds_2 \cdot dl_2 = \gamma ds_2 \cdot u_2 \cdot dt = \gamma qdt, \end{aligned}$$

булгани учун

$$A_3 = \gamma qdt (z_1 - z_2). \quad (3.12)$$

Энди, (3.10), (3.11) ва (3.12) ларни (3.7) га келтириб қўйсанак, элементар оқимча учун кинетик энергиянинг узгариш қонунини ҳосил қиласиз:

$$p \cdot qdt \cdot \left(\frac{u_2}{2} - \frac{u_1}{2} \right) = p_1 qdt - p_2 qdt + \gamma qdt (z_1 - z_2),$$

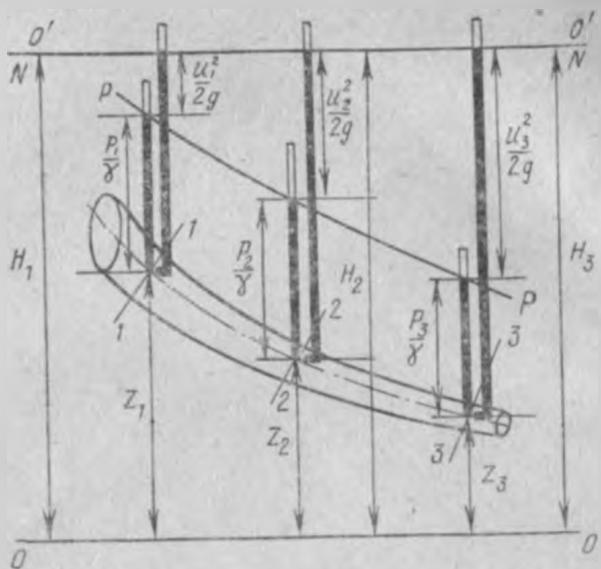
бу ерда p_2 куч суюқлик ҳаракатига тескари йўналган булгани учун тенгламанинг ўнг томонидаги иккинчи ҳад A_2 манфиий ишора билан олинди. Охирги тенгламанинг икки томонини γqdt га тўлсак, у ҳолда

$$\frac{u_2^2}{2g} - \frac{u_1^2}{2g} = \frac{p_1}{\gamma} - \frac{p_2}{\gamma} + z_1 - z_2.$$

Бир хил индексли ҳадларни группалаб жойлаштирасак, Бернулли тенгламаси ҳосил була:

$$\frac{u_1^2}{2g} + \frac{p_1}{\gamma} + z_1 = \frac{u_2^2}{2g} + \frac{p_2}{\gamma} + z_2. \quad (3.13)$$

Шундай қилиб, оқимча учун Бернулли тенгламаси кинетик энергиянинг узгариш қонунини ифодалар экан.

3. 7-расм. Идеал суюқлик учун Бернулли тенгламасининг геометрик маънисини тушунтиришга доир схема.

31-§. Бернулли тенгламасининг геометрик, энергетик ва физик хоссалари. Пъезометрик чизиқ

Бернулли тенгламасининг ҳар бир ҳади геометрик ва энергетик мазмунларга эга. Буни аниқлаш учун бирор элементар оқимча олиб, унинг 1—1, 2—2 ва 3—3 кесимларини курамиз (3.7-расм). Бу кесимларнинг оғирлик маркази бирор 0—0 текислигидан z_1 , z_2 ва z_3 масофаларда булсин. Булар қиёсий текислигидан 0—0 дан элементар оқимчанинг геометрик баландликларини курсатади. Энди, қабул қилинган 1—1, 2—2 ва 3—3 кесимлар текисликлари марказида пъезометр ва уни эгилган шиша трубкачалар урнатамиз. Бу ҳолда пъезометрларда суюқлик кесимлар оғирлик марказига нисбатан маълум баландликка кутарилади. Бу кутарнилиш гидростатика қисмида курганимиздек кесимларда қўйнагига тенг будали:

$$h_1 = \frac{P_1}{\gamma}, \quad h_2 = \frac{P_2}{\gamma}, \quad h_3 = \frac{P_3}{\gamma}. \quad K$$

h_1 , h_2 , h_3 лар пъезометрик баландликлар деб аталади. Одатда пъезометрлар ёрдамила труба ва бошқа идишларда, ҳаракат қиётгандан суюқликнинг гидростатик босими улчанади.

Учи эгилган началарда суюқлик пъезометрдагига қараганда баландроқка кутарилади. Бунинг сабаби шундаки, шиша найларнинг эгилган уни суюқлик ҳаракати йуналишида булиб, гидростатик босимга қашимча равишда суюқлик тезлигига боғлиқ бўлан босим пайдо булади. Бунда суюқлик заррачаларининг

инерция кучи құшымча босим вужуда келишиңга сабаб булади. Учы эгилган шиша нағылардаги баландлик қойындағы миқдорларға эта булади:

$$h_1 = \frac{p_1}{\gamma} + \frac{u_1^2}{2g}, \quad h_2 = \frac{p_2}{\gamma} + \frac{u_2^2}{2g}, \quad h_3 = \frac{p_3}{\gamma} + \frac{u_3^2}{2g}.$$

Пъезометрдаги суюқлик баландлығы ойлан учы эгилган шиша нағылардаги баландлик фарқы

$$h'_1 - h_1 = \frac{u_1^2}{2g},$$

$$h'_2 - h_2 = \frac{u_2^2}{2g},$$

$$h'_3 - h_3 = \frac{u_3^2}{2g}$$

ларға тенг булади ва *төзлик баландлығы* дейилади. Шундағы қилиб, геометрик нүктан назардан Бернулли тенгламасининг ҳадлари қойындағы аталади:

$\frac{u_1^2}{2g}, \frac{u_2^2}{2g}, \frac{u_3^2}{2g}$ — суюқликнинг тегишли кесимларидаги төзлик босими (баландлығы);

$\frac{p_1}{\gamma}, \frac{p_2}{\gamma}, \frac{p_3}{\gamma}$ — пъезометрик баландлар;

z_1, z_2, z_3 — геометрик баландлар (тегишли кесимларшың оғирлик марказы $O-O$ текислигидан қаңча баландлукла туришини күрсатади).

$\frac{u^2}{2g}, \frac{p}{\gamma}, z$ лар узунлук бирлікларыда үлчанади. Пъезометрдағы суюқлик баландларини бирлаштырсақ, ҳосил булған чизик *пъезометрик чизик* ($P - P$) дейилади. Бернулли тенгламасыда төзлик баландлығы, пъезометрик ва геометрик баландларнинг умумий йигиндиси узгармас миқдор булиб, у 3.7-расмда $N - N$ чизик (ылай Селгиланади ва суюқликнинг босим (дам) чизиги деб аталади).

Гидродинамикада бу учта баландлик $\frac{u^2}{2g}, \frac{p}{\gamma}, z$ нинج үйгіндиси суюқликнинг тулиқ босими (дами) деб аталади ва H билан белгиланади:

$$H = \frac{u^2}{2g} + \frac{p}{\gamma} + z = \text{const.} \quad (3.14)$$

Бу айттынанлар идеал элементар оқимча учун Бернулли тенгламасининг геометрик маңыносини билдиради. Унинг энергетик маңыносы кинетик энергияның үзгариш қонунига асосланған. Бөшқача айтганда, Бернулли тенгламаси суюқлар учун энергияның сақланиш қонунидир. Бернулли тенгламаси (3.13) нинж чап томони элементар оқимчаниң $I - I$ кесимидаги тулиқ соилиштирма энергиясы булиб, у $2 - 2$ кесимдаги тулиқ соилиштирма энергияга тенг ёки умуман узгармас миқдордир.

Бу ерда солишири маңызынан көзделсеңиз, оның күйінде көрсетілген көмекшіліктердің түрлерін анықтауда жағдай мен мүнәсабаттың түріне сәйкес болады.

$$\frac{u_1^2}{2g}, \frac{u_2^2}{2g}, \frac{u_3^2}{2g}$$

— элементар оқимчалық энергияның $1 - 1, 2 - 2, 3 - 3$ кесимларынан тегишили солишири маңызынан кинетик энергиясы;

$$\frac{p_1}{\gamma} + z_1, \frac{p_2}{\gamma} + z_2, \frac{p_3}{\gamma} + z_3$$

— элементар оқимчалық кесимларынан тегишили солишири маңызынан потенциал энергиясы;

$$\frac{p_1}{\gamma}, \frac{p_2}{\gamma}, \frac{p_3}{\gamma}$$

— кесимларға тегишили босым билан ифодаланувчи солишири маңызынан;

$$z_1, z_2, z_3$$

— $1 - 1, 2 - 2, 3 - 3$ кесимларға тегишили оғирлик билан ифодаланувчи солишири маңызынан.

Суюқлик ұракаты вақтида механиканың қонууларынан асосан күштің бажарылады. Шу бажарылған ишлар буйынша Бернулли теңгламасының күйндегі оғирліктерінде мүмкін: иккита кесим учун ёзилған Бернулли теңгламасы (3.13) шу иккита кесимдегі тегишили ҳадарларынан айырмаларидан ташкыл топады:

$$\frac{u_r^2 - u_s^2}{2g} — \text{кинетик энергияның бирлік оғирлік учун узгарышы};$$

$$\frac{p_1 - p_2}{\gamma} — \text{босым күчінің бажарылған ишінан бирлік оғирлікка тегишили қисмі};$$

$$z_1 - z_2 — \text{оғирлік бажарылған ишінан бирлік оғирлікке тегишили қисмі}.$$

Бу айтилғандардан холоса қилиб айтиш мүмкінкі, суюқлик ұракат қылаёттандыра солишири маңызынан кинетик және солишири маңызынан потенциал энергиялар ұракат давомиды узгарылған болады, лекин түлік солишири маңызынан энергия узгармайды.

36- §. Реал суюқликтар элементар оқимчасы учун Бернулли теңгламасы

Әнді реал суюқликтердегі элементар оқимчасы учун Бернулли теңгламасының графигини чызамыз (3.8-расм). Буниң учун ұракат үқи $S - S, 1 - 1, 2 - 2$ және $3 - 3$ кесимлардан тезліккелер u_1, u_2, u_3 , босымлары p_1, p_2, p_3 булған элементар оқимчалық оламыз. Ҳосил булған оқимчалық оламыз $\frac{p_1 - p_2}{\gamma}$ және $\frac{p_2 - p_3}{\gamma}$. Тезліккелердегі оқимчалық оламыз $\frac{u_1^2 - u_2^2}{2g}$ және $\frac{u_2^2 - u_3^2}{2g}$. Оның күйінде оғирліктердегі оқимчалық оламыздардың түрлерінде жағдай мен мүнәсабаттың түріне сәйкес болады.

$H_1 = H_2 = \dots$ const экан лигини, реал суюқликтар учун эса биринчи кесимдаги гидродинамик босым H_1 нинг иккинчи ва учинчи кесимлардаги босымларга тенг эмаслигини, яъни $H_1 \neq H_2 \neq H_3$ экан лигини курамиз. 3.8-расмдан кўриниб турибдики бу тенгсизлик қўйилдагича ифодаланаади:

$$H_1 > H_2 > H_3.$$

Демак, реал суюқлик инг элементар оқимчаси ҳаракат қилганда солиштирма энергиянинг маълум бир қисми йуқотилар экан. Биринчи ва иккинчи кесимлар орасидаги бу йуқотиши h_{1-2} билан белгилаймиз. Бунда индекс орасида йуқотиш булаётган кесимлар номерини курсатади. Масалан, иккинчи ва учинчи кесим орасида йуқотиш h_{2-3} , биринчи ва учинчи кесим орасидаги йуқотиш h_{1-3} ва к. Айтилган йуқотишининг можиятнин қўйилдагича изохлаш мумкин. Реал суюқлик инг элементар оқимчаси ҳаракат қилаётганда ички ишқаланиш кучи натижасида гидравлик қаршилик мавжуд бўлади ва уни енгиш учун албагта маълум бир миқдорда энергия сарфлаш керак бўлади. Бу сарфланган энергия курилётган ҳаракат учун тикланмайди. Юқорида келтирилган тенгсизлик ана шу йуқотилган энергия ҳисобига ҳосил бўлади. Биринчи ва иккинчи кесимлар орасидаги йуқотиши солиштирма энергия гидравлик босимлар айрмасига тенг:

$$h_{1-2} = H_1 - H_2.$$

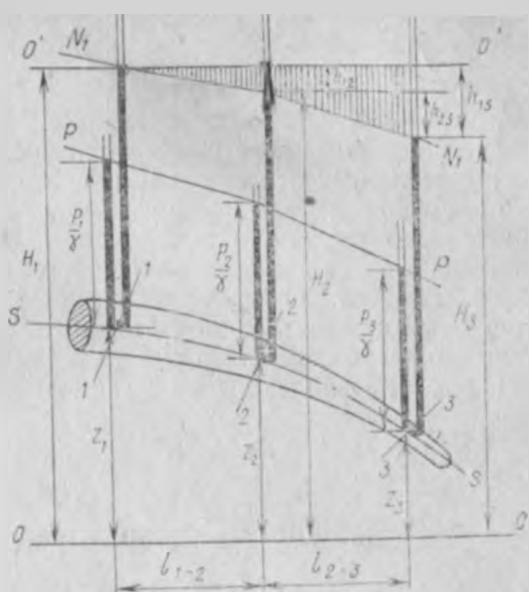
Юқорида курйлганга асосан:

$$H_1 = \frac{u_1^2}{2g} + \frac{p_1}{\gamma} + z_1$$

$$H_2 = \frac{u_2^2}{2g} + \frac{p_2}{\gamma} + z_2,$$

бунда

$$h_{1-2} = \left(\frac{u_1^2}{2g} + \frac{p_1}{\gamma} + z_1 \right) - \left(\frac{u_2^2}{2g} + \frac{p_2}{\gamma} + z_2 \right),$$

3.8-расм Реал суюқлик учун Бернуали тенгламасининг геометрик маъносини тушунтиришга доир схема.

$$\frac{u_1^2}{2g} + \frac{p_1}{\gamma} + z_1 = \frac{u_2^2}{2g} + \frac{p_2}{\gamma} + z_2 + h_{1-2}. \quad (3.15)$$

Олинган тенглама реал суюқликнің элементар оқимчаси үчүн Бернулли тенгламасыдیر. Бұу тенглама идеал суюқлик элементар оқимчасинің тенгламасыдан үнг томондағы туртынчы ҳади h_{1-2} білән фарқ қынады. Бұ ҳад $1 - 1$ ва $2 - 2$ кесимлар орасыда босымнің камайишини курсатади. Идеал суюқликларда ички ишқаланиш кучи ҳисобға олинмаган үчүн юқорида айтилған ҳад бұлмайды. Юқорида айтилғанидек, оқим чексиз күп элементар оқимчалардан ташкыл топған. Демак, оқим үчүн Бернулли тенгламасының элементар оқимчалар энергиялариниң ҳаракат кесими буйича интеграллаш йулы білән чиқариш мүмкін:

$$\int \frac{u_1^2}{2g} d\omega + \int \frac{p_1}{\gamma} d\omega + \int z_1 d\omega = \int \frac{u_2^2}{2g} d\omega + \int \frac{p_2}{\gamma} d\omega + \\ + \int z_2 d\omega + \int h_{1-2} d\omega. \quad (3.16)$$

Оқимнің ҳар бір элементар оқимчаси үчүн тезликни ҳисоблаш қийин бұлғани үчүн (3.16) тенгламадаги интегралларни ҳисоблаш жуда мураккаб. Шунің назарга олиб, оқим үчүн Бернулли тенгламасындағы тезліклар уртача тезлик v билән алмаштирилады. Бұу Бернулли тенгламасыдан фойдаланиладын ҳисоблаш ишларыда катта қулайлік туғырады. Бұ ҳолда элементар оқимчаның геометрик баландлиги буйича интеграл оқим ҳаракат кесими оғирлік марказинің геометрик баландлигига, босым бүйіра интеграл эса ана шу геометрик баландликтеги нүктеге қойылған босымға айланады. Элементар оқимчаның $1 - 1$ ва $2 - 2$ кесимлары буйича, босымнің камайиши буйича интеграл оқим үчүн босымнің уртача камайишига айланады. Солиширма кинетик энергия интегралиниң тезлікнің уртача қийматы буйича кинетик энергия билән алмаштырасқ, уннан миқдори камайиб қолады. Интеграл чексиз күп миқдорларнаның йиғинидиси булғани үчүн буни квадратлар йиғинидиси мисолида курамиз. Масалада,

$$u_1 = 10 \text{ м/с}, \quad u_2 = 11 \text{ м/с}, \quad u_3 = 9 \text{ м/с}.$$

$u_4 = 12 \text{ м/с}, \quad u_5 = 8 \text{ м/с}$ булсан. У ҳолда уртача тезлик

$$u = \frac{u_1 + u_2 + u_3 + u_4 + u_5}{5} = 10 \text{ м/с};$$

тезліклар квадратларинин үртача қийматы

$$\frac{u_1^2 + u_2^2 + u_3^2 + u_4^2 + u_5^2}{5} = \frac{510}{5} = 103 \text{ м}^2/\text{с}.$$

Үртача тезлікнің квадраты эса $v^2 = 100 \text{ м}^2/\text{с}$. Бундан куриниб турибидики, тезлик квадратларинин үртача қийматы уртача тез-

лик квадратидан катта экан. Шундай қилиб, қуйидаги тенгсизлик туғри эканлыгини куриш мүмкін:

$$\int_{\omega} \frac{u^2}{2g} d\omega > \frac{v^2}{2g} \omega.$$

Бу тенгсизликкін интеграллаш үйли билан ҳам ҳисоблаш мүмкін. Бу хатони тузатиш учун Бернулли теңгламасының биринчи ҳадига α коэффициентін киртамыз. Бу коэффициент тезликкінг бир өтекіс миқдорда булмаслыгини ифодалайды ва Кориолис коэффициенті деб аталады. У ҳолда

$$\alpha = \frac{\int_{\omega} \frac{u^2}{2g} d\omega}{\frac{v^2}{2g} \omega}. \quad (3.17)$$

Шундай қилиб, юқорида айттылганларга асосан (3.16) теңглама қуйидаги күрнишга келади:

$$\frac{z_1 v_1^2}{2g} + \frac{p_1}{\gamma} + z_1 = \frac{z_2 v_2^2}{2g} + \frac{p_2}{\gamma} + z_2 + H_{1-2}, \quad (3.18)$$

Бу ерда z_1, z_2 — биринчи ва иккінчи кесимларда тезликкінг нөтикес тарқалғанының ҳисобға отувчы коэффициент; H_{1-2} — биринчи ва иккінчи кесимтар учун босымнинг камашишы (йүқотиш).

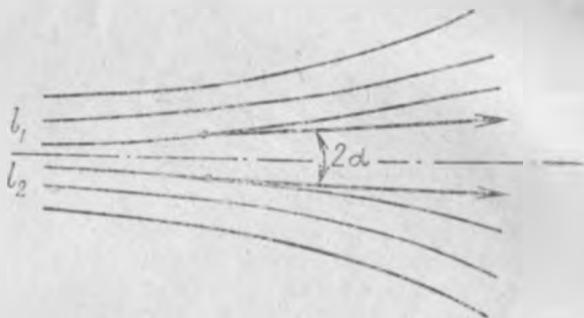
Оқим учун ҳосил қытинган Бернулли теңгламасыда қолған Сошқа ҳадтар элементар оқимча учун бу ерда ҳам Бернулли теңгламасындағы каби аталади. Отынған Бернулли теңгламасы гидродинамика масалаларини ҳал қилишда әнд мұхым теңглама булиб, у барқарор ҳаракатлар учун татбиқ қыттынади ва тезлик ҳаракат кесими бүйінча қанча кам узгарса, шүнча кам хатолик беради.

36- §. Секин үзгарувчан ҳаракат

Йүқотиштың ҳисобға олған ҳолда пъезометрик чизиқни қурып

Секин үзгарувчан ҳаракат деб туғри чизиқлы ва параллел оқимча ҳаракатына яқын булған ҳаракатта айттылады. Бундай ҳаракатда иккита оқим чизиқтарының әгриліклари кичик булады ва ҳар қандай иккита ёнма-ён l_1 ва l_2 оқим чизиқтарының ёйында бурчаклары 2π жуда кичик булиб, нолта интилады (3.9- расм). Бундай ҳаракатта кесимік секин-аста үзгариб борувлы трубалар ва узанлардаги ҳаракаттар мисол булады.

35- § да айттылғаныдек, реал суюқларда энергияның бир кисмінің ички қарашылдықтарын енгішінде сарф булиши натижасыда элементар оқимчаларының $1-1, 2-2, 3-3$ кесимларидаги

3. 9-расм. Секин узгаруудан ҳаракат учун оқын чизиқлари.

түлиқ босимлар тенг бўлмайди, балки улар бир кесимдан иккичи кесимга томон камайиб боради (3. 8- расм):

$$h_{1-2} = H_1 - H_2,$$

$$h_{2-3} = H_2 - H_3,$$

$$h_{1-3} = H_1 - H_3.$$

Босимнинг бундай камайиши натижасида босим чизиги пасайиб борувчи синиқ чизиққа айланади. Умумий ҳолда босим чизиги пасайиб борувчи эгри чизиқдан иборат булади. Шунинг учун пъезометрик чизиқни қуришда 1—1, 2—2 ва 3—3 кесимлар учун пъезометрик босимлар қўйнадиги та ҳисобланади:

$$z_1 + \frac{p_1}{\gamma}; \quad z_2 + \frac{p_2}{\gamma}; \quad z_3 + \frac{p_3}{\gamma}$$

ва ҳисоблаш текисигидан бошлаб, бу миқдорларни тегишли кесимларда қушиб, уларниң учларига туташтирилади. Ҳосил булган чизиқ 3.8- расмда $P - P$ чизигидир.

Босим чизишни қуриш учун эса тегишли кесимлардаги түлиқ Сосимларни ҳисоблаб,

$$H_1 = z_1 + \frac{p_1}{\gamma} + \frac{v_1^2}{2g},$$

$$H_2 = z_2 + \frac{p_2}{\gamma} + \frac{v_2^2}{2g},$$

$$H_3 = z_3 + \frac{p_3}{\gamma} + \frac{v_3^2}{2g},$$

$1-1$, $2-2$ ва $3-3$ кесимларига қўямиз ва учлариги туташтириб, $N_1 - N_1$ чизигини ҳосил қиласиз. (3.18) назарда тутсак, $N_2 - N_2$ чизиги босимнинг камайишини ҳисобга олган ҳол учун босим чизиги булади.

**37-8. Гидравлик йүқотиш ҳақида тушунча.
Гидравлик йүқотишнинг икки тури.**

Реал суюқликларда иккى кесим орасида энергиянинг йүқотилишини H_{1-2} билан белгиләдик. Бу йүқотиш суюқликлардаги қовушоқлик күчи ҳисобига пайдо булади, яни у қовушоқлик күчини ешишга сарф булади.

Трубогроводлардаги ҳаракатни текширганим изла масала ассо-сан ишқаланиш күчини енгизүү учун сарф булган йүқотишни ҳис-со-лашга келади. Бунда трубанинг 1—1 ва 2—2 кесимларининг сирти төңг бүлганин учун тезликларын ҳам төңг булади (3.10-расм), яни ҳаракат текис булади. 1—1 ва 2—2 кесимлар ораси аги суюқлик устунияга таъси қылувчи күчлар — $P_1 = \rho_1 S$; $P_2 = \rho_2 S$ — босым күчлари, $G = \gamma S l$ — оғирлик күчи ва $T_{\text{нн}} = -\tau \times l$ ишқаланиш күчи ти.

1—1 ва 2—2 кесимлар орасидаги суюқликкинг мувозанат ҳолаты унга таъси қылаётган күчлар орталы құйындағы өзиле-ди:

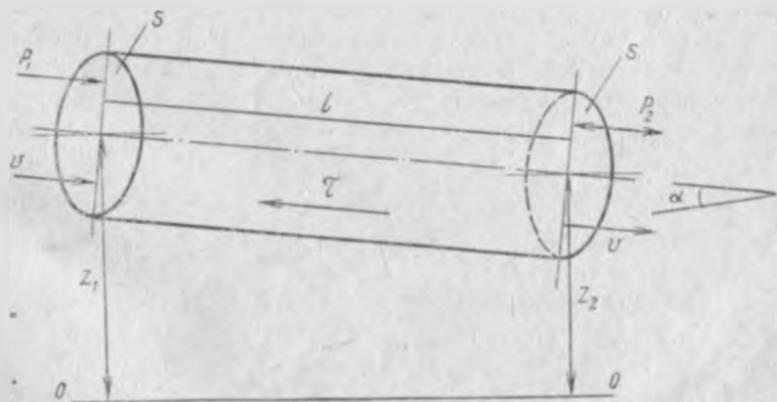
$$P_1 - P_2 + G \sin \alpha - T = 0.$$

$\sin \alpha = \frac{z_2 - z_1}{l}$ экваплигиниң ҳисобга олсак, юкоридаги тенглама құйындағы күриншішта келади

$$P_1 S - P_2 S + \gamma S l \frac{z_2 - z_1}{l} - \tau D l = 0.$$

Бундан текис даражат учун Еернулли тенгламасы келиб чықади:

$$\frac{P_1}{\gamma} + z_1 = \frac{P_2}{\gamma} + z_2 + \frac{\tau}{\gamma} \frac{\pi D l}{S}.$$

3. 10 расм. Гидравлик йүқотиш тушунчасында донир.

Бу тенгламани (3.17) тенглама билан солиширасак ва уни текис ҳаракат ($v_1 = v_2$) учун қулласак, гидравлик йүқотиш учун құйындағы муносабатны оламиз:

$$H_{1-2} = \frac{\tau}{\gamma} \frac{\pi D l}{S}, \quad (3.19)$$

бу ерда τ — уришма зуриниң әки солиширмалы ишқаланыш күчи, яғни бирлік юзага туғри келган ишқаланыш күчи; l — оқым узунлигі; D — труба диаметри; $\gamma = \rho g$ — ҳұлланған периметр.

Гидравлик йүқотиш одатта иккі турға ажратылады:

Узунлик бүйіча (ишқаланыш күчінше сарф булған) йүқотиш оқым узунлиги бүйіча ҳаракат ҳисобига вужудға келади ва уннинг узунлигига бөлініп булади. Бу йүқотиш (3.19) формула күрнешінде ифодаланади;

маҳаллий қаршилик оқымнинг айрым қисмларида нотекис ҳаракат ҳисобига вужудға келади. Нотекис ҳаракатты вужудға келтирувчи қисмлар труба әки узапнинг кесим шаклларынан жойлары (тиреңлар, туындар, кескін кенгайышлар, кескін торайышлар, кранлар ва қ.к.) булып, бу ердеги гидравлик йүқотиші узунликка бөлініп әмбебандылады.

Умумий гидравлик йүқотиші бу иккі йүқотишнинг йиғин-дисига тең:

$$H_v = H_e + H_u \quad (3.20)$$

бу ерда H_e — узунлик бүйіча йүқотиш; H_u — маҳаллий қаршилик.

Гидравлик йүқотиш суюқликпен кинетик энергиясына бөлініп, энергияның ортишы билан ортады, камайышы билан эса камаяди. Шуннинг учун гидравлик йүқотишнің суюқликпен кинетик энергиясына пропорционал қилип олинади.

38-§. Тезлік ві сарфни үлчаш усуллари ҳамда асбоблари

Суюқлик сарфини ва тезлігини үлчашынанға әнг осон усули ҳажмий ва оғирилік усулларидір.

1. Ҳажмий усулда суюқлик текшириләтгандан оқымдан махсус даражаланған идиш (мензурка)га тушади. Идишининг тулиш вақты секундомер ердамида үлчалади. Агар идишининг ҳажмі V , үлчанған вақт T бўлса, ҳажмий сарф құйындағы тенг булади:

$$Q = \frac{V}{T}; \quad \left[\frac{\text{м}^3}{\text{s}} \right]. \quad (3.21)$$

Оқымнинг ҳаракат кесими маълум бўлса, уннинг тезлігі (3.2) формула билан анықланади.

2. Оғирилік усулда бирор идишиң оқымдан суюқлик тушурилади. Үни тарозида тортиб, идишиңдеги суюқликпен оғирилік G топылади. Идишининг тулиш вақти T бўлса, оғирилік сарфи құйындағы тенг:

$$Q_G = \frac{G}{T}. \quad (3.22)$$

Суюқликкіннің ұажмай сарғи оғырлік сарғини соңғыптира өғірлигінде бұлаш йулы билан аниқладаңы:

$$Q = \frac{q_0}{\gamma}.$$

Бу усуллар, алғатта, кичик миқдордаги сарғларин үлчаш учун қулланылады. Катта сарғларни үлчаш учун Эса катта үлчов идишлари керак бўлади. Ўқкисиндан, турбопровод ва каналларда сарғии юқорилаги усул билан үлчашда оқимнинг тузилиши узгаради ва натижә катта хатолар билан чиқади. Шунинг учун, купинча, труба ва каналлардаги сарғ бошқа усуллар билан үлчашади.

3. Вентури сув үлчагици маасус трубадан сув үтишига асосланган булған, тузилиши содла ва ҳаракатланувчи қысметары йүқ (3.11-расм). Вентури сув үлчагици талабға қараб вертикаль еки горизонтал жойлаштириллади. Уннинг горизонтал ҳолдагисини курамиз.

Вентури сув үлчагици иккита бир хил d_1 диаметрлік 1 ва 2 труба булакларидан ташкил топған булиб, улар диффузор 3 ва 4 ҳамда кичик d_2 диаметрлі ғатрубок орқали туташтирилган. Конуссынан торайтоб борувчи труба 3 нине кичик d_2 диаметрлі труба билан туташкан жойда қаршиликкі камайтириш учун силлиқ туташтириллади. Бундай туташтирилган трубалар сопло деб аталади. Уннинг 1—1 ва 2—2 кесимларига шъезометрик найчалар урнатылған булиб, улар шу кесимлардаги босимлар фарқи h ни курсатади. Труба горизонтал булғани учун $z_1 = z_2$ демек, 1—1 ва 2—2 кесимларни учун Бернулли теңгламаси қындағында:

$$\frac{v_1^2}{2g} + \frac{p_1}{\gamma} = \frac{v_2^2}{2g} + \frac{p_2}{\gamma}.$$

Будан

$$\frac{p_1}{\gamma} - \frac{p_2}{\gamma} = \frac{v_1^2}{2g} - \frac{v_2^2}{2g},$$

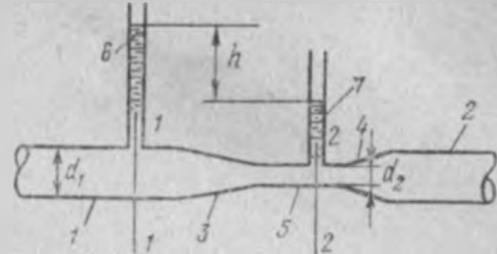
лекин

$$\frac{p_1}{\gamma} - \frac{p_2}{\gamma} = h \text{ булғани учун}$$

$$h = \frac{v_1^2}{2g} - \frac{v_2^2}{2g}.$$

Узлуксизлик теңгламаси (3. 6) га асосан

$$v_1 = v_2 \frac{S_1}{S_2},$$

3. 11-расм. Вентури сув үлчагици:

1, 2—катта лигомерли трубалар, 3—тораюочи труба (конфузор), 4—кенгаявчи труба (диффузор), 5—кичик лигомерли ғатрубок, 6, 7—шъезометрлар.

у үолда

$$h = \frac{v_2^2}{2g} \left[1 - \left(\frac{S_2}{S_1} \right)^2 \right],$$

бундан 2-2 кесимдаги тезликин топамиз:

$$v_2 = \sqrt{\frac{2gh}{1 - \left(\frac{S_2}{S_1} \right)^2}}. \quad (3.23)$$

У ҳолда суюқлик сарғы қуйылдагыча аниқланади:

$$Q = v_2 S_2 = S_2 \sqrt{\frac{2gh}{1 - \left(\frac{S_2}{S_1} \right)^2}}. \quad (3.24)$$

Бу формула идеал суюқлик учун чиқарылған. Ҳақиқатда суюқликнинг иккى кесими ўртасида босимнинг пасайиши ва тезликларнинг кесим буйінча бир текис тарқалмаганлығы туғайлы қоюрылған формула буйінча ҳисоблаш нәтижасы ҳақиқий сарфдан фарқ қиласы. Шунинг учун сарф формуласына тұзатувчи коэффициент m ни киритамиз:

$$Q = m S_2 \sqrt{\frac{2gh}{1 - \left(\frac{S_2}{S_1} \right)^2}}.$$

m коэффициенті турлы сув үлчагычтар учун турлича бұлиб, улар тегишли сув үлчагыч учун тажрибада аниқланади. Ҳисоблаш ишларида сарф одатта қуийлдеги соддалаштырылған формула билан топылади:

$$Q = c_1 \sqrt{h}, \quad (3.25)$$

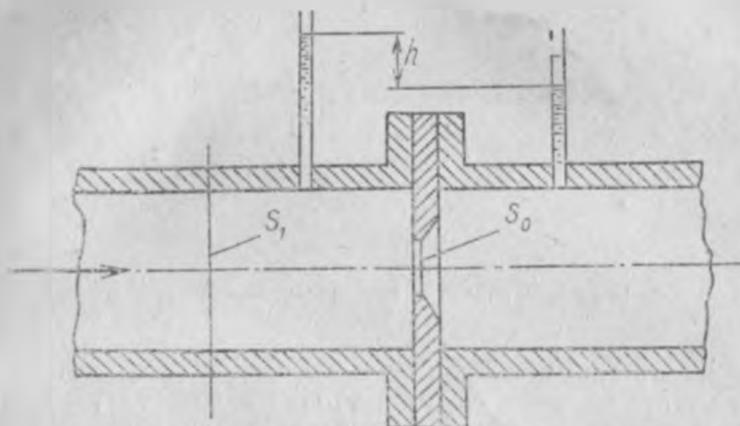
бу ерда

$$c_1 = m S_2 \sqrt{\frac{2g}{1 - \left(\frac{S_2}{S_1} \right)^2}}.$$

c коэффициенті сув үлчагыч дөмийсі дең аталади ва ҳар бир Серилған сув үлчагыч учун ҳисоблаш қуийлади.

Баъзан суюқлик қажмнин үлчашда қоюрида айтилған соплодан ҳам фойдаланып мүмкін. Бунинг учун уннинг торайған қисмнинг кичик диаметрли трубага ўтган жойида пъезометр уриналлади.

4. Сув үлчагыч шайба (диафрагма) иккى труба бұлагы ўртасында үрнатылған ҳалқадан иборат булиб, уннинг иккى айланма тешігіннің чеккалары 45° бурчак остила қияланған ёки оқиб үтүвчи оқимча шаклида силиқланған (сопло) күрінішде бұлади. Ҳалқаннинг иккى томоннанда иккى пъезометр ёки дифференциал манометр үрнатылған бұлиб, улар диафрагманың иккى томоннады босымлар фарқини аниқлашга ёрдам беради (З. 12-расм).

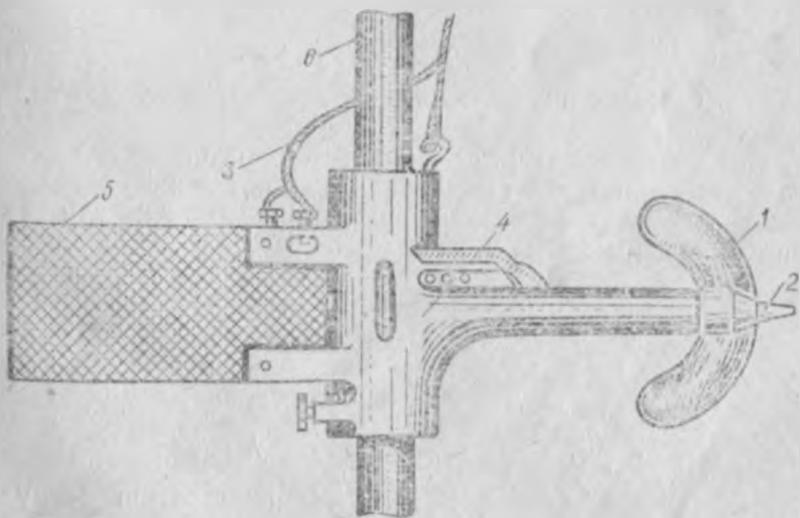
3. 12-расм. Сув ўлчагын шайба.

Сарғини пъезометрлардаги суюдлык сатхарининг фарқи орқали қуийдаги формула ёрдамида аниқланади:

$$Q = c_1 \sqrt{h}. \quad (3.26)$$

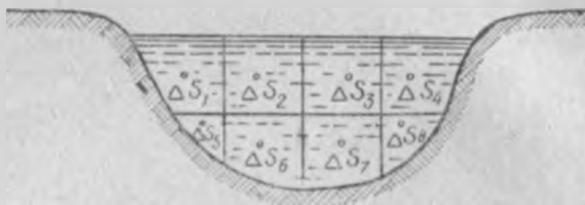
c_1 коэффициент ҳар бир диафрагма учун алоҳида тажриба утказиб аниқланади.

5. Вертушка (3.13-расм) вал 2 га урнатылган, айланма куракчалар 1 га эга булған гидрик бўлиб, асосий корпусга маҳкамаланган булади. Вертушканы сув оғимига туғри йуналтириш учун корпус 4 га қанотча ўрнатылган. Вертушкадан электр қунигироққа утказгичлар 3 тортилган булиб, куракчалар айлан-

3. 13-расм. Вертушка:

1—куракчалар, 2—валь, 4—корпус, 5—қанотча, 6—вертушканын дастаги.

3. 14-расм. Каналда вертушқа ердамида тезликкін үлчашга доир схема.

Ганида электр занжириғ туаташиши туфайли қунгироқ жириңглайды ёки махсус счётчик айланыш соңини автоматик равишда ҳисоблады. Сувга туширилган вертушқаларнинг куракчалары сувнинг тезлигига караб секнироқ ёки тезроқ айланади. Шунинг учун суюқликкіннің тезлігі счётчикиң күрсатиши ёки вақт бирлигіда құнгироққың жириңглаш соңига қараң аниқланади. Каналларда суюқлик сарфини топиш учун уларнинг күндаланғ кесіміні $\Delta S_1, \Delta S_2, \dots$ элементар юзачаларға булыб үзгәртсек (3.14-расм). Бу юзачаларнинг геометрик марказлардаги тезликтернің вертушқа ердамида үлчаб, уларни юзачаларға купайтирасак, ҳар бір кесім бүйінша сарф көліп чиқади:

$$q_1 = v_1 \Delta S_1,$$

$$q_2 = v_2 \Delta S_2,$$

.....

Каналда оқаётган суюқлик сарфи бу сарфларнинг йығындысига тең:

$$Q = \Sigma q = v_1 \Delta S_1 + v_2 \Delta S_2 + \dots \quad (3.27)$$

Бу усул гидрометрик үлчашларда энг күп қулланиладын усульдір.

6. Пито найчаси учи түгри бурчак ҳосил қилиб әгилган найча булыб, уннің әгилган учи суюқлик оқими йұналишига қарама-қарши қилиб қуйилади, найчаниң иккінчи учи суюқликдан ташқарыға чиқып туради (3.15-расм). Бу ҳолда әркін сиртда ва найчадаги суюқлик сатхина босим атмосфера босимінде тең. Шу сабабы найчадаги суюқликкіннің баландлігі оқимнинг тезлік босимидан и'орат булади, яни

$$h = \frac{v^2}{2g}.$$

Бундан тезликкін топиш формуласы келиб чиқади:

3. 15-расм. Пито найчаси.

$$v = \sqrt{2gh}. \quad (3.28)$$

Тезликнинг ҳақиқий миқдори, суюқликка туширилган найча ҳаракат тартибини бузгалиги учун, охирги формула билан ҳисобланган миқдорга түрги келмайди. Шунинг учун бу формулага тузатиш коэффициенти a киритилади:

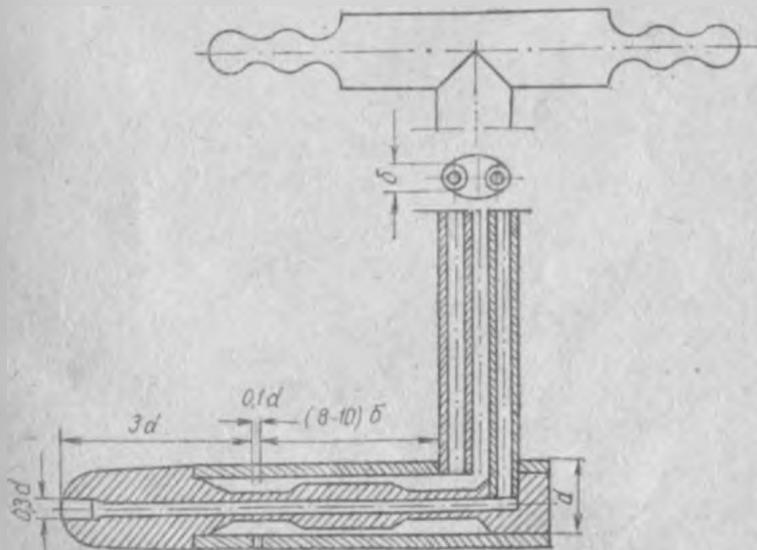
$$v = a \sqrt{2gh}, \quad (3.29)$$

бу ерда a коэффициент ҳар бир найча учун алоҳида тажрибада аникланади.

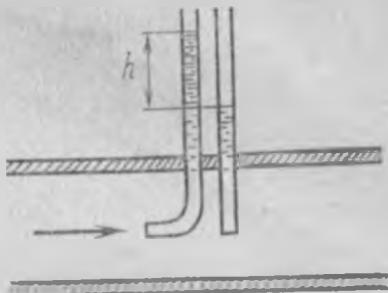
Пито найчаси очиқ сиртли оқимларда тезликни ўлчаш учун қулланилади.

7. Прандтль найчаси Пито найчасининг қулайлаштирилгани бўлиб, у трубалардаги тезликларни ўлчаш учун қулланилади (3.16-расм) ва иккита найчадан иборат булади. Улардан бири Пито найчаси, иккинчиси пъезометрdir. Пъезометрдаги суюқлик баландлиги пъезометрик босим $\frac{P}{\gamma}$ дан иборат булса, Пито найчасидаги суюқлик баландлиги тулиқ босим $\frac{P}{\gamma} + \frac{v^2}{2g}$ дан иборат булади. Шунинг учун бу икки найчадаги баландтиклар фарқи тезлик босимидан иборат булади ва тезликни топишга ёрдам беради:

$$v = a_1 v / \sqrt{2gh}. \quad (3.30)$$

3. 17-расм. Амандаги Прандтль найчаси.

3. 16-расм. Прандтль найчаси

Хозирги мавжуд асбо́ларда бу иккита найча сипта катта найча ичига жойлаштирилган (3.17-расм) булиб, уларнинг учлари микроманометр ёки дифференциал манометрларга туташтирилган. Агар манометрлардаги суюқлик оқастган суюқликдан фарқ қиласа, Прандтль найчасининг учи туширилган нуқтадаги тезлик қуйидаги формула билан тошилади:

$$v = a_1 \sqrt{2gh \left(\frac{\gamma}{\gamma} - 1 \right)}; \quad (3.31)$$

бу ерда: h — дифманометр иайчаларидағи сатҳлар фарқи ва γ_1, γ — дифманометрларниң текшерилаётган суюқликтарнинг солиштирма оғирликлари; a_1 — экспериментдан топиладиган, қиймати 1 дан 1,04 гача узгарувчи коэффициент.

Прандтль найчаси ёрдамида суюқлик оқими кесимининг ҳар хил нуқталаридағи тезликни улчаб, бу кесим буйича тезликниң узгаришини ва сарфини тошиш мумкин.

39-§. Кавитация ҳодисаси

Табиатда ва гидромашиналарда суюқликла оз міндорда әріган ҳолда ҳаво тарқибидаги газлар учрайди. Босим ортини ёки температураниң камайиши оғлан әріган газ міндори ортади ва аксионча, босим камайганда ёки температура ортганды уннинг міндори камаяди. Шунинг учун босим камайиши ёки температура ортини билан суюқликдаги әріган газларниң бир қисми ажраби чиқиб пуфакчалар ҳосил қиласи. Босим камайганда сув ҳам бугланади, лекин енгил компонент сифатида әріган газлар тезроқ ажраби чиқиб пуфакчалар ҳосил қиласи. Газ пуфакчаларниң пайдо булиши билан суюқликниң туташлиги бузилади, туташ мұхитларга таатлукшы қонулар уз күчини йүқтөради. Бу ҳодисага кавитация дейнілади. Пуфакчалар суюқлик ичиде юқори температурали ёки паст босимли соҳалар томонға ҳаракат қиласади. Агар у етарлы даражадаги босимга эга болған соҳага келиб қолса, газ яна әриб кетади (яни бүг конденсацияланади).

Әріган газ урнида пайдо болған бушликқа суюқлик зарралари интилади ва бушлик бирданиң кескин ёпилади. Бу эса ҳозиргиңа бушлик булған ерда гидравлик зарбни вужудға келтиради ва натижада бу ерда босим кескин ортиб, температура кескин камаяди.

Бунайи гидравлик зарб ва уни вужудға келтирган кавитация ҳодисаси тру а деворлари ва гидромашиналарниң суюқлик ҳаракат қылувчи кисметтарниң бузилишина олиб қелади. Кавитацияга қарши кураш усууллари түгрисиңде кейинчалик тухталамиз.

40-§. Суюқликниң ламинар ва турбулент ҳаракати. Рейнольдс сони ва уннинг критик қиймати

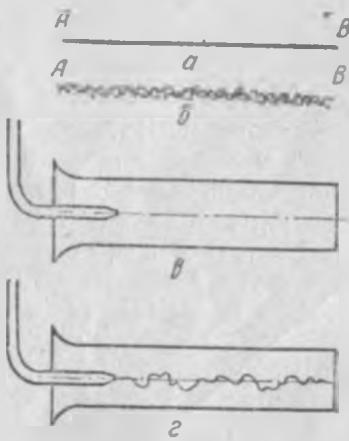
Күн ҳолларда трубопроводлардаги ҳаракатлар текис ҳаракат булади, яни тезлик оқим йуналиши буйича узгармайди. Бу

холда ҳаракатининг қандай булишига, асосан, иккى ишқаланиш кучи таъсир қиласди. Бунда унинг иккى кесимидаги босимлар фарқи ишқаланиш кучининг ва геометрик баландликлар фарқининг катта ёки кичиклигига боғлиқ булади. Бу кучлар таъсирила трубопроводлардаги ҳаракат тезлиги ҳар хил булиши мумкин. Тезликкниң катта-кичиклигига қараб суюқлик заррачалари тартибلى ёки тартибсиз ҳаракат қиласди. Бу ҳаракатлар асосан иккى хил булади: *ламинар ҳаракат* ва *турбулент ҳаракат*.

Ламинар ҳаракат вақтида суюқлик заррачалари қават-қават бўлиб жойлашади ва улар бир қаватда иккинчи қаватга ўтмайди. Бошқача айтганда, суюқлик заррачалари оқимлар ҳаракатига кундаланг йуналишда ҳаракатланимайди ва уни қуйидагича таърифлаш мумкин.

Агар ҳаракат фазосида бирор A нуқта танлаш олсак, шу нуқтада албатта суюқликнинг Сирор заррачаси булади. Ҳаракат итижасида шу заррача A нуқтадан сийжиб, унинг урнини бошқа заррача эгаллайди. Иккинчи заррача ҳам A нуқтада тўхтаб турмайди ва унинг урнини учинчи заррача эгаллайди ва ҳ. к. Энди, A нуқтага биринчи келган заррача ҳаракатланиб, бирор B нуқтага AB чизиги бўйича келса (*3.18-расм, а*), унинг кетидан келган иккинчи заррача ҳам A нуқтадан B нуқтага AB чизиги бўйича келса, учинчи заррача ҳам аниқ AB чизиги бўйича ҳаракатланса ва A нуқтага келган бошқа заррачалар ҳам AB чизиги орқали (*3.18-расм, а*) B нуқтага келса, бундай ҳаракатга *ламинар ҳарқат* дейилади. Баъзан ламинар ҳаракатининг бундай тартиби параллел оқимчали ёки тинч ҳаракат деб ҳам аталади.

Ламинар ҳаракатни тажрибада кузатиш учун суюқлик оқаётган шиша трубанинг бошлангич кесимида шиша найча орқали рангли суюқлик қуйиб юборилади, бунда рангли суюқлик аралашмасдан тўғри чизиқ бўйича оқимча куринишида кетади (*3.18-расм, в*). Агар суюқликнинг тезлигини ошира борсак, ҳаракат тартиби узгариб боради. Тезлик маълум Сир чегарадан утгандан кейин заррачаларниң кинетик энергияси кўпайиб кетиши натижасида улар кўндаланг йуналишда ҳаракат қила бошлайди. Натижада заррачалар узи ҳаракат қилаётган қаватдан қушни қаватга ўтиб, энергиясининг бир қисмини йўқотади ва яна ўз қаватига қайтиб келади. Оқимнинг тезлиги жуда ошиб кетса, заррачалар бир қаватдан иккинчи қаватга тез ута бошлайди. Натижада суюқлик ҳаракатининг тартиби бузилади. Бундай ҳаракатга *турбулент ҳаракат* дейилади ва уни қуйидагича таърифлаш мумкин.

3. 18-расм. Турбулент ва ламинар ҳаракатга доир чизма.

Юқорида айтганимиздек A нұқтадан утаётган заррачаларни курсак, биринчи заррача B нұқтага текис чизиқ билан әмас, қандайдир әгри чизиқ буйіча келади. Ҳатто у B нұқтага аник келмаслиги мүмкін. Биринчисининг кетидан келаётган иккінчи заррача ҳам A дан B га әгри-бугри чизиқ билан келади. Лекин бу чизиқ биринчи заррача юрган чизиқдан фарқ қиласы. Учинчи заррача әса A дан B га учинчи әгри-бугри чизиқ билан келади. Шундай қылым, турбулент ҳаракатда иктиерий A нұқтадан утувчи ҳар бир суюқлик заррачаси B нұқтага узига хос әгри чизиқ билан келада (3. 18-расм, б), баъзи заррачалар B нұқтага келмаслиги ҳам мүмкін. Юқорида айтилған усул билан трубада оқаётган суюқлик оқимшінинг бошланғыч кесиміда ранг құшиб юборсак, у тезликнің мағлұм бир миқдоридан бошлаб әгри чизиқ буйіча кетади (3.18-расм, ә). Тезликні оширишині давом эттирсак, ранг суюқликка бутунлай араплашиб кетади. Бундан куринадыки, суюқликнинг параллел оқимчали тартиби бузилади. Суюқлик ҳаракатининг бу иккі тартибини инглиз олим О. Рейнольдс тажрибада ҳар томонлама текширган ва иатижаларини 1883 йылда әйлон қылған. Рейнольдс суюқликтар ҳаракатининг муҳым қонуниятын кашф қылды. Суюқликнинг ҳаракатини оқим тезлигі билан үлчами купайтмасининг қовушоқлик кинематик коэффициентига нисбатидан иборат үлчовсиз миқдор ҳарактерлар экан. Бу миқдор олимнинг шарағына Рейнольдс сони деб аталаған да R_e билан белгіланади. Цилиндрик трубалардаги оқим учун Рейнольдс сони құйидагыча ҳисобланади:

$$R_e = \frac{v \cdot d}{\nu}, \quad (3.32)$$

Түрли шаклдаги ионацилийндрік трубалар ва үзанлардаги оқимлар учун Рейнольдс сони құйидагыча үлчанади:

$$R_e = \frac{v \cdot d_{экв}}{\nu} = \frac{v \cdot 4R}{\nu}; \quad (3.33)$$

Буда d — трубанинг ички диаметри; $d_{экв}$ — үзан ёкіи ионацилийндрік трубанинг эквивалент диаметри (31-§ га қаранг);

R — гидравлик радиус.

Рейнольдс аниқлашича, юқорида айтилған үлчовсиз миқдорнинг кичик қыйматларыда ҳаракат ламинар бұлып, унинг ортиб бөриши иатижасыда турбулент ҳаракатта айланади. (3.32) дан куриниб турибдик, Рейнольдс сони R_e ортиши учун ёки тезлик, ёки труба диаметри ортиши ёки булмаса, қовушоқлик кинематик коэффициенті камашиши керак.

Суюқликнинг ламинар ҳаракатдан турбулент ҳаракатта утиши Рейнольдс сони R_e ның мағлұм критик миқдори билан аниқланади ва у Рейнольдс критик сони деб аталағанда $R_{e,кр}$ билан белгіланади. Бу сон цилиндрик трубалар учун $R_{e,кр} = 2320$ га теңг. Агар оқимни жуда силлиқ трубада ҳар қандай турткы ва тебранишлардан холи бұлған шароитда текширсак, Рейнольдс критик сони 2320 дан ва ҳатто ундан бир неча маротаба ортиқ

бұлшын мүмкін. Некин Рейнольдс сони маълум быр қийматдан үтганидан кейин ҳаракат (хар қандай әхтиёт чоралари күрилмасын) албатта турбулент болади. Бу сон Рейнольдс юқори критик сони деб аталади ва $R_{e,крюк} = 10000$ га тең болади. Бу сонга қиес қилиб, юқорида көлтирилган критик $R_{e,кр} = 2320$ сони Рейнольдс қуйи критик сони деб аталади. R_e Рейнольдс сони $R_{e,кр,k}$ дан кичик бұлғанда барқарер ламинар ҳаракат болади, у $R_{e,кр,k}$ дан катта бұлғанда эса турбулент ҳаракат барқарорлашган болади. Агар Рейнольдс сони бу икки миқдор уртасыда, яғни $R_{e,кр,k} < R_e < R_{e,крюк}$ болса, турбулент ҳаракат бекарор болып бу ҳолаттың үткінчи тартиб дейилади. Шундай қилиб, суюқлик ҳаракатыда асосан икки тартиб: ламинар ва турбулент тартиб мавжуд. Бу тушунчаны аникроқ ифёдаласақ, у ҳолда уч хил тартиб мавжуд болып, улар Рейнольдс сонига бағылана.

1) ламинар тартиб — $R_e < 2320$ да,

2) үткінчи тартиб — $2320 < R_e < 10000$ да,

3) барқарорлашган турбулент тартиб — $R_e > 10000$ да. ✓

Суюқлик ҳаракатини текширишда ва турли гидросистемаларни ҳисоблашда ҳаракат тартибінинг қандай бўлишига қараб, фойдаланыладиган формулалар ва миқдорлар турлича болади. Шунинг учун турли ҳисоблаш ишларини бажаришдан олдин ҳаракат тартиби ламинар ёки турбулент эканлитикини (3.32) формула оркали аниқлаб олиш зарур.

Суюқликларда ички қаршиликтар ҳам ҳаракат тартибига қараб ҳар хил ҳисобланади. Тажрибаларнинг курсатишыча, ламинар ҳаракатда босимнинг пасайиши үтте тезликнинг биринчи даражасига

$$H_{1-2} = K_1 \cdot v,$$

турбулент ҳаракатда эса унинг n даражасига пропорционал болади:

$$H_{1-2} = K_1 v^n$$

бу ерда K_1 , K_t — ламинар ва турбулент ҳаракат учун пропорционаллык коэффициентлари; n — даражада курраткичи, у 1,75 ва 2 орасыда үзгәради. Рейнольдс сони ортиши билан даражада курраткичи n ортади. Еаркарор турбулент ҳаракат булғанда $n = 2$ болади.

41- §. Гидродинамик үхашашлик ҳақида тушунча.

Гидродинамик ҳодисаларни моделлаш

Техникада гидравлик қурилмаларни яратышда ёки табиатдаги ишор ҳодисаны текшириш учун лаборатория шаронтида унинг күпрайтирилган моделлари ёрдамида тажрибалар үтказилади ва у тажрибалар натижасында қараб асосий қурилма ёки ҳодиса ҳақида холоса чиқарилади. Моделларни ясаши ва улардан олинган натижаларни натурага үтказиш учун модель билан натурага ҳодисаны үзаро боғловчи қонуниятларни билиш зарур болади. На-

тура билан модель ўртасидаги бу қонуниятлар ухашлик қонуниятлари деб аталади ва уларни ухашлик ҳамда моделлаш назарияси текширади.

Икки физик процесснинг ухаш булиши учун унинг барча параметрлари маълум бир муносабатда булиши керак ва бу муносабатлар турли параметрлар учун турлича булади.

Икки хил ҳодиса Сир-Сирига ухаш булиши учун, биринчидан, уларнинг геометрик параметрлари, иккинчидан кинематик ва динамик ғарәмётрлари ухаш булиши керак.

Мисол учун сувнинг табиатда ёки техникада кузатилаётган ҳаракатида кавитация ҳодисаси мавжуд булса, унинг моделида геометрик ва кинематик ухашлик булишидан ташқари, худди шундай кавитация ҳодисаси мавжуд булиши керак. Ҳодисаларнинг ухашлиги физик ўхашлик, вақт ўхашлиги, чегаравий шартларнинг ухашлигини ҳам уз ичига олини керак. Булар икки ухаш ҳодисалар учун бир исмли миқдорларнинг иисбатлари бир хил қийматга эга булишини тақозо қиласди. Масалан, бир ҳодиса учун узунлик ўлчамлари $l_1, l_2, l_3, \dots, l_n$, биринчисига ухаш, иккни ҳодисанинг узунлик ўлчамлари эса $l_1^1, l_2^1, l_3^1, \dots, l_n^1$ булсанн. У ҳолда, агар

$$\frac{l_1}{l_1^1} = \frac{l_2}{l_2^1} = \frac{l_3}{l_3^1} = \dots = \frac{l_n}{l_n^1} = \text{const} \quad (3.34)$$

булса, бу ҳодисалар геометрик ухаш булади. Хусусан $l_1, l_2, l_3, \dots, l_n$ трубанинг узунлиги, диаметри, тезлик ёки бошқа параметри ўлчанаётган нуқтанинг координаталари ва ҳ. к бўлиши мумкин. Юқорида айтилган ҳодисалар учун тезлик ўлчамлари $v_1, v_2, v_3, \dots, v_n$ ва $v_1^1, v_2^1, v_3^1, \dots, v_n^1$ булсанн.

Агар

$$\frac{v_1}{v_1^1} = \frac{v_2}{v_2^1} = \frac{v_3}{v_3^1} = \dots = \frac{v_n}{v_n^1} = \text{const} \quad (3.35)$$

булса, бу ҳодисалар кинематик ўхаш булади. Хусусан $v_1, v_2, v_3, \dots, v_n$ ўлчаш олиб борилаётган нуқталардаги тезликлардир.

Шу икки ҳодиса учун:

$$\frac{t_1}{t_1^1} = \frac{t_2}{t_2^1} = \frac{t_3}{t_3^1} = \dots = \frac{t_n}{t_n^1} \quad (3.36)$$

бўлса, уларда вақт ўхашлиги мавжуд.

Юқорида келтирилган (3.34), (3.35), (3.36) иисбатларнинг тенглигини ифодаловчи ўзгармас миқдорлар ўхашлик доимийси деб аталади ва узунлик a_l , тезлик a_v , вақт a_t билан белгиланади. Шуниндек, тезланиш учун a_a , зичлик учун a_p , ёпишқоклик учун a_p ва ҳоказо ўхашлик доимийларини киритиш мумкин. Ўхашлик назариясида юқорида келтирилган ўхашлик доимийлари икки ўхаш ҳодиса учунгина тааллуқли бўлмай, бир қанча ўхаш ҳодисалар учун ҳам тааллуқли бўлса, у ҳолда улар ўхашлик аниқловчиси деб аталади. Ўхашлик аниқловчиларининг ўхашлик доимийсидан яна бир фарқи шундаки, улар бир қанча турли ўлчамлар комбинациясининг иисбати сифатида кўрилиши мумкин.

Масалан,

$$\frac{v_1 \cdot l_1 v_1}{v_1 v_1' l_1'} = \frac{v l_2 v_2'}{v_2 v_2' l_2'} = \dots = \frac{v_n l_n v_n'}{v_n v_n' l_n'}.$$

Агар ухашлик аниқловчиси оддий үлчамлар нисбати билан ифодаланса уларга симплекслар дейилади. Агар ухашлик аниқловчиси үлчамларнинг муракка б' комбинацияси нисбати сифатида ифодаланса, у ҳолда уларга ўхашлик критерийлари дейилади. Мисол сифатида Ньютоннинг иккинчи қонунини курамиз. Биринчи ҳодиса учун

$$F_1 = m_1 \frac{dv_1}{dt} \quad (3.37)$$

иккинчи ҳодиса учун

$$F_2 = m_2 \frac{dv_2}{dt}. \quad (3.38)$$

Иккинчи ҳодиса учун ухашлик доимийлари a_f , a_m , a_v , a_t ларни киритсак (3.38) биринти ҳодиса параметрлари орқали қўйидагича ифодаланади;

$$a_f F = a_m \frac{a_v}{a_t} m_1 \frac{dv_1}{dt}$$

ёки

$$\frac{a_f a_t}{a_m a_v} F_1 = m_1 \frac{dv_1}{dt}. \quad (3.39)$$

(3.38) билан (3.39) лар икки ўхаш ҳодисалар учун ёзилганлиги сабабли улар бир хил бўлиши керак. Бунинг учун ухашлик доимийларидан ташкил топган қўйидаги узгармас миқдор Бирга тенг бўлиши керак:

$$c = \frac{a_f a_t}{a_m a_v} = 1;$$

бундан

$$\frac{\frac{F_1}{F_2} \cdot \frac{t_1}{t_2}}{\frac{m_1}{m_2} \cdot \frac{v_1}{v_2}} = 1, \text{ ёки } \frac{F_1 t_1}{m_1 v_1} = \frac{F_2 t_2}{m_2 v_2}.$$

Бу муносабатни бир неча ўхаш ҳодисалар учун умумлаштирасак, қўйидаги ўхашлик аниқловчинини ҳосил қиласмиз:

$$Ne = \frac{Ft}{m \cdot v} = \text{const};$$

бунга Ньютон критерийси дейилади.

Гидродинамик ўхашликни қўйидаги критериал миқдорлар аниқлайди: струхал критерийси ёки гомохронлик критерийси:

$$Sh = \frac{il}{vt}; \quad (3.40)$$

Рейнольдс критерийси:

$$Re = \frac{v \cdot l}{\nu}; \quad (3.41)$$

Эңдер критерийсі:

$$E_u = \frac{p}{\rho v^2}; \quad (3.42)$$

Фруд критерийсі:

$$F_r = \frac{v^2}{gl}. \quad (3.43)$$

Юқорида күріб үтілгандардан гидродинамика ухашалык түртта тенглікнің бажарылышы билан таъминланады. Бундан көлиб чиқадыки, бу критернал миқдорлар уртасыда қандайдырып мұносабат мавжуд бўлиб, улар қуйнады куринишда инфолатанади:

$$\varphi(\text{Sh}, R_e, E_u, F_r) = 0. \quad (3.44)$$

Агар ҳаракат барқарор бўлеа, у ҳолда (3.44)ничг үрнига

$$\varphi_2(R_e, E_u, F_r) = 0; \quad (3.45)$$

мұносабатдан фойдаланамиз.

(3.44) ва (3.45) мұносабатлар критернал тенгламалар деб аталади. Критернал тенгламалардан фойдаланиш учун текширилаётган ҳодисаның моделини лаборатория шароитида яратып, унда экспериментлар утказамиз. Экспериментдан олинган натижалардан эса (3.44) ёки (3.45) тенгламани аниқланған куринишга көлтириш учун фойдаланамиз. Күп ҳолларда (3.45) тенгламани ҳам соддаштириб, оғирилік күчи ҳаракатга кам таъсир этадиган ҳолларда

$$\varphi_3(R_e, E_u) = 0 \quad (3.46)$$

куринишда құллаймыз. Осырги тенглама юғори босым остида буладиган ҳодисалар учун яқин келади.

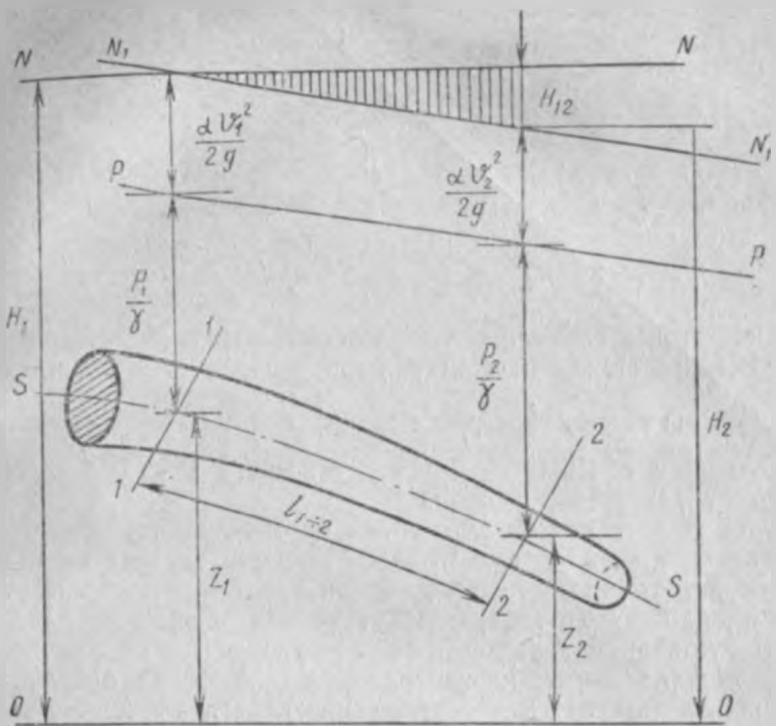
42- §. Текис вә нотекис ҳаракат ҳақида тушунча

Барқарор ҳаракатының иккى тури булиши мүмкін: текис ва нотекис ҳаракат. Суюқлык заррачаси вақт үтиши билан ҳаракат йуналиши буйнің ҳаракат фазосының бир нүктасыдан иккінчи нүктасына утганда тезлиги үзгариб борса, бундай ҳаракат *текис ҳаракат* булади. Нотекис ҳаракатда суюқлык ичіда босым ва сошқа гидравлик параметрлар үзгариб боради. Нотекис ҳаракатни кесими үзгаруучан шиша трубада кузатиши қулайдыр.

Агар суюқлык заррачаси вақт үтиши билан ҳаракат йуналиши буйніча ҳаракат фазосының бир нүктасыдан иккінчи нүктасына утганда тезлигини үзгартыраса, бундай ҳаракат *текис ҳаракат* булади. Текис ҳаракатда суюқлыкнинг гидравлик параметрлари үзгармайды. Текис ҳаракатта кесими үзгармайдын трубаларда ва қиялиги сир хил каналлардагы суюқлык оқиминин ҳарзаты мисол була олади.

43- §. Гидравлик қияликлар

Гидравликада ҳисоблашларни бажарышда ва суюқлыкдаги күчларни ҳисоблашда гидравлик ҳамда пьезометрик қынликлардан

3. 19-расм. Гидравлик қиялларга доир схема.

фойдаланилади. Гидравлик қиялик деб босим чизигининг узунлик бирлигига туғри келгап пасайышыга айтилади.

3.19-расмда оқим учун босим чизиқлари ва пъезометрик чизиқлар көлтирилган. Бу чизиқлар аслида эгри чизиқ бўлиб, расмда туғри чизиқ кўриннишида тасвирланган. Гидравлик қияликнинг таърифидан кўринниб турибдик, унинг уртача қиймати 1—1 ва 2—2 кесимлар орасидаги қиялик орқали қуидагича аниқланади:

$$I = \frac{\left(\frac{a_1 v_1^2}{2g} + \frac{p_1}{\gamma} + z_1\right) - \left(\frac{a_2 v_2^2}{2g} + \frac{p_2}{\gamma} + z_2\right)}{l_{1-2}} = \frac{H_{1-2}}{l_{1-2}}, \quad (3.47)$$

бу ерда l_{1-2} — биринчи ва иккинчи кесим орасидаги ма софа;

H_{1-2} — шу масофа орасида босимнинг пасайиши.

Агар босим чизиги эгри чизиқ бўлса, у ҳолда гидравлик қиялик дифференциал куринишда ёзилади:

$$I = \frac{dH}{dt} = - \frac{d \left(\frac{av^2}{2g} + \frac{p}{\gamma} + z \right)}{dt}$$

Пъезометрик қиялик деб пъезометрик чизиқнинг узунлик бирлигига туғри келган пасайишига айтилади. Биринчи ва иккинчи

чи кесим орасидаги (3.19- расм) уртача пъезометрик қиялик қуидагида аниқланади.

$$I_{p_{1-2}} = \frac{\left(\frac{p_2}{l} + z_1\right) - \left(\frac{p_1}{l} + z_2\right)}{l_{1-2}}, \quad (3.48)$$

Пъезометрик чизик эгри чизикдан иборат бўлганда пъезометрик қиялик дифференциал куринишда аниқланади:

$$I_p = - \frac{d\left(\frac{p}{l} + z\right)}{dl}.$$

Текис ҳаракат вақтида тезлик ўзгармаганилиги ($v_1 = v_2$ булгани) учун гидравлик ва пъезометрик қияликлар тенг бўлади.

44- §. Босимли ва босимсиз ҳаракат

Су юқлик оқимида босимнинг таъсирига қараб босимли ва босимсиз ҳаракатлар бўлади.

Босимли ҳаракат деб босим ва оғирлик таъсирида содир буладиган ҳаракатларга айтилади. Босимли ҳаракат вақтида суюқлик ҳар томондан деворлар билан үралган булиб, ёркин сирт бўлмайди. Босимли ҳаракатга қувурларда босим таъсирида оқаётган суюқликнинг ҳаракати мисол бўлади.

Босимсиз ҳаракат вақтида суюқлик фақат оғирлик кучи таъсирида ҳаракат қилиб, ёркин сиртга эга бўлади. Босимсиз ҳаракатга лафё:ардаги, каналлардаги ва тўлмасдан оқаётган трублардаги сувнинг ҳаракатлари мисол бўлади. Булардан ташқари, суюқликларнинг секин ўзгарувчан ҳаракати ҳақида гапириш мумкин булиб, улар ҳақида 32- § да тухтаб утилди.

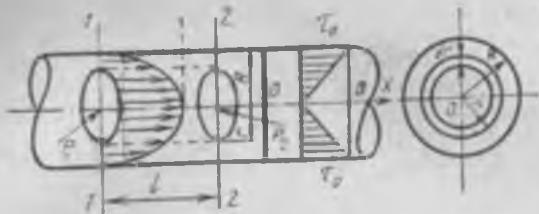
45- §. Цилиндрик трубада ламинар ҳаракат

Кевутоқ суюқликлар трубада ламинар ҳаракат қилганда унинг оғимлаји Сир-Сирига гафаллел ҳаракат қилади. Труба деворлари эса унга ёпишиб қолган суюқлик заррачалари билан қопланади.

Труба деворига ёпишиб қолган суюқлик заррачаларининг тезлиги нолга тенг бўлади. Суюқликнинг деворга ёпишган қаватидан кейинги қаєти эса суюқлик заррачалари билан қопланган труба деворига устида сирганиб боради. Агар труба ичидаги суюқликни хаёлан чексиз куп юпка қаватларга ажратсан, у ҳолда ҳар Сир қарат ўзидан олдинги қават сиртида силжиб боради.

Юқоғида айтилганларга кура труба девори сиртидаги қаватнинг тезлиги нолга тенг булиб, труба ўқига яқинлашган сари тезлик ошиб боради. Уқда эса тезлик максимал қийматга эга бўлади. Шунинг учун труба ичидаги ишқаланиш кучи Ньютон қонуни билан ифодаланади:

$$\tau = -\mu \frac{du}{dr},$$

3.20-расм. Цилиндрик трубада Ламишар ҳаралатта донир чизма.

Труба ичидаги узунлиги l ва радиуси r бўлган элементар найча ажратиб оламиз (3.20-расм). Бу найчанинг юзаси ds бўлган 1—1 кесими бўйича p_1 босим, 2—2 кесими бўйича эса p_2 босим таъсир қўлсин. Радиуси R бўлган текширилаётган трубадаги ҳаракат горизонтал ва текис булсин. У ҳолда элементар найчага таъсир қилаётган кучлар қўйидагилардан иборат булади:

1—1 кесимдаги босим кучи

$$P_1 = p_1 ds;$$

2—2 кесимдаги босим кучи

$$P_2 = p_2 ds;$$

ишқаланиш кучи

$$T = -2\pi \cdot r \cdot l = -\mu 2\pi r \cdot l \cdot \frac{dr}{dr}.$$

Элементар найчанинг мувозанат шартидан

$$P_1 - P_2 + T = 0. \quad (3.49)$$

Элементар найча кесими $ds = \pi r^2$ эканлигини назарда тутиб, (3.49) дан қўйидаги тенгламани келтириб чиқарамиз:

$$\pi r^2 \cdot p_1 - \pi r^2 p_2 + \mu 2\pi r l \cdot \frac{du}{dr} = 0.$$

Бу тенгламадан қўйидаги дифференциал тенгламани келтириб чиқарамиз:

$$\frac{du}{dr} = -\frac{r}{2\mu} \frac{p_1 - p_2}{l}. \quad (3.50)$$

Охиригى тенгламанинг ўзгарувчиларини ажратамиз

$$du = -\frac{p_1 - p_2}{2\mu \cdot l} r \cdot dr$$

ва чап томонини u дан 0 гача, ўнг томонини эса r дан R гача интеграллаб, тезлик учун қўйидаги муносабатни келтириб чиқарамиз:

$$u = -\frac{p_1 - p_2}{4\mu \cdot l} (r^2 - R^2) \quad (3.51)$$

Хосил килинган тенглама парабола тенгламаси булиб, у тезликкіннің цилиндрик труба кесімі буйнча тақсимланишини курсатади. (3.51) дан куриниб турибиди, трубадаги ҳаракат тезлиги $r = 0$ да максимумға эришади:

$$u_{max} = \frac{p_1 - p_2}{4\mu l} \cdot R^2. \quad (3.52)$$

Демек, цилиндрик трубада ламинар ҳаракат тезлиги күндаланғ кесім буйнча гарабола қонуни буйнча тақсимланған бўлади. Тезликкіннің максимал киймати эса трубанинг уки буйнча йуналған бўлади. Энди трубада оқаётган суюқликкіннің сарфини топамиз. Эни dr га тенг бўлган ҳалқа буйнча оқаётган (3.20-расм) элементар сарф қуйнагига тенг бўлади:

$$dQ = 2\pi r \cdot dr \cdot u.$$

Бу тенгликка (3.51) дан тезлик формуласини қўйсак қуйнадагини оламиз:

$$dQ = -2\pi r \cdot \frac{p_1 - p_2}{4\mu l} (r^2 - R^2) dr.$$

Бу тенгламанинг чап томонини О дан Q гача, унг томонини эса 0 дан R гача интеграллаб қуйнадаги формулани оламиз:

$$\begin{aligned} Q &= \int_0^R 2\pi r \frac{p_1 - p_2}{4\mu l} (r^2 - R^2) dr = -\pi \frac{p_1 - p_2}{2\mu l} \int_0^R (r^2 - R^2)r dr = \\ &= \pi \frac{p_1 - p_2}{2\mu l} \left(\frac{R^4}{2} - \frac{R^4}{4} \right) = \frac{\pi R^4}{8\mu l} \cdot \frac{p_1 - p_2}{l} \end{aligned} \quad (3.53)$$

ва ўртача тезликкін топамиз:

$$v = \frac{Q}{S} = \frac{Q}{\pi R^2} = \frac{\pi R^4 (p_1 - p_2)}{8\mu l \pi R^2} = \frac{p_1 - p_2}{8\mu l} R^2. \quad (3.54)$$

(3.52) ва (3.54) формулаларни солиштириб, трубада ламинар ҳаракат вақтила уртача тезлик билан максимал тезлик орасидаги муносабатни топамиз:

$$v = \frac{u_{max}}{2}. \quad (3.55)$$

Демек, цилиндрик трубада ламинар ҳаракат вактида уртача тезлик максимал тезликдан иккى маоратаба кичик экан.

46- §. Босимі иғ камайишига ишқаланишининг таъсири. Пуазейл формуласи

Энди 1-рет оқаётган суюқлик энергиясининг ишқаланишиниң енгіштің сарф булишини текширамиз. Аввал труба кесімі буйнча ишқаланиш күнининг тақсимланишини курғызмиз. Бунинг учун Ньютоң қонуни формуласында тезлик формуласы (3.51) ни қуямиз. У ҳолда

$$\tau = -p \frac{du}{dr} = \frac{p_1 - p_2}{2l} \cdot r. \quad (3.56)$$

Бу формуладан күриниб турғыдаки, ишқаланиш кучи труба-нинг ўқида нолга тең бўлиб, унинг ўқидан деворларига қараб чизиқли қонун бўйича ортиб боради ва девор сиртида энг катта қийматга эришади (3.20- расм). (3.19) теңгламада цилиндрик тру-бадаги узунлик бўйича гидравлик йўқотиш ишқаланиш кучи орқали берилган эди. Энди бу формулага (3.56) ни қўямиз:

$$H_e = \frac{p_1 - p_2}{2\gamma l} \cdot R \cdot \frac{\pi D l}{\pi D^2} = \frac{p_1 - p_2}{\gamma} \cdot \frac{\pi D l}{D^2}.$$

Кесимлардаги босим фарқи $p_1 - p_2$ ни (3.54) формуладан ўрга ға-теэлик орқали ифодаласак:

$$p_1 - p_2 = \frac{8 \cdot l}{R^2} \cdot v = \frac{32 u \cdot l}{D^2} \cdot v$$

ва гидравлик йўқотиш формуласига қўйсак, қўйидаги муносабат-ни оламиз:

$$H_e = \frac{32 u \cdot l}{D^2} \cdot v. \quad " 3" \quad (3.57)$$

У ҳолда гидравлик қиялик учун формула чиқариши қийин эмас. Бунинг учун (3.57) нинг икки томонини l га буламиз:

$$I = \frac{H_e}{l} = \frac{32 u}{g D^2} \cdot v \quad (3.58)$$

ва охирги тенгликини қўйидагича ёзамиз:

$$I = \frac{2 \cdot 32 u}{g \cdot D \cdot 2 D \cdot v} \cdot v^2 = \frac{64}{v D^2 g D} \cdot v^3.$$

Цилиндрик трубалар учун Рейнольдс сони

$$R_e = \frac{v \cdot D}{\nu},$$

куринишда ёзишгани учун

$$I = \frac{64}{R_e^2 g D} \cdot v^3,$$

Демак, ламинар ҳаракат вақтида гидравлик қиялик ва босим-нинг пасайиши Рейнольдс сонига боғлиқ экан. $\frac{64}{R_e^2}$ куринишда-ги миқдорни гидравликада λ билан белгиланади:

$$\lambda = \frac{64}{R_e^2}$$

ва ишқаланиш қаршилиги көрфициенти ёки Пуазейл формуласи деб аталади. У ҳолда энергиянинг йўқолиши ва гидравлик қия-лик учун Дарси Вейсбах формуласи деб аталувчи қўйидаги муносабатни оламиз:

$$H_e = \lambda \frac{l}{d} + \frac{v^2}{2g};$$

$$I = \lambda \frac{l}{D} \cdot \frac{v^2}{2g}, \quad (3.59)$$

$$A_{f-2} = \frac{\lambda}{4} \cdot \frac{\tau_f \cdot \sigma \cdot \ell}{S} \quad 75$$

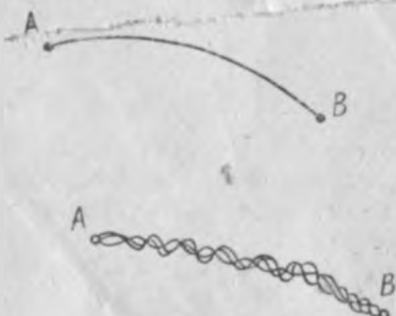
Шундай қилиб, ламинар ҳаракат вақтида труба узунлиги буйича босимнинг пасайиши ва гидравлик қиялик солиштирма кинетик энергияга чизиқли боғлиқ экан.

47- §. Турбулент оқимнинг таркиби

Суюқларнинг турбулент ҳаракати тасиатда ва техникада энг кўп тарқалган бўлиб, гидравлик ҳодисалар ичидаги мурakkаблари қаторига киради. Бу ҳаракат жуда кўп текширилган бўлишига қарамай ҳозиргача ҳаракатнинг турбулент тури учун умумлашган назария яратилган эмас. Шунинг учун ҳам турбулент оқимларни ҳисоблашда ярим эмпирик назариялардан фойдаланиш билан бир қаторда, кўп ҳолларда тажриба натижаларини ва эмпирик формулалардан фойдаланишга тұғри келади.

Түрбүлөпт ҳаракатда суюқликнинг ҳар бир заррачаси жуда күп мураккаб эгри чизиқли траектория бўйича ҳаракат қилади ва ҳар қандай иккى заррачанинг траекториялари бир-бирига ўхшамайди. Буни кўз олдимишга келтириш учун бирор A нуқтадан кетма-кет утаётган заррачаларининг B нуқтага қандай траектория бўйича етиб келишини куриб чиқайлик (3.21-раси). Ламинар ҳаракат вақтида A нуқтадан чиққан I заррача бирор силлиқ эгри чизиқ бўйича B нуқтага келса, II заррача ҳам, III заррача ҳам ва улардан кейин келадиган заррачалар ҳам шу эгри чизиқ бўйлаб ҳаракат қилади.

Турбулент ҳаракатда эса *A* нүқтадан чиңкән биринчи заррача мураккаб эгри-бугри чизиқ бүйича *B* нүқтага келади. Иккинчи заррача эса биринчи заррачанинг траекториясидан тамомила боши-қача булган иккинчи эгри-бугри чизиқ бүйича келади. Шунда ҳам у биринчи заррача келган *B* нүқтанинг аниқ үзига келмай, унинг атрофидаги бирор бошқа нүқтага келиши мумкин. Учин-чи заррача эса биринчи заррачанинг ҳам иккинчи заррачанинг ҳам траекториясига ухшамаган учинчи эгри-бугри чизиқ бүйи-ча келди, бироқ аввалги заррачалар келган нүктанинг бирорта-сига ҳам келмай, *B* нүқта атрофидаги бошқа бир нүқтага келди.

3. 21-расм. Турбулент оқым тарқибига доир.

Бу ҳолиса *A* нүқтадан утаётган барча Зәррәттәларга тегишилдири. Шундай қилиб, турбулент ҳаракат қилаётган суюқлик заррачаларининг ҳаракатини бирор формула билан ифодалаш ғоятла мураккабдир. Лекин ҳамма заррачалар бир томонга, *A* нүқтадан *B* нүқта томонга ҳаракат қиласиди. Шунга асосан бир қарашда тартибсиз ҳаракат қилаётгандек күринган заррачалар ҳаракатида қандайдир умумийликни күриш мумкин. Ҳатто бу

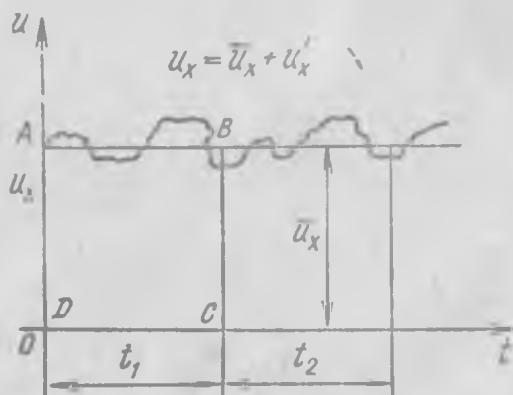
умумийликни фақатгина сифат үхашшлиги куринишида эмас, балки миқдор үкшашлиги куринишида ҳам ифодалаш мумкин. Ана шу үхашшлик асосида турбулент ҳаракатнинг қонуниятлари келтириб чиқарилади.

48-§. Тезлик пульсациялари. Маҳаллий тенглаштирилган тезлик

Турбулент ҳаракат қилаётгап суюқликкінг бирор нұқтадаги тезлігіннің координата үқларидаги проекцияларини текширамиз. Мисол учун тезлікнің оқым йұналишидеги проекциясы u_x булсın. У ҳолда u_x ның миқдори вакт давомида ортиб ва камайиб боради. Бу үзгаришни график куринишида ифодаласак, у 3.22-расмда тасвирланған графикка үхшайды ва тезлик проекциясыннің пульсациясы деб аталади. Тезлікнің бошқа үқларга проекциялары (u_y , u_z) учун ҳам ҳудди шундай пульсация графиклары ясаш мумкин. Шундай қилиб, тезлик пульсациясы уннің бирор йұналишидеги проекциясыннің вакт давомида ортиб ва камайиб боришидан иборат. Пульсация ҳодисасини тажрибада тезлікни үлчовчи асбоблар ёрдамида (масалан, Пито трубкасындағы суюқлик сатыннан төбранышын) кузатып мумкин. Оқаётгап сувда сув үтлари новдалариннің тұхтосыз төбранма ҳаракат қилиши ҳам бізге пульсация ҳодисасини күрсатади. Тезлікнің оның миқдори доимо үзгариб турғаны учун гидродинамикада *тенглаштирилган тезлик* тушунчасы киритилади ва у ачча узоқ вакт давомида тезлик қабул қылған қийматтарнің уртачасы булади.

Тенглаштирилган тезлик тушунчасын күз олдымизга келтириш учун 3.22-расмдан фойдаланамиз. Графикда тезлікнің төбранышини түлиқ характерлаш учун етарли булған t , вакт интервалини оламыз ва графикда вакт үқига параллел қилиб шундай AB чизік үтказамызки, ҳосил бүлған $ABC\bar{D}$ тұртбурчакнің S юзи $ABC\bar{D}$ га, пульсация графикинің t_1 оралиқдаги булагы билан DC чизиги орасидаги S' юз $A'B'C\bar{D}$ а тең бүлсін. У ҳолда $ABC\bar{D}$ тұртбурчакнің баландлығы тенглаштирилган тезлікка тең бүләди ва u_x билан белгіланади.

Булар турбулент ҳаракатнің бекарор ҳаракат эканлығини күрсатади. Агар биз пульсация графикінде t_1 интервал давомида етарли дарежада узун t_2 интервал олсак ва бу интервал бүйіча тенглаштирилган тезлік топсак, t_2 давомида аввалгидек учинчі

3. 22-расм. Тезлик пульсациясы.

интервал олиб, яна тенглаштирилган тезликкін топсак на бу ишни давом эттирсак, барча интерваллар учун олинған тенглаштирилган тезліклар теңг бұлса, бундай ҳаракат турбулент ҳаракат учун барқарор бўлади.

Оқаётган суюқликда бирор элементар dS юза олиб, шу юзадан вақт ичіда оқиб ўтган суюқликнинг ҳажми dV ни анықласак, барқарор ҳаракат вақтидаги тенглаштирилган тезлик қўйп-дагича аниқланади:

$$\bar{u} = \frac{dV}{\Delta \text{as}}. \quad (3.61)$$

3.22-расмдан кўриниб туритиди, тенглаштирилган уртача тезлик оний тезлікдан фарқ қилиб, бу фарқни ҳисоблаганды қўйида-гича ифодаланади:

$$u_x = \bar{u}_x + u'_x. \quad (3.62)$$

Оний ва тенглаштирилган тезліклар оғасидаги фарқлар тезлик пульсацияси леб аталади, улар манфий ёки мусбат бўлиши мумкин. Кўриниб туритиди, тезліклар пульсацияларининг етарли катта t , интерваллаги йигиниди ёки интеграл иолга теңг:

$$\sum u_x \Delta t = 0 \text{ ёки } \int u_x dt = 0.$$

Энди, суюқликнинг оқимга кундаланг йўналишлаги тезлікларини текширсак, бу тезліклар билан оқимнинг бир томонида қанча суюқлик ҳаракат қиласа, иккинчи томонидан ҳам шунча суюқлик ҳаракат қиласди. Демак, суюқлик тенглаштирилган тезлигининг йўналиши доимо оқим йўналишига мос келар экан. Шунинг учун турбулент ҳаракат учун Бернуlli тенгламасини ёзар эканимиз, бу тенгламадаги уртача тезлик тенглаштирилган тезліккінг уртача қийматини билдиради. Тезлик миқдори доимо узгариб турғани сабабли босим ҳам узгариб туради ёки бошқача айтганда босим ҳам пульсацияли бўлади. Шунинг учун тенглаштирилган босим \bar{p} тушунчаси киритилади ва у оний босим p Силан қўйидаги муносабат орқали боғланади:

$$p = \bar{p} + p',$$

Бу ерда p' — босим пульсацияси.

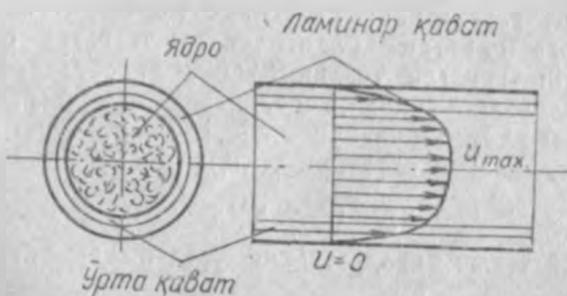
49 - 8. Тенглаштирилган тезлікларнинг кесим бўйича тақсимлашыни. Чегаравий ламинар қават

О. Фейнольдс (1895 й.) ва Ж. Буссенеск (1897 й.) турбулент оқимни зарғачалашининг тезліклари тенглаштирилган тезліклар билан ва босимлари тенглаштирилган босимлар билан алмаштирилган қандайдир шартли оқимга алмаштиришни тактиф қиласдиглар. Бундай шартли оқимга тенглаштирилган оқим ёки турбулент оқимнинг Рейнольдс модели дейилади. Табиийки, бундай оқимни текширишда тезлик пульсацияларини ҳисобга олмаймиз.

Бекарор ҳаракат вақтида Рейнольдс моделі бүйнча μ лар вақт бүйнча үзгариб боради, барқарор ҳаракат вақтида эса улар вақтга боғлиқ эмас. Шундай қилиб, текширилаётган турбулент оқим учун Рейнольдс модели бүйнча ҳисоблаш ишларида μ ва ρ лардан фойдаланамиз. Турбулент оқимга Бернулли теңгламасының құллашда тезлик ва босым деганда теңглаштирилған тезлик ва босымни тушунамыз, ёзувда эса соддалаштириш учун чизик-чаларни тушириб қолдирамыз. Л. Прандтлинг ва башқа олим-ларнинг текширишлари шуни күрсатады, турбулент ҳаракатда оқимнинг асосий қисми унинг ядросини, яъни марказий қисмени ташкил қылады. Ядрола суюқлик турбулент ҳаракат қилиб, унинг тезликларни ядро кесими бүйнча деярли бир хил бұлады ва марказдан труба деворига яқынлашған сари бир оз камайиб боради. Девор ёнидаги суюқлик заррачалари эса, девор оқимнинг күндаланғ ҳаракат қилишига йұл құймагани учун, девор бүйнча ҳаракат қилиб, унинг траекторияси сезиларсиз тебранишга эга булади.

Шунинг учун девор ёнидаги заррачалар ламинар ҳаракат қылады. Ана шу ламинар ҳаракат қилаётган заррачалар юпқа қават ичида булиб, улар ламинар қават деб аталади. Ламинар қават билан ядро үртасида яна бир юпқа қават булиб уни үрта қават деб аталади. Бу қаватда суюқлик турбулент ҳаракат қылады. Жуда катта аниқлик ва эътибор билан үtkазилған тажрибелар ламинар қаватнинг қалинлегини аниқлашга ёрдам беради. Бу қаватнинг қалинлеги миллиметрнинг улушларында теңг булиб, Рейнольдс сони ортиши билан ламинар қаватнинг қалинлеги камайды. Шундай қилиб, турбулент ҳаракатдаги теңглаштирилған тезликнинг тақсимланиши (3.23) ламинар ҳаракатдаги тезликнинг тақсимланишидан тамомила фарқ қылади ва у ядрода деярли үзгармаган ҳолда труба девори яқинида жуда тез камаяди, девор устидә эса нолға теңг булиб қолади, яъни теңглаштирилған тезлик асосан ламинар ва үрта қаватлarda үзгәради. Ҳозирги замон гидравликасыда тезликнинг кесим бүйнча тақсимланиш қонуну назария ва тажрибалар натижасыда қуидагича ифодаланади:

$$u = u_{max} - \frac{u}{r} \ln \frac{R}{R-r}; \quad (3.63)$$

3. 23-расм. Турбулент ҳаракат үчүн тезлик эпюраси.

$$u_* = \sqrt{\frac{\tau_0}{\rho}} \cdot r$$

Бу ерда τ_0 — труба деворидаги уринма зүрикүш; x — тажрибада аниқланган коэффициент бўлиб, у 0,4 га тенг; R — трубанинг радиуси; r — трубанинг ўқилаи бошлаб ҳисобланган масофа.

(3.63) тенгламадаги u_* иштега улчов Сирлиги тезликкнинг улчов бирлиги билан бир хил бўлиб, у одатда динамик тезлик деб аталади. Силлиқ трубалар учун тезлик формуласи ушбу куринишида ёзилади:

$$u = u_* (5,15 \ln \frac{ru_*}{v} + 5,5)$$

Гадир-буудур трубалар учун эса

$$u = u_* (5,75 \lg \frac{r}{\Delta} + 8,5),$$

Бу формула Δ — труба деворининг гадир-буудурлигини характерловчи миқдор бўлиб, у абсолют гадир-буудурлик деб аталади.

Амалда тезликкнинг тақсимланишини даражали қонунлар билан ифодаловчи формулалар қулай келади. Карман назарий текширишлар натижасида силлиқ трубалар учун бу қонунни қўйидагича таклиф қилган:

$$u = u_{max} \left(1 - \frac{r}{R}\right)^{\frac{1}{m}}, \quad (3.64)$$

Бу ерда m — тажрибада аниқланадиган коэффициент бўлиб, у R_e сонига боялиқдир.

Турбулент оқимда ўртача тезликкнинг максимал тезликка нисбати 0,75 га тенг.

$$\frac{v}{u_{max}} = 0,75$$

Ламинар сўймда эса бу нисбат 0,5 га тенг эди. Рейнольдс сони ортиб борган сағи турбулент қоришув тезлашиб боради ва ўртача тезлик би:ан максимал тезликкнинг нисбати бирга интилади.

50- §. Турбулент ҳаракатда гидравлик йўқотишнинг табиати

Турбулент ҳаракатнинг Рейнольдс моделида Сиз пульсацияларни ҳисобга олмаган ҳолла, тенгглаштирилган оқим оламиз. Лекин тенгглаштирилган тезлик бўйича ҳисобланган оқим Энергияси оний тезлик (ўйича ҳисобланган сўйм энергиясидан кам булади. Буни қўйидагича кўрсатиш мумкин. Оний ва тенгглаштирилган тезликлар квадратини текширамиз:

$$u_x^2 = (u_x + u_x^1)^2;$$

у ҳолда оний тезлик квадратининг ўртача қиймати қўйидагича ҳисобланади:

$$\bar{u}_x^2 = \bar{u}_x^2 + 2\bar{u}_x u_x^1 + \bar{u}_x^1.$$

Тезлик пульсациясининг уртача қиймати нолга тенглигидан унг томондаги иккинчи ҳад ҳам нолга тенг. Тезлик пульсацияси вақт уқи бўйича мусбат ва манфий қийматлар қабул қилгани билан унинг квадрати доимо мусбат. Буларга асосан:

$$\bar{u}_x^2 = \bar{u}_x^2 + u'^2_x$$

Бу тенглигидан кўринадики, келтирилган кинетик энергия учун қўйидаги тенгсизлик мавжуд:

$$\frac{\bar{u}_x^2}{2g} > \frac{\bar{u}_x^2}{2g}.$$

Бу қўшимча энергия турбулент ҳаракат қиласётган суюқлик зарраларининг суюқликнинг бир қаватидан иккинчи қаватига тартибсиз ўтиб туриши учун сарфланади. Шундай қилиб, қаватлар орасида энергия алмашинуви натижасида тезлик пульсациялари маълум миқдорда иш бажаради. Бу бажарилган иш суюқлик қаватлари орасида қўшимча уринма зўриқиши сифатида намоён бўлади. Ҳосил бўлган қўшимча уринма зўриқиши турбулент уринма зўриқиши деб аталади. Турбулент уринма зўриқиши τ_t Буссенеск формуласида Ньютон қонунига ухшаш қабул қилинган булиб, ушбу куринишда ифодаланади:

$$\tau_t = \mu_t \frac{du}{dx},$$

Бу ерда μ_t — турбулент линамик ёпишқоқлик коэффициенти ёки турбулент алмашув коэффициенти деб аталади. Л. Прандтль μ_t коэффициентни тезлик градиентига пропорционал деб қабул қилган, у шундай ифодаланади:

$$\mu_t = \rho l_t^2 \frac{du}{dx},$$

Бу ерда l_t ни қоришув йул узунлиги деб аталади. Тури авторлар бу қийматининг физик мазмунини турлича изоҳлайдилар. Одатда у шундай аниқланади:

$$l_t = xy,$$

Бу ерда y — ҳаракатлангаётган заррачанинг идиш деворидан бошлиб ҳисобланган координатаси; x — Прандтль универсал доимийси.

Никурадзе тажрибалағида аниқланишича, цилиндрик труба учун $x = 0,4$. (3,64) дан куриниб турибдики, линамик қовушоқлик турбулент коэффициенти μ_t тезлик градиентига пропорционал булиб, молекуляр қовушоқлик коэффициенти μ дан ҳаракатининг хусусиятига боялилди Силан фарқ қиласди. Бу коэффициентдан (1.13) ни назарда тутиб, турбулент кинематик қовушоқлик коэффициентини ёзамиз:

$$\nu_t = \frac{\mu_t}{\rho} = l_t^2 \frac{du}{dx}. \quad (3.65)$$

51-§. Трубалардаги ҳаракат учун босимнинг пасайишига умумий формула

Реал суюқликлар учун Бернулли тенгламасида келтирилган босимнинг пасайиши H_{1-2} ни ҳисоблаш трубалар ва трубалар системасини ҳисоблашда асосий масала ҳисобланади.

Босимнинг пасайишини ҳисоблашнинг муҳимлиги шундаки, бу иш суюқлик трубаларда ҳаракатланганида трубадаги қаршиликларни енгиз учун сарф буладиган энергияни ҳисоблашга ва шу ҳисобга асосан лойиҳаланаётган труба (ёки трубалар системаси) да суюқлик оқизиш учун қанча энергия керак эканлигини аниқлашга имкон Серади. Трубаларда босимнинг камайиши ишқаланиш қаршилиги ва маҳаллий қаршиликка боғлиқдир.

Ишқаланиш қаршилиги реал суюқликлар ички қаршилигига боғлиқ бўлиб, трубаларнинг бутун узунлиги буйича таъсир қиласди. Унинг миқдори суюқлик оқимининг тартиби (ламинарлик, турбулентлик даражаси) га боғлиқдир. Юқорида айтилганидек, турбулент тартиб вақтида, олатдаги қовушоқликка қўшимча равишда турбулент қовушоқликка боғлиқ бўлган ва суюқлик ҳаракати учун қўшимча энергия талаб қиласидиган куч пайдо булади.

Маҳаллий қаршилик суюқлик ҳаракат қиласидиган труба шаклининг узгаришига боғлиқ бўлган тезликнинг ҳар қандай узгариши вақтида пайдо бўлади. Буларга бир трубадан (ёки идишдан) иккинчи трубага утиш жойи, трубаларнинг кенгайиши ёки бирдан кенгайиб, бирдан торайиши, тирсаклар, оқим йуналишини узгартирувчи қурилмалар (кран, вентиль ва ҳ.к.) лар киради. Шундай қилиб, йўқотилган босим (3.20) формула буйича иккитағинидан ташкил топган бўлади:

$$H = H_1 + H_m,$$

бу ерда H_1 — ишқаланиш қаршилиги ёки узунлик буйича босим йўқотилиши; H_m — маҳаллий қаршилик.

Ламинар тартиб вақтида ишқаланиш қаршилиги юқорида келтирилган (3.57) ва (3.60) формулалардаги каби назарий усул билан аниқланади:

$$H_1 = \frac{32 \mu l}{D^2} v = \lambda \frac{l}{D} \cdot \frac{v^2}{2g},$$

Бу ифодадаги $\lambda = \frac{64}{Re}$ ни ишқаланиш қаршилиги коэффициенти деб атаган эдик. Кўпинча, уни соддароқ қилиб ишқаланиш коэффициенти дейилади. Цилиндрик трубаларда бу формула Рейнольдс сони 2320 дан кичик бўлган ламинар ҳаракатлар учун тажрибада олинган ҳижжаларга жуда яқин келади. Турбулент ҳаракат учун ишқаланиш қаршилиги тажриба йули билан аниқланади. Уни назарий аниқлаб бўлмайди.

Турбулент ҳаракат устида олиб борилган тажрибалар ишқаланиш қаршилигининг солиштирма энергияга пропорционал эканлигини курсатади, яъни

$$H_1 = \frac{v^2}{2g} \quad (3.66)$$

Бу фінансындағы тәсілдегі коэффициенти Сир қанча міңдерге дарлаға болып, уни теки иғиш учун қойылады худосадан фойдаланамыз.

Жуда күп тажрибалар $\frac{\tau}{\rho}$ міңдорининг тезлік босими ёки солишиңма кинетик энергия орқали қойылады ифодаланишини күрсатади:

$$\frac{\tau}{\rho} = \frac{\lambda}{4} \cdot \frac{v^2}{2g}.$$

Бу тенглигин (3.60) сипаттаңда:

$$\frac{\tau}{\rho} = RI = \frac{\lambda}{4} \cdot \frac{v^2}{2g}$$

Эканлигига ишонч ҳосил ыламыз. Бу ерда $I = \frac{H_t}{l}$ — эканлигичи ҳисобга олиб, текис барқарор ҳаракат учун узунлик бүйінша ишқаланиш туғайлы босимнинг пасайышы тогилады формулалы оламыз:

$$H_t = \lambda \frac{l}{4R} \cdot \frac{v^2}{2g}, \quad (3.67)$$

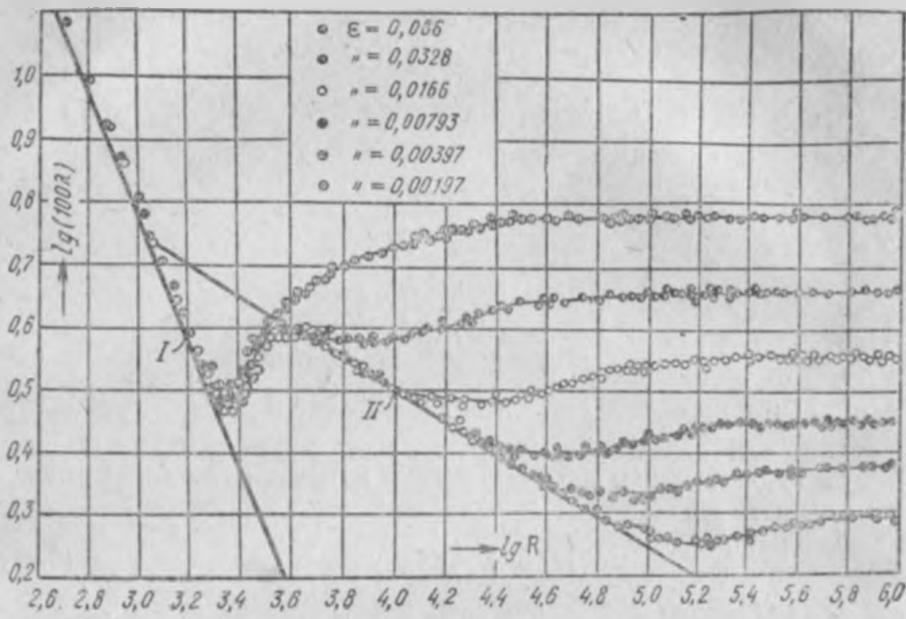
бу ерда l — трубанинг узунлигі; R — гидравлик радиус. Цилиндрик трубалар учун $D = 4R$ эканлигини ҳисобга олсак, охирги формула қойылады күрнештіңде өзілади:

$$H_t = \lambda \frac{l}{D} \frac{v^2}{2g}. \quad (3.68)$$

(3.68) формула Дарси—Вейсбах әки қискача Дарси формуласын деб аталади. Бу формулага киругчи коэффициент λ га гидравлик ишқаланиш коэффициенти әки Дарси коэффициенти дейилади.

52- §. Үткінчи зона

Ишқаланиш қаршилиги коэффициенти λ шынг Рейнольдс соңындағы боянындын жуда күп олымлар (Блазиус, Прандтль, Карман, Конаков ва бошталар) текшириб, эмпірик формулалар ҳосил қилдилар. Бу коэффициенттің ҳусусиятлары ҳақида энг тұлғы маълумот олишга ва уннинг гадир-бұдурулника боянындын аниклашына И. Никурадзе тажрибаларыннан мәжбүрлек имконият берди. У 1933 йылда труба деворига күм заррачаларыннан елемлаб өпишириб, сунын гадир-бұдурун ҳосил килді ва бу трубаларда тез: икни узгартырыш йули сипаттаңда Рейнольдс соңындағы түрли құйматтарда гидравлик йүқотиши аниклашта мұваффақ бўлди. Сунгра Дағси формуласыдан фойдаланып, ишқаланиш коэффициентті аниклади. Никурадзе тажрибаларыннан махсус график күрнештіңде ифодалади. Бу графикда координата уқлары бүйінша $lg 100\lambda$ ва $lg R_e$ міңдорларни қойып, түрли нисбәтті гадир-бұдурулниклар учун тажриба натижаларынан 3.24-расмда көлтирилген эгри чызықтарни олди. Бу графикдан күрнештің түрбидиши, λ ва R_e боянын и соңасыда учта зона мавжуд. Бирин-

3. 24-расм. Никурадзе графиги.

чи зона ламинар тартиб зonasи булиб, тажриба нүқталари (3.59) формула асосида чизилган I түгри чизик устига тушади ва гадир-будурликкынг түрли қийматлари учун барча тажриба нүқталари шу түгри чизикда ётади. Бу натижадан ламинар зонада ишқаланиш коэффициенти гадир-будурликка боғлиқмаслиги куринади.

Бу зона учун қуйидаги холосаларни чиқариш мүмкін:

- Рейнольдс сони R_e нисбатан кичик булиб, 1000 дан 2300 гача узгариади;
- босимнинг пасайиши гадир-будурликка боғлиқ әмас;
- λ тезликка түгри пропорционал булиб, Пуззейт фóрмуласи (3.59) тажрибаларини яхши ифодаланди;
- λ ни (3.59) формула билан ҳисоблаш мүмкін.

Иккинчи зона турбулент тартибга түгри келади ва тажриба нүқталари Блазиус формуласи буйинча чизилган 2 түгри чизик устига тушади ва ғадир-будурликка боғлиқ әмас.

Бу зонада турбулент тартиб қатый булмагани учун уни үткінчи зона дейнлади (яъни унинг ичидә турбулент тартиб ламинар тартибга ва акснича ламинар тартиб турбулентга утиш ҳодисаси юз беради).

Бу зонада:

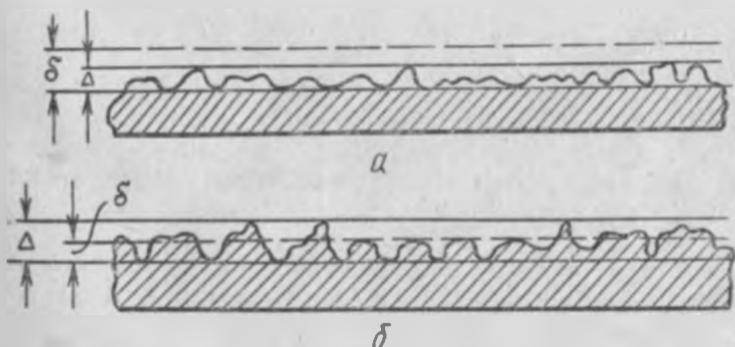
- а) Рейнольдс сони 2300 дан таҳминан 10000 гача ўзгаради ва R_e га боғлиқ бўлади;
- б) суюқликлар трубада ҳаракат қилганда айрим қисмларда турбулент тартиб пайдо бўлади ва ривожланиб бориб йўқ бўлади ва яна пайдо бўлади;
- в) λ трубанинг ғадир-будурлигига боғлиқ эмас.

Учинчи зона турбулент тартибга тегишили бўлиб, баркарорлашган турбулентлик мавжуд бўлади. Бу зонада ишқаланиш коэффициенти Рейнольдс сони R_e га ҳам ғадир-будурлик λ га ҳам боғлиқдир.

53- §. Ғадир-будур трубалар. Ғадир-будурлик турлари, абсолют, нисбий ва эквивалент ғадир-будурлик ҳақида тушиунча

Трубалар, каналлар ва ишларининг деворлари маълум даражада ғадир-будур бўлади. Ғадир-будурлик трубаларининг қандай материалдан ясалгани ва силлиқланиш даражасига қараб уларнинг девор сиртидаги турлича катталикдаги пастлик ва дўнгликлар билан ҳарактерланади. Ғадир-будурликни ҳарактерлаш учун труба сиртидаги дўнгликларининг уртacha баландлиги қабул қилиниб, у абсолют ғадир-будурлик деб аталади ва Δ билан белгиланади (3.25-расм). Агар абсолют ғадир-будурлик ламинар чегара қаватнинг қалинлигидан кичик бўлса, бу трубага **гидравлик силлиқ труба** дейилади (3.25-расм, а). Агар Δ ламинар қават қалинлиги δ дан катта бўлса, бу трубаларга ғадир-будур трубалар дейилади (3.25-расм, б)

Биринчи ҳолда ($\Delta < \delta$) труба сиртидаги дўнгликлар ламинар қават ичидаги қолади ва гидравлик қаршиликка сезиларли таъсир қилимайди. Иккинчи ҳолда $\Delta > \delta$ эса дўнгликлар ламинар қаватдан чиқиб қолади ва труба девори атрофидаги оқим хусусиятига таъсир қилиб, гидравлик қаршиликини оширади.

3. 25-расм. Гидравлик силлиқ ва ғадир-будур трубалар сиргининг схемаси.

3 1-жадвал. Трубалар учун абсолют гадир-будурлик қийматлари

Трубалар	Δ , мм
Янги металла ва сопол трубалар текис жойлаштирилган ва туташтирилгап ҳолда	0,01—0,15
Яхши ҳолатда ишлаб турған водопровод трубалари ва жуда яхши ҳолатдаги бетон трубалар	0,2—0,3
Озрөк ифлосланган водопровод трубалари, яхши ҳолатдаги бетон трубалар	0,3—0,5
Ифлосланган ва озроқ заңлаган водопровод трубалари	0,5—2,0
Янги чүян трубалар	0,3—0,5
Куп фойдаланилган эски чүян трубалар	1,0—3,0

Трубаларнинг гадир-будурлигини аниқлаш анча мураккаб иш бўлиб, ҳисоблаш ишларини осонлаштириш мақсадида эквивалент гадир-будурлик Δ , деган тушунча киритилади. Δ , трубаларни гидравлик синаш йули билан аниқланади. Бунда гидравлик йўқотишни ҳисоблашда абсолют гадир-будурлик учун шундай қиймат олинадики, у ҳақиқий гадир-будурлик учун ҳисобланган гидравлик йўқотишга teng бўлади.

Бизга маълумки, ламинар қаватнинг қалинлиги Рейнольдс сонига боялиқ бўлиб, унинг ортиши билан камайиб боради. Шунинг учун Рейнольдс сонининг кичикроқ қийматларида гидравлик силлиқ булгап трубаларни R_e нинг ортиши билан „гадир-будур“ труба сифатида курилади. Бундан куринадики, абсолют гадир-будурлик труба деворининг оқим ҳаракатига таъсирини тўлиқ ифодалай олмайди. Шунингдек, трубанинг гадир-будурлиги унинг диаметрининг катта-кинклигига қараб суюқлик оқимига турлича таъсиру курсатиши мумкин.

Буларни ҳисобга олиш мақсадида ухшашлик қонунларини қаноатлантирадиган ва оқим гидравликасига гадир-будурликнинг таъсирини тўлароқ ифодалайдиган нибий гадир-будурлик тушунчasi киритилади ва у абсолют гадир-будурликнинг труба диаметрига нисбатига teng деб олинади:

$$\epsilon = \frac{\Delta}{D} .$$

Нисбий гадир-будурликдан фойдаланиш трубалардаги ишқаланиш қаршилигини ҳисоблашда анча қулайдир.

54-§. Гидравлик йўқотиш коэффициенти учун формулалар ва улар инг қулланилиш соҳалари

Дарси коэффициенти λ нинг Рейнольдс R_e сонининг ортишига қараб қандай ўзгариб боришини юқорида, Никурадзе графиги асосида куриб чиқдик. Кўриб ўтилган соҳаларда λ нинг ўзгариш қонунини эмпирик формуулалар билан ифодалашда жуда куп авторларнинг ишлари бор. Масалан, силлиқ трубалар соҳасида

Блазиус, П. К. Конаков ва Л. Прандтль формулаларидан фондалилади. Блазиус формуласи:

$$\lambda = \frac{1}{\sqrt{100R_e}} = \frac{0,3164}{R_e^{0,25}}. \quad (3.69)$$

Бу формула Рейнольдс сони $R_e < 10^5$ бўлганда тажрибаларга яхши мос келади. Рейнольдс сонининг каттароқ диапазонлари (R_e нинг $3 \cdot 10^6$ гача миқдорлари) учун П. К. Конаков формуласидан фойдаланиш мумкин:

$$\lambda = \frac{1}{(1.8 \lg R_e - 1.5)^2} \quad (3.70)$$

1932 йилни Л. Прандтль қўйидаги формулани келтириб чиқарди:

$$\frac{1}{\sqrt{\lambda}} = 2 \lg (R_e \sqrt{\lambda} - 0,8). \quad (3.71)$$

Келтирилган формулалар силлиқ трубалар учун чиқарилган бўлиб, гадир-будур трубалар учун улардан фойдаланиб бўлмайди. 1938 йил Кольброк ўзининг ва бошқа авторларнинг тажрибалари асосида техник трубаларни ҳисоблаш учун турбулент тартибининг йарчча зоналарига умумий бўлган формулани таклиф қилди:

$$\frac{1}{\sqrt{\lambda}} = - 2 \lg \left(\frac{2,5}{R_e \sqrt{\lambda}} + \frac{\varepsilon}{3,7} \right). \quad (3.72)$$

Бу формулани гадир-будур трубаларнинг квадратик каршилик соҳаси ёки катъий турбулентлик соҳаси учун соддалаштирасак, гадир-будур трубалар учун Прандтль формуласи куринишига келади:

$$\lambda = \frac{0,25}{\left(\lg \frac{\varepsilon}{3,7} \right)^2}. \quad (3.73)$$

Квадрат қаршилик соҳаси учун өнг куп тарқалган формула-лардан Сири Никурадзе формуласи ҳисобланали:

$$\lambda = \frac{1}{\left(1,74 + 2 \lg \frac{1}{\varepsilon} \right)^2}. \quad (3.74)$$

Турбулент тартибининг йарчча соҳаларини уз ичига олувчи ва ҳисоблаш ишларида (3.72) га кўра қулайроқ формулани А. Д. Альтшууль λ нинг кенг соҳаси учун тажрибаларга асосланаб таклиф қилди:

$$\lambda = 0,11 \left(\varepsilon + \frac{68}{R_e} \right)^{0,25}. \quad (3.75)$$

Бу формула назарий асосга ҳам эга ва А. Д. Альтшууль тажрибалағига ассан хусусий ҳолларда содда куринишиларга келади:

1) $R_e < \frac{10}{\varepsilon}$ ҳолларда силлиқ труба бұлади ва (3.75) Блазинус формуласындағы айланади:

$$\lambda = 0,11 \left(\frac{68}{R_e} \right)^{0,25} = \frac{0,3164}{R_e^{0,25}}$$

2) $\frac{10}{\varepsilon} < R_e < \frac{500}{\varepsilon}$ да λ га R_e үзілес таъсир күрсатади ҳамда қатый турбуленттік соңасында тұғри келади, бу ҳолда (3.75) соддалашмайды.

3) $R_e > \frac{500}{\varepsilon}$ эса квадраттік қаршилик соңасы мавжуд булиб, (3.75) Шифрсон формуласындағы яқын қойындағы формулаға айланади:

$$\lambda = 0,11 \varepsilon^{0,25}.$$

Бу формула бүйінча ҳисобланған λ нинг қийматлари уннің Никурадзе формуласы бүйінча ҳисобланған қийматларынан яқын келади.

55- §. Шези формуласы

Юқорида босимнінг пасайишиниң қаршилик коэффициенті өрдамида ҳисоблаш усулы көтүрілди. Агар біз босимнінг пасайишини уринма зориқиши орқали ифодаласак, у қойындағына булади:

$$H_{1-2} = \frac{\tau}{\rho} \cdot \frac{l}{R}. \quad (3.77)$$

Шези 1775 йылда құллаган усулдан фойдалансак, $\frac{\tau}{\rho}$ миқдорни тезлік квадратига пропорционал деб ва пропорционаллық коэффициентиниң эса $\left(\frac{1}{C}\right)^2$ деб қабул қылыш зарур булади, яғни

$$\frac{\tau}{\rho} = \frac{1}{C^2} \cdot v^2. \quad (3.78)$$

У ҳолда формула (3.77) қойындағы қуринишга келади:

$$H_{1-2} = \frac{v^2 l}{C^2 R}. \quad (3.79)$$

Гидравлик қиялик учун әзілған ифода $I = \frac{H_{1-2}}{l}$ дан фойдаланылса вә (3.79) ни тезлікка нисбатан ечилса, ушбу формула келиб чиқади:

$$v = C \sqrt{R \cdot I}. \quad (3.80)$$

Бұу ифода Шези формуласы деб аталади. Коэффициент C нинг миқдори тажрибада анықланади ва бирліги м с дир, яғни C^2 тезләнеш бирлігінде үлчанади. Шези коэффициентини гидравлик ишқаланиш коэффициенті λ билан бөлгаш учун (3.79) нинг суратта маҳражини $8g$ га күпайтириб қойындағы қуринишга келтиримиз:

$$H_{1-2} = \frac{8g}{C^2} \frac{l}{4R} \cdot \frac{v^2}{2g}. \quad (3.81)$$

Бу формуласи Дарси—Вейсбах формуласи учун (3.67) куриниши билан солиштириб, Шези коэффициенти учун ушбу муносабатни оламиз:

$$C = \sqrt{\frac{8g}{\lambda}}. \quad (3.82)$$

Шези коэффициентини турли формулалар ёрдамида аниқлаш мүмкін.

56- §. Н. Н. Павловский формуласи

Шези формуласи, одатда, босимсиз ҳаракатлар учун құлланилади. Н. Н. Павловский каналларда сувинир ҳаракати бүйіча жуда күп тажрибалар үтказды ва қаршиликкин аниқлаш бүйіча бир қанча ишлар ғылдиди. У үзи түпталған күплаб тажриба натижалари ва бошқа илмий адабиётлардаги маътумотларга асосланиб, 1925 йили Шези коэффициентини аниқлаш учун умумий формула тақлиф қылди. Бу формула ҳозиргача Шези коэффициентини аниқлаш учун эң яхши формула ҳисобланади ва унинг номи билан Павловский формуласи деб аталади. Павловский формуласининг куриниши қуйидагича:

$$C = \frac{R^y}{n} :$$

Бу ерда n — Маннинг томонидан көлтирилған ғадир-будурлық коэффициенті; y — n ва R га болғық ҳолда аниқланувчи даража курсаткини.

Тахминан, $R < 1$ м, бұлганда $y \approx 1,5 \sqrt{n}$

$1 \text{ м} < R < 3 \text{ м}$ бұлганда $y \approx 1,5 \sqrt{n}$

деб қабул қылыш мүмкін.

$R > 3$ м бұлганда Гавловский формуласи құлланилмайды, у нинг қийматини $\frac{1}{c}$ га teng деб қабул қылсақ, Павловский формуласи Маннинг формуласынга айланади. Ғадир-будурлық коэффициенті n турли каналлар ва трубалар учун жадвал күринишида гидравликаға оңд адабиётларда көлтирилған.

57- §. Трубаларда турбулент ҳаракат ҳақидағи таълимоттің тараққиеті бүйіча совет ва чет әл олимларининг ишлары

Трубалардаги турбулент ҳаракат ҳақидағи таълимот назарияни ва тажриба усулдарини құллаш йүли билан ривожланиб, турбулент ҳаракат ҳақидағи ҳозирғы замон фаны вужудға келди. Турбулент ҳаракат назариясы ҳаракат ва энергия тенгламаларини тузиш ҳамда уни тараққий эттириш ва уларни техникада құллаш-га багищланған. Бу йуналищда совет олимлари А. А. Фридман, акад. А. Н. Колмогоров, М. Д. Миллионщиков ва бошқалар турбулент ҳаракат назариясига асос солувчи ишлар оліб бордилар.

Бу йұналишда ишләган чет эл олимларидан Л. Прандтль, Дж. Тейлор, Т. Карман (турбулент ҳаракат назариясіннің асосчилари), Г. Батчелар ва Сошқалар катта иш қылдылар. Шундай қилиб, турбулент ҳаракат назарияси яратылды ва тезлик пульсациясінін улчашнинг радиотехник, оптик ва электр усуллари вужудға келди. Бу ишлар турбулент ҳаракатнинг ички түзилишини чуқуррок үрганишга имкон берди.

Турбулент ҳаракатты текшириш давомида ярим эмпирік назариялар ҳам яратылды. 1925 йыл Прандтль томонидан турбулент зүриқишиш ишқаланышы назарияси яратылды, у аралашув иули / түшүнчесини кирилди. Кейнироқ Дж. Тейлор томонидан турбулент пульсациялар майдонининг ухашалығы асосыда уюрмалилікнинг суримишігі асосланған формула яратылды, аралашув йүлининң миқдорини аниқлаш формуласы ҳосил қылғанды. Бу ишлар гидравлик силлік ва ғадир-бұдур трубаларда тезлик ҳамда қаршиликнинг логорифмик формуласини вужудға келтирди. Бу әса чегара турбулент қават учун ҳам құлланила боллады. Чегара турбулент қаватты текшириш учун жуда күп эмпирік ва ярим эмпирік усуллар мавжуд булишиға қарамай, бу назария охирига етказылған әмас.

58- §. Турбулент ҳаракатта босымнинг маҳаллий үқолиши

Суюқлык трубаларда ҳаракат қылғанда турли түсікіларни айланиб үтиш учун энергия сарфлайды. Ана шу энергиянынг сарфланышы суюқлык босымнинг пасайишиға сабаб болады. Сарф этиладиган энергия трубадаги турли түсікіларнинг сонига ва турларига бағытталады.

Маҳаллий қаршиликнинг жуда күп турлары мавжуд болып, буларнинг ҳар бири учун босымнинг пасайиши турличадыр. Амалы ҳисоблашда маҳаллий қаршиликларда босымнинг пасайишини солиштирма кинетик энергияга пропорционал қылғыдан олинады:

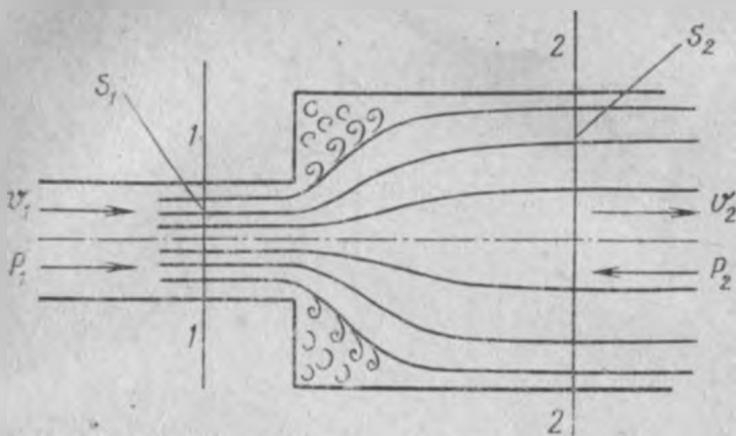
$$H_u = \xi \frac{v^2}{2g} \quad (3.84)$$

Пропорционаллык коэффициенти маҳаллий қаршилик коэффициенті деб аталады ва асосан тәжриба йұлы билан аниқланады. Маҳаллий қаршиликларнинг асосий турлары ҳақида түхталаған утамиз.

1) Кескин кенгайиши (3.26- расм). Маҳаллий қаршиликнинг бу түрида ξ коэффициент кесимларнинг үзгаришиға бағытталады. Кесимлар нисбати S_1/S_2 қаңча кічік болса, у шунча катта болады. Бу ҳолда маҳаллий қаршилик коэффициентінің назарий ҳисобласак ҳам болады (бу түгрида кейнироқ түхталаған).

Кескин кенгайиши вактида 2—2 кесимдә 1—1 кесимге нисбатан бірнеше ортасы ($p_2 > p_1$), тезлик камаяды ($v_1 > v_2$).

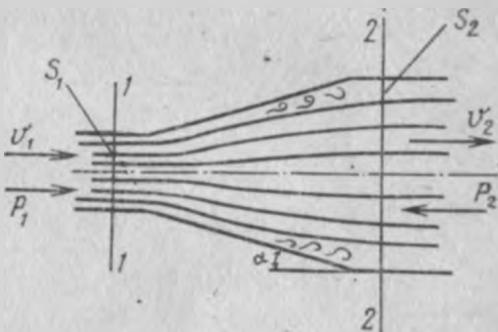
2) Текис кенгайиши (3.27- расм). Маҳаллий қаршилик коэффициенті кесимнің үзгаришиға ва конуслик бурчагы α га бағытталады. Кесимлар нисбати S_1/S_2 ның камаиши ва α ның ортасынан қараб ортады.

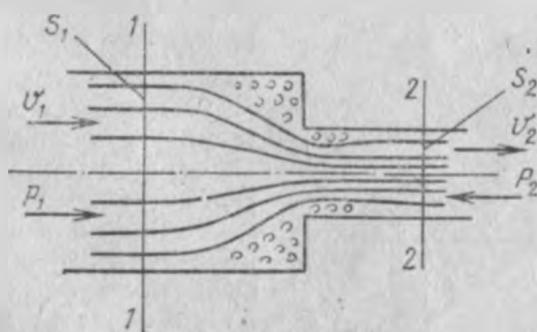
3. 26-расм. Кескин кенгайини.

Авеал күрилгандаги каби 2—2 кесимда 1—1 кесимдеги нисбатан босым ортади ($p_2 > p_1$) ва тезлик камаяди ($v_2 < v_1$).

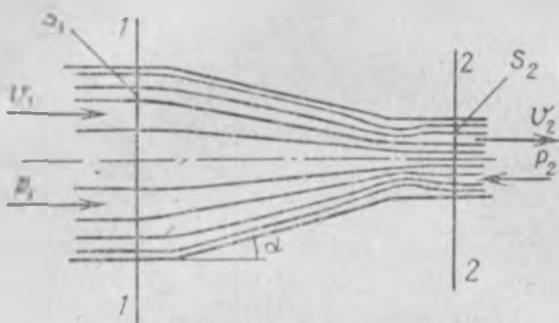
3) Кескин торайиш (3.28-расм). Маҳаллий қаршилик коэффициенти ξ кесимлар узгаришига боғлиқ булиб, уларнинг нисбати $\frac{S_1}{S_2}$ ортиши билан ортади. Бу ҳотда энергиянинг сарф булиши кескин кенгайишга нисбатан кам булади.

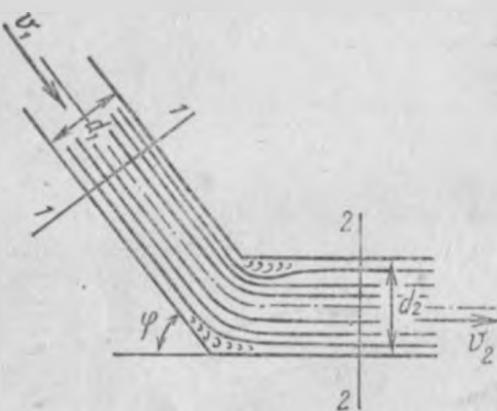
3. 27-расм. Текис кенга иш.

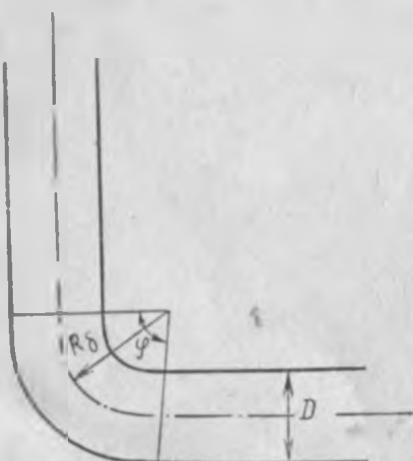
3. 28-расм. Кескин торайиш.

3. 29-расм. Текис торайиш

3. 30-расм. Тирсак.

3. 31-расм. Бурилиш.

4. Текис торайиш (3.29-расм). Маҳаллий қаршилик коэффициенти кесимлар нисбати $\frac{S_1}{S_2}$ нинг ва коинуслик бурчаги с нинг ортиши билан ортади.

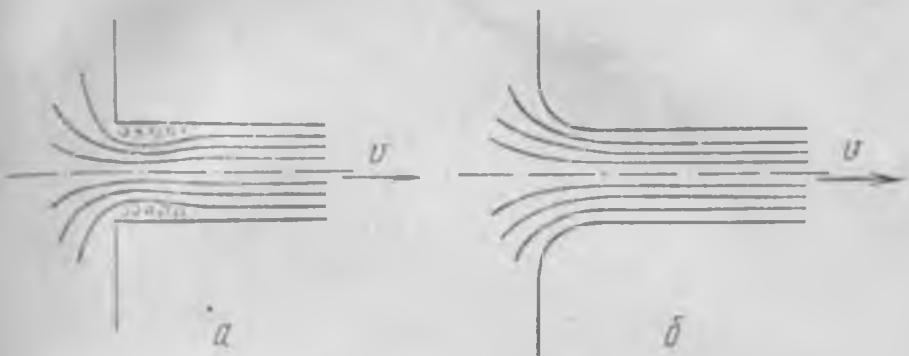
Кескин торайиш вақтіда ҳам, текис торайиш вақтіда ҳам 2-2 кесимда 1-1 кесимгә нисбатан босым қамайыб ($p_2 < p_1$), тезлик ортади ($v_2 > v_1$).

5. Тирсак (3.30-расм). Маҳаллий қаршилик коэффициенти иккى трубанинг тулашын бурчагига боғлиқ болып, бу бурчакниң ортиши билан ортади.

Е нинг φ га боғлиқтеги асосан тажрибада текширилген булып, баъзи содла ҳолларда оқимчалар на зариясида күрілган.

6. Бурилиш (3.31-расм). Маҳаллий қаршилик коэффициенти бурилиш бурчаги φ га ва труба диаметри D нинг бурилиш радиусы R_b га нисбатига боғлиқ болади. Бурилишда ξ труба диаметрининг бурилиш радиусига нисбати $\frac{D}{R_b}$ ортиши билан ортиб боради.

7. Трубага кириш (3.32-расм). Труба бирор суюқлик билан тұла идишға туташтырылған ҳол. Бу ҳолда киришдеги утқыр бурчакларни (3.32-расм, а) айланып утиш учун суюқлик энергиясы сарф болади. Бунда маҳаллий қаршилик коэффициентининг қиймати $\xi=0,5$ га тең болади.

3. 32-расм. Трубага кириш.

Киришдаги ўткір бурчаклар силлиқланиб, трубага суюқлик киришига кам қаршилик күрсатадынган шакл берилған бұлса, ξ нинең миқдори киришнинг силлиқлик даражасига қараб $\xi = 0,04 - 0,1$ ат-рофида бўлади (кўп ҳолларда $\xi = 0,08$ қабул қилинади).

8. Диафрагма деб трубопроводга урнатылған ва суюқлик сарғини ўлчаш учун ишлатыладынган уртаси тешик дискка айтилади. (3.12- расм). Бу ҳолда маҳаллий қаршилик коэффициенти трубанинг кесими S_1 ва диафрагма тешиги кесими S_0 нисбатлари $\frac{S_0}{S_1}$ га боғлиқ бўлади ва бу нисбатнинг ортиши билан камайиб боради (3-1- жадвал).

3-1- жадвал. Диафрагма учун қаршилик коэффициентининг ұзғариши

$\frac{S_0}{S_1}$	0,1	0,2	0,3	0,4	0,5	0,6	0,7	0,8	0,9	1,0
ξ	226	47,8	17,5	7,80	3,75	1,80	0,80	0,29	0,06	0,00

9. Задвижка (3.33- расм). Маҳаллий қаршилик коэффициенти задвижканинг очилиш даражаси α га боғлиқ булиб, уннинг ортиши Силан камайиб боради. Задвижканинг уртача очилишига $\xi = 2,0$ түгри келади.

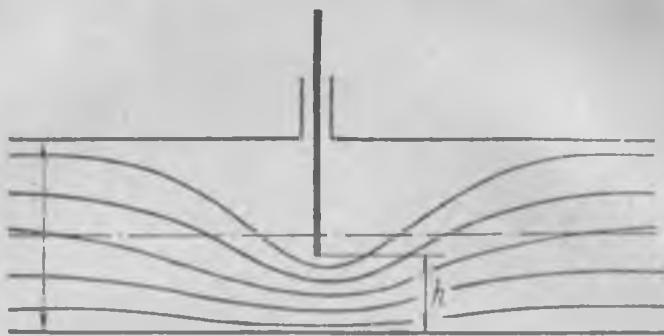
10. Дросセル клапан (3.34- расм) ва пробка кран (3.35- расм). Бу ҳолларда маҳаллий қаршилик коэффициенти дросель клапаннинг ва пробка краннинг очилиш бурчаги α га боғлиқ булиб, $\alpha \approx 20^\circ$ дан 50° гача бўлганда ξ нинең қийматлари:

дросель клапан учун $\xi = 2 \div 53$ га;

пробка кран учун $\xi = 2 \div 33$ га тенг.

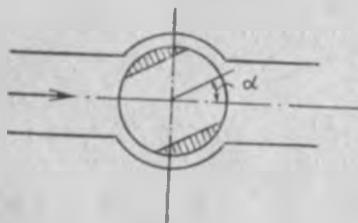
Булардан ташқари вентиллар, кранлар ва бошқаларда ҳам маҳаллий қаршиликнинг камайишини кузатиш мумкин.

Биз маҳаллий қаршиликларни вужудга көлтирувчи тусиқларнинг турлари тўғрисида тўхталиб ўтдик. Бу тусиқларда оқим-

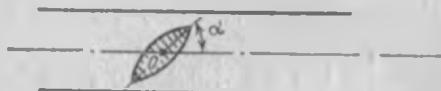

3. 33-расм. Задвижка.

нинг турбулент тартибига хос бўлган каршилик коэффициентининг узгаришини кўрган эдик. Турбулент ҳаракат вақтида коэффициент ё қаршилик кўрсатувчи тусиқ шаклига, катталингига, тусиқларнинг очилиш даражасига боғлиқ бўлишдан ташкири, суюқлик ҳаракатининг тартибига, яъни Рейнольдс сонига ҳам боғлиқ булади. Тажрибаларнинг кўрсатишича, Рейнольдс сонининг катта қийматларида ҳаракат тартиби турбулент бўлса, ма-

3. 34-расм. Дроссель-клапан.

3. 35-расм. Пробка-кран.

халлий каршилик коэффициенти ё нинг R_e сонига боғлиқлиги жуда ҳам сезиларсизdir ва бу боғлиқликни тусиқлар шакли, турни очилиш даражасининг таъсирига нисбатан ҳисобга олмаслик мумкин.

59- §. Оқимнинг кескин кенгайиниши (Борд теоремаси)

Трубанинг кескин кенгайиниши ва бу вақтда оқимнинг тахминий схемаси 3.26- расмда келтирилган. Куриниб турибидики, оқим трубанинг тор кесимидан кенг кесимига утганда бурчакларда суюқлик труса сиртидан ажралади. Натижада оқимнинг кескин кенгайиниши ва оқим сирти билан труба девори орасидаги ҳалқасимон оралиқда айланма (уюрмали) ҳаракат вужудга келади. Кузатишлар шуни курсатадики, асосий оқим билан айланадиган суюқлик ўртасида заррачалар у томондан бу томонга утиб туради. Трубанинг кескин кенгайинишида маҳаллий қаршилик коэффициенти назарий усул силан ҳисобланниши мумкин. Бунинг учун

трубанинг топ қисмидаги 1—1 кесим оламиз. Трубанинг кенгайған қисмидаги (кескин кенгайишдан сунг оқим кенгайиб барқарорлашган қисмидаги) эса 2—2 кесим оламиз. 1—1 кесимдаги тезлик v_1 , босим p_1 , 2—2 кесимдаги эса тезлик v_2 ва босим p_2 бўлсин. Бу кесимларга пъезометр ўрнатсан, $p_2 > p_1$ бўлгани учун 1—1 кесимдаги пъезометрдаги суюқлик сатҳи 2—2 кесимдаги пъезометрдаги суюқлик сатҳидан h га паст бўлади. Агар кесимнинг кенгайинши ҳисобига гидравлик йўқотиш бўлмаганда бу фарқ Δh миқдорда кўпроқ бўлар эди. Ана шу иккичи пъезометрдаги сув сатҳининг Δh га пасайиб қолиши маҳаллий гидравлик йўқотишдан иборат бўлади.

1—1 кесимнинг сирти S_1 , 2—2 кесимнинг сирти S_2 бўлсин. У ҳолда бу кесимлар юзаси бўйича тезлик бир хил (яъни $\alpha_1 \approx \alpha_2 \approx \alpha_3 = 1$) деб ҳисобласак, Бернулли тенгламаси шундай ёзилади:

$$\frac{p_1}{\gamma} + \frac{v_1^2}{2g} = \frac{p_2}{\gamma} + \frac{v_2^2}{2g} + h_{\text{кеј.г.}} \quad (3.85)$$

Энди, 1—1 ва 2—2 кесимлар уртасидаги суюқликкунг цилиндрик ҳажми учун ҳаракат миқдорининг ўзгариши теоремасини қўллаймиз. Бунинг учун ён сиртларда уринма зўриқишини тахминан иолга тенг деб ҳисоблаб, айтилган ҳажмга таъсир қилаётган ташқи кучлар импульсини ҳисоблаймиз. 1—1 кесимни труба кенгайиш кесимнинг устида олинган деб қараш мумкин. У ҳолда цилиндр асосларининг юзалари тенглигидан уларга таъсир қилувчи импульс ўзгариши шундай ёзилади:

$$(p_1 - p_2) S_2.$$

1—1 кесимдаги ҳаракат миқдори $\rho Q v_1$ ва 2—2 кесимдаги ҳаракат миқдори $\rho Q v_2$, бўлгани учун улар орасидаги ҳаракат миқдорининг ўзгариши қўйидагига тенг бўлади:

$$\rho Q (v_2 - v_1).$$

Бу икки миқдорни тенгламасириб ушбу тенгламани оламиз:

$$(p_1 - p_2) S_2 = \rho Q (v_2 - v_1).$$

Тенгламанинг икки томонини $S_2 \gamma$ га бўлсан, $Q_2 = v_2 S_2$ ни ҳисобга олиб, қўйидагини ҳосил қиласмиз:

$$\frac{p_1 - p_2}{\gamma S_2} = \frac{\rho Q}{\gamma S_2} (v_2 - v_1) = \frac{v_2}{g} (v_2 - v_1). \quad (3.86)$$

Охири тенгламанинг $v_2 (v_2 - v_1)$ ҳади устида қўйидаги амалларни бажарамиз:

$$v_2 (v_2 - v_1) = v_2^2 - v_2 v_1 = \frac{v_2^2}{2} + \frac{v_2^2}{2} - \frac{2 v_2 v_1}{2} + \frac{v_1^2}{2} - \frac{v_1^2}{2};$$

У ҳолда (3.86) тенглама ушбу куринишга келади:

$$\frac{p_1}{\gamma} - \frac{p_2}{\gamma} = \frac{v_2^2}{2g} - \frac{v_1^2}{2g} + \frac{v_2^2}{2g} - \frac{2 v_2 v_1}{2g} + \frac{v_1^2}{2g} = \frac{v_2^2}{2g} - \frac{v_1^2}{2g} + \frac{(v_1 - v_2)^2}{2g},$$

Охириги тенглама ҳадларини бир хил индекслар буйинча группаласак:

$$\frac{p_1}{\gamma} + \frac{v_1^2}{2g} = \frac{p_2}{\gamma} + \frac{v_2^2}{2g} + \frac{(v_1 - v_2)^2}{2g}.$$

Бу тенгламани (3.85) билан солиштирсак:

$$H_m = h_{кенг.} = \frac{(v_1 - v_2)^2}{2g} \quad (3.87)$$

Эквилигни келиб чиқади.

(3.87) формулага Борл формуласи дейилади.

Энди, (3.87) формулага узлуксизлик тенгламасы

$$v_1 S_1 = v_2 S_2 \text{ ёки } v_2 = \frac{S_1}{S_2} v_1$$

ни құлласак, у қүйндеги күринишида ёзилади:

$$H_m = \left(v_1 - \frac{S_1}{S_2} v_1 \right)^2 \frac{1}{2g} = \left(1 - \frac{S_1}{S_2} \right)^2 \frac{v_1^2}{2g}.$$

Бу муносабатни (3.84) га солишириң, кескин кенгайниш учун маҳаллий қаршилик коэффициенти формуласини көлтириб чиқармаз:

$$\xi = \left(1 - \frac{S_1}{S_2} \right)^2. \quad (3.88)$$

Бу олинган муносабат тажрибаларда тасдиқланышыча, турбулент оқимлар учун олинган тажриба натижаларында жуда яқин келади. Шунинг учун ҳисоблаш ишлари учун (3.88) формула кенг құлланилади. Трубанинг кенгайған кесими аввалғи кесимдан жуда кенг бўлса ($S_2 >> S_1$), $\xi \approx 1$ булади ва $H_m = \frac{v_1^2}{2g}$. Бу хусусий ҳолда оқимнинг бутун кинетик энергияси маҳаллий қаршиликни енгизиш учун сарф булади.

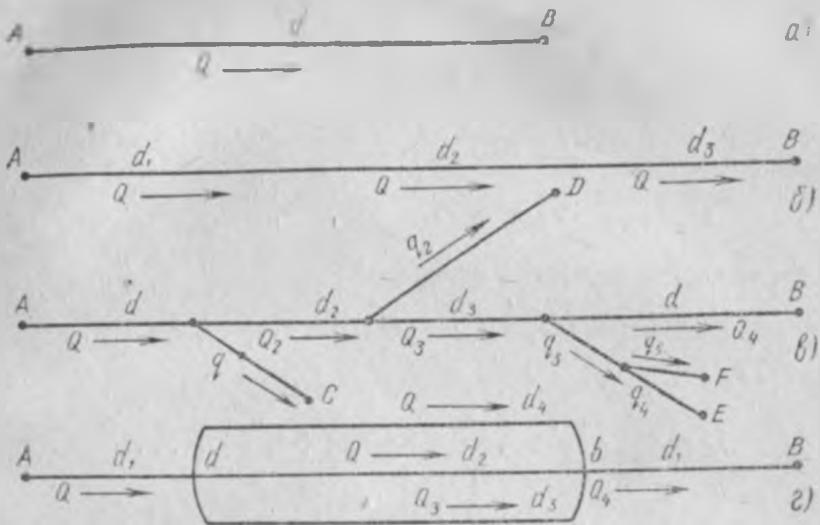
Шуни айтиш керакки, курилган ҳолдаги энергия сарфининг ҳаммаси трубанинг кескин кенгайған қисміда оқимнинг труба сиртидан ажralиши ҳисобига ҳосил бўлган уюрмали ҳаракатнинг вужудга келишига ва унинг янгиланиси туртшига сарф бўлади.

60- §. Трубаларнинг турлари

Трубаларнинг геометрик үлчамларі (диаметри, узунлиғи) ни маълум сарфга мослаб ҳисоблаш, ёки берилган босимда үлчамлари берилган трубаларнинг сарфларини ҳисоблашга трубаларни гидравлик ҳисоблаш дейилади.

Гидравлик ҳисоблашда трубаларнинг узунлиғи ҳисоблашынинг гидравлик шартларига кўра икки турга бўйнади: узун ва қисқа трубалар.

Қисқа трубалар деб, унча узун бўлмаган ва маҳаллий қаршиликлари умумий қаршиликнинг камида 5—10% ини ташкил қиласиди. Трубаларга айтилади. Буларга мисол қилиб, насосларнинг сў-

3. 36-расм. Трубаларнинг турлари.

риш трубасини, автотрактор ва бошқа қурилмалар двигателларининг бензини ва мой утказувчи трубаларни, гидроузатмалардаги тулаширувчи трубаларни ва ҳоказоларни көлтириш мүмкін.

Узун трубалар деб, анча узоқ масофага чўзилган ва гидравлиқ қаршиликларининг асосий қисмини ишқаланиш қаршилиги ташкил қилган трубаларга айтилади. Бундай трубаларда маҳаллий қаршиликлар алоҳида ҳисобланмай, ишқаланиш қаршилигининг 5—10% ига тенг деб қабул қислинади. Буларга водопровод трубалари, нефть ва газ трубалари ва бошқалар мисол бўлади. Трубалар ишлаши схемасига қараб иккι турга бўлинади; содда трубалар (3.36- расм, а, б); мураккаб трубалар (3.36- расм, в г); содда трубалар тармоқларга бўлинмаган трубалардир. Мураккаб трубалар эса бир неча тармоқларга бўлинган трубалардир. Бундан ташқари, трубалар тупик ва ёпиқ трубаларга ажралади. Ёпиқ трубалар ишончли бўлиб, унинг айрим қисмлари бузилганда уларни ремонг қилиш давомида сув таъминоти тұхтамайды. Юқорида айтилганлардан ташқари, транзит сарф трубалари ҳам мавжуд бўлиб, уларда суюқлик йўл буйинча узгармай қолиши ёки текис тақсиланиб соғиши мүмкін.

61- §. Узун содда трубаларни ҳисоблаш

Трубаларни ҳисоблашда биз юқорида көлтирилган ишқаланиш ва маҳаллий қаршиликлар формуласаларыдан фойдаланамиз. Шунинг учун биз суюқлик трубада қайси тартибда оқишини ҳам билдишимиз керак.

3. 37-расм. Содда труба.

Аввало узгармас диаметрли содда труба оламиз. Бундай трубани кетма-кет жойлашган бир қанча туғри труба бұлаклардан ташкил топған деб қараң мүмкін (3.37-расм). Буларда босимнинг пасайиши:

$$H = H_{l_1} + H_{x_1} + H_{l_2} + H_{x_2} + \dots + H_{l_n} + H_{x_n}$$

Юқорида көлтирилген формулалардан фойдаланыб қойылады

$$H = \lambda \frac{l_1}{D} \cdot \frac{v^2}{2g} + \xi_1 \frac{v^2}{2g} + \lambda \frac{l_2}{D} \cdot \frac{v^2}{2g} + \xi_2 \frac{v^2}{2g} + \dots + \lambda \frac{l_n}{D} \cdot \frac{v^2}{2g} + \xi_n \frac{v^2}{2g}$$

му носабатни чиқарамыз. Бу формула бүйича босимнинг пасайишини ҳисоблаш мураккаб ва күп вақтни олады, чунки труба жуда күп бұлакларга ажратылған булиши мүмкін. Охирги муносабатда тезликни сарф орқали ифодалаб ($v = \frac{4Q}{\pi D^2}$) ва үхашаш ҳадларни группалаб қойыдагини оламиз;

$$H = (l_1 + l_2 + \dots + l_n) \frac{\lambda}{D} \frac{v^2}{2g} + (\xi_1 + \xi_2 + \dots + \xi_n) \frac{v^2}{2g} = \\ = \lambda \frac{\sum l_i}{D} \frac{v^2}{2g} + \sum \xi_i \frac{v^2}{2g} = \frac{8\lambda}{g\pi^2 D^5} \sum l_i Q^2 + \frac{8}{g\pi^2 D^4} \sum \xi_i Q^2;$$

Еки

$$H = \left(\frac{8}{g\pi^2 D^5} \sum l_i + \frac{8}{g\pi^2 D^4} \sum \xi_i \right) Q^2. \quad (3.89)$$

Қавс ичидаги миқдорни a биләп белгиласак, у ҳолда:

$$H = a Q^2. \quad (3.90)$$

Үлчов бирлиги $\left[\frac{c}{M^3} \right]$ бўлган a миқдор трубанинг қаршилиги деб аталади ва қойыдагига тенг бўлади:

$$a = \frac{8\lambda}{g\pi^2 D^5} \sum l_i + \frac{8}{g\pi^2 D^4} \sum \xi_i \quad (3.91)$$

a трубанинг узунылиги, диаметри, маҳаллий қаршиликлар коэффициентларига Соглиқ бўлиб, квадрат қаршилик барқарор турбулентлик соҳасида ўзгармас бўлади.

(3.91) даги Сигинчи ҳадининг сумма олдиндаги миқдорини:

$$\frac{8\lambda}{g\pi^2 D^5} = A_l \frac{c^2}{M^6}; \quad (3.92)$$

куринишда, иккинчи ҳаднинг сумма олдиаги миқдорини:

$$\frac{8}{g\pi D^4} = A_e \frac{c^2}{M^2} \quad (3.93)$$

куринишда белгилаймиз ва уларни қуйидагича атайдиз:

A_e — солиширма ишқаланиш қаршилиги (яъни 1 м трубанинг ишқаланиш қаршилиги) ва A_m — солиширма маҳаллий қаршилилик (трубанинг шакли ўзгарган қисмининг $\xi = 1$ булгандаги қаршилиги).

У ҳолда

$$a = A_e \Sigma l_i + A_m \Sigma \xi_i, \quad (3.94)$$

бу ерда A_e ва A_m умумлашган параметрлар булиб, трубопроводларни ҳисоблашда маҳсус жадваллардан олинади.

Баъзан умумлашган параметрлар бир оз бош қачаро қуринишда олинади. Бу ҳолда маҳаллий қаршиликтин эквивалент узунлик билан алмаштирасак, қуйидагича булади:

$$H = \lambda \frac{l + l_{\text{шер.}}}{D} \frac{Q^2}{2g} = \frac{8}{g\pi D^5} (l + l_{\text{шер.}}) Q^2. \quad (3.95)$$

(3.90) формулатин бошқача ҳам ёзиш мумкин:

$$H = \frac{1}{K^2} Q^2, \quad (3.96)$$

бу ҳолда $\frac{1}{K^2} = a$ булади.

Суюқлик ҳаракати квадратик қонунга бўйсунгандан λ ва с Рейнольдс сонига боғлиқ бўлмагани учун юғорида айтганиниздек K^2 ва A_e лар трубанинг диаметри ва ғадир-будурлигига қараб, жадвал куринишда ифодаланади. A_m эса бу жадвалда фиқат диаметрга боғлиқ.

3.3- жадвал. Труба тарни ҳисоблаш учун умумлашган параметрлар (квадратик қаршилик соҳаси учун)

Трубанинг иккиминчи диаметри D , мм	Трубанинг абсолют ғадир-будурлиги						$A_m \cdot \frac{c^2}{M^2}$	
	$d = 0,2$ мм		$d = 0,5$ мм		$d = 1,0$ мм			
	K^2 , $\frac{m^6}{c^2}$	A_e , $\frac{c^2}{m^6}$	K^2 , $\frac{m^6}{c^2}$	A_e , $\frac{c^2}{m^6}$	K^2 , $\frac{m^6}{c^2}$	A_e , $\frac{c^2}{m^6}$		
50	0,000132	7570	0,000100	10000	0,0000776	12900	13200	
75	0,00113	883	0,000863	1160	0,000686	1460	2610	
100	0,00516	194	0,00397	252	0,00319	313	826	
125	0,0160	62,6	0,0125	80,0	0,0105	95,2	338	
150	0,0434	23,1	0,0341	29,3	0,0276	36,2	163	
200	0,197	5,08	0,155	6,45	0,128	7,81	51,5	
250	0,634	1,59	0,504	1,98	0,410	2,40	21,1	
300	1,65	0,607	1,41	0,709	1,09	0,917	10,2	
400	7,41	0,135	5,98	0,167	4,97	0,207	3,23	
500	23,7	0,0422	19,3	0,0518	16,1	0,0620	1,32	

Ламинар соңа учун юқоридаги формулааларда трубанинг қаршилиги α ва сарф коэффициенти K (3.91) формула ёрдамида ҳисобланади. Бунда λ Пуазейл формуласи буйича ҳисобланади:

$$\lambda = \frac{64}{R_e};$$

(3.95) тенгликка

$$A = \sqrt{\frac{g\pi^2 D^4}{8}} \quad (3.97)$$

белгилаш киритамиз ва уни трубанинг сарф характеристикаси деб атайди. У ҳолда

$$H = \frac{l + l_{\text{экв}}}{A^2} Q^2. \quad (3.98)$$

Бу белгилашдан ва (3.92) дан куриниб турибликни:

$$A^2 = \frac{1}{A_l}.$$

A^2 нинг турли ҳоллардаги миқдори ҳам A_e ва A_m каби жадваллардан олинади.

Юқорида күрганимиздек, $\frac{H}{l} = I$ эканлигини ҳисобга олсак, (3.98) дан проф. Б. А. Бахметов формуласини оламиз:

$$Q = A \sqrt{I}.$$

Узун трубалар учун босимнинг камайиши осонроқ ҳисобланади ва ушбу куриништа ёзилади:

$$H = A_l L \cdot Q^2 \text{ ёки } H = \frac{L}{A_l} Q^2.$$

Күп ҳолларда трубаларни ҳисоблаш формуласи қўйидаги куриниша ифодаланади:

$$Q = K \sqrt{H}, \quad (3.99)$$

бу ерда K ни сарф коэффициенти деб аталади. (3.99) ии (3.98) билан солишигирсак, сарф коэффициенти учун ушбу муносабатни оламиз:

$$K = \frac{A}{\sqrt{l + l_{\text{экв}}}};$$

узун трубалар учун эса

$$K = \frac{A}{\sqrt{L}}.$$

Квадратикгача қаршилик соҳасида эса λ (силлиқ трубалар, учун) Блазиус формуласи буйича ҳисобланади:

$$\lambda = \frac{0,3164}{R_e^{0,25}}.$$

Трубаларни ҳисоблашни осонлаштириш учун (3.90) ёки (3.99) формула буйича жадвал тузиб олиш мумкин. У ҳолда босим

камайишининг турли қийматларига тегишли сарф миқдорларини жадвалдан олиш мумкин бўлади.
 (3.90) тенглама (3.91) билан биргаликда содда трубани ҳисоблашнинг асосий тенгламаси дейилади.

62- §. Сарф характеристикаси. Пъезометрик чизик

Юқорида келтирилган (3.90) тенглама босим ва сарф орасидаги боғланишни график куринишда ифодалашга имкон беради. Куриниб турибдики, бу график координатага бошидан ўтувчи квадратик парабола куринишида ифодаланади (3.38-расм ва 1-график) ва трубанинг характеристикаси дейилади.

Агар трубанинг геометрик ва пъезометрик баландлиги маълум бўлса, уларнинг йигинидиси пъезометрик босимни беради. Пъезометрик босимнинг йул буйича ўзгариши пъезометрик чизик орқали ифодаланади. Трубагинг икки учидаги пъезометрик босимлар фарқини H_r билан ифодалаймиз. H_r ни ҳисобга олган ҳолда H ва Q ўртасидаги муносабат координатага бошидан H_2 баландликда жойлашган булади (3.38-расм, 2-график). У ҳолда умумий босим (3.98) ва H_2 нинг йигинидисидан иборат булади:

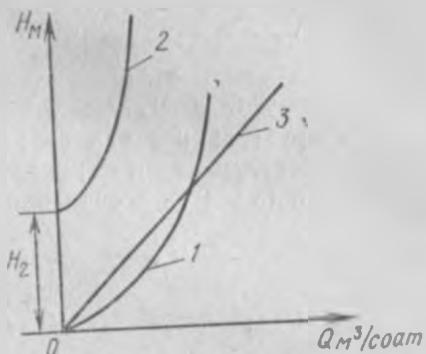
$$H = H_r + \frac{L}{A^2} Q^2.$$

H графиги ёрдамида берилган босим учун сарфни топиш мумкин. Бунинг учун ордината ўқидан берилган босимга тегишли кесмани олиб унинг учидан абсцисса ўқига параллел чизик ўтказамиш. Бу чизикнинг характеристикаси билан кесишган нуқтасидан абсцисса ўқига тушрилган перпендикуляр ундан трубада берилган босимда сарфнинг миқдорига тўғри келадиган кесма ажратади. Агар трубадан ўтиши керак булган сарф маълум бўлиб босимни топиш керак бўлса, сарфни топиш учун қўлланган усули тескари тартибда бажарамиз.

63- §. Кетма-кет ва параллел уланган мураккаб трубаларни ҳисоблаш ҳақида тушунча

Кетма-кет ва параллел уланган трубаларни ҳисоблаш содда трубаларни ҳисоблашга қараганда мураккаб бўлиб, трубаларнинг қайси тартибда уланганига боғлиқ. Шунинг учун бу икки улаш усулини айрим-айрим кўриб чиқамиз.

Кетма-кет улаш. Турли диаметрли бир нечта трубалардан ташкил топган трубопроводни курамиз. Улар кетма-кет уланган бўлиб, каршиликлари a_1, a_2, \dots, a_n узунликлари L_1, L_2, \dots, L_n бўлсин (3.39-расм).

3. 38-расм. Трубанинг характеристикаси.

3. 39-расм. Трубаларни кетма-кет улаш схемаси.

Бу трубаларнинг ҳар бирида сарфларнинг тенг булиши узлук-сизлик тенгламасидан кўринади. У ҳолда трубалардаги босимнинг камайиши (3.90) га асосан аниқланади:

$$H_1 = a_1 Q^2;$$

$$H_2 = a_2 Q^2;$$

$$\vdots \quad \vdots \quad \vdots \quad \vdots \\ H_n = a_n Q^2.$$

Кўғилаётган трубопровод эса қаршиликларни қўшиш принципига асоссан қўйидагича ҳисобланади:

$$H = H_1 + H_2 + \dots + H_n = (a_1 + a_2 + \dots + a_n)Q^2. \quad (3.100)$$

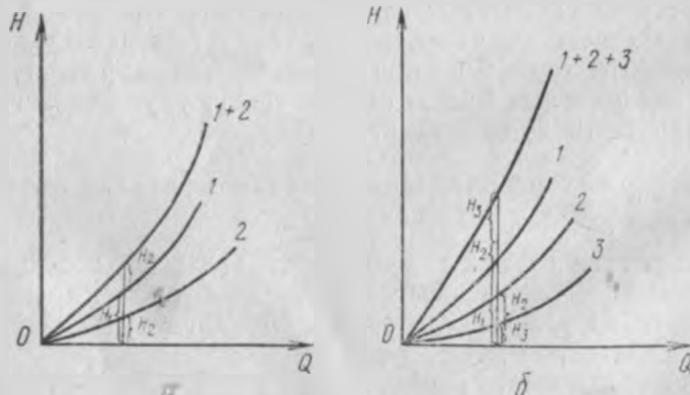
Шундай ғилиб, трубалар кетма-кет уланганда умумий қаршилик хусусий қаршиликлар йигиндисидан иборат бўлади:

$$a = \sum_{i=1}^n a_i \quad (3.101)$$

(3.100) ва (3.101) тенгламалар трубаларни кетма-кет улашда характеристика тузиш учун асос бўлади.

Аввал кетма-кет уланган иккита трубани кўрамиз. Бу трубаларнинг характеристикалари 3.40-расм, *a* да *l* ва *2* графиклар орқали ифодаланган. Икки трубопроводнинг характеристикасини тузиш учун (3.100) тенгламага асосан бир хил сарфда икки трубаларнинг босимлари камайишларини қушамиз, яъни бир хил абсциссаларда иккала эгри чизиқ ординаталарини қушамиз.

Кетма-кет уланган учта трубанинг умумий характеристикасини тузиш учун аввал *1*, *2*, *3* трубалар характеристикаларини тузиб

3. 40-расм. Кетма-кет уланган трубаларнинг характеристики.

оламиз (3.40-расм). Сүнгра бир хил абсциссада уларнинг ординаталариниң қушиб, битта чизиқ билан туташтирамиз. n та кетмакет уланган трубанинг умумий характеристикасини тузиш ҳам шу усулда бажарилади. Кўрилаётган ҳолда киришдаги ва чиқишдаги тезлик босимлари ҳар хил бўлганда трубопровод учун талаб қилинадиган босим формуласида, (3.100) дан фарқли равишда, киришдаги ва чиқишдаги тезлик босимларининг фарқи қатнашади:

$$H = z_A + z_B + \frac{\alpha_A v_A^2 - \alpha_B v_B^2}{2g} + \sum_{l=1}^n H_l + \frac{P_B}{\gamma} = H_i + cQ^2 + aQ^2; \quad (3.102)$$

бу ерда

$$c = \frac{1}{2g} \left(\frac{\alpha_A}{S_A^2} - \frac{\alpha_B}{S_B^2} \right);$$

$$a = \sum_{l=1}^n a_l; \quad H_i = z_A - z_B + \frac{P_B}{\gamma};$$

S_A, S_B — кириш ва чиқишдаги кесим юзалар и.

Параллел улаич. Энди бир нечта параллел уланган содда трубалардан ташкил топган мураккаб трубани курамиз (3.41-расм). Содда трубаларнинг сарфлари $Q_1, Q_2, Q_3, \dots, Q_n$, қаршиликлари $a_1, a_2, a_3, \dots, a_n$ бўлсени. Умумий схемадаи курини турнибеки, мураккаб трубанинг сарфи содда трубалар сарфлари йиғиндинсига тенг:

$$Q = Q_1 + Q_2 + Q_3 + \dots + Q_n \quad (3.103)$$

Ҳар бир содда трубадаги босимнинг камайиши ҳам, мураккаб трубадаги босимнинг камайиши ҳам A ва B нуқталардэги тулиқ босимларнинг айримасига тенг:

$$H_A - H_B = H_1 = H_2 = H_3 = \dots = H_n = H. \quad (3.104)$$

Ҳар бир трубадаги босимнинг камайиши (3.90) га асоссан қуйидагича аниқланади:

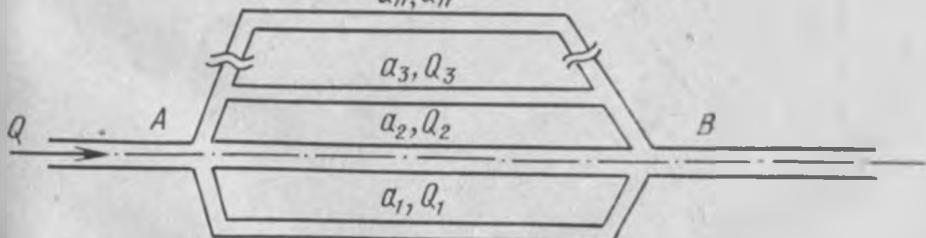
$$H_1 = a_1 Q_1^2,$$

$$H_2 = a_2 Q_2^2,$$

$$\dots$$

$$H_n = a_n Q_n^2.$$

$$a_n, Q_n$$

3. 41-расм. Трубаларни параллел улаш схемаси.

Булардан сарфларни топиб, (3.103) га құйамиз:

$$Q = \frac{\sqrt{H_1}}{\sqrt{a_1}} + \frac{\sqrt{H_2}}{\sqrt{a_2}} + \frac{\sqrt{H_3}}{\sqrt{a_3}} + \dots + \frac{\sqrt{H_n}}{\sqrt{a_n}}$$

ва (3.104) дан фойдаланыб, қуйнадагини оламиз:

$$Q = \left(\frac{1}{\sqrt{a_1}} + \frac{1}{\sqrt{a_2}} + \frac{1}{\sqrt{a_3}} + \dots + \frac{1}{\sqrt{a_n}} \right) \sqrt{H},$$

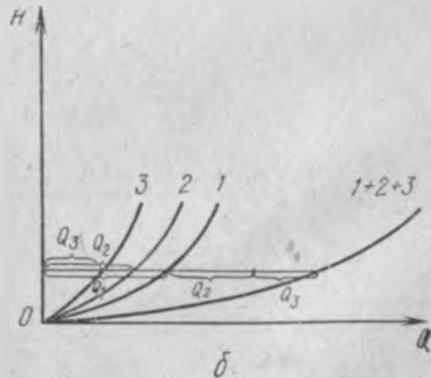
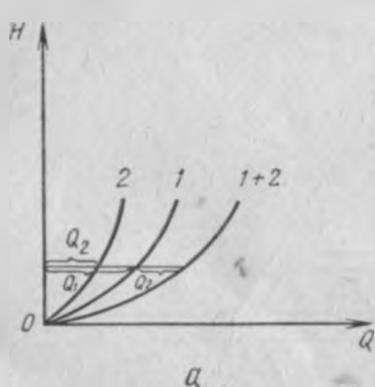
бу тенгликтан мураккаб труба үчүн босимнинг камайиши тенгламасини чықарамиз:

$$H = \frac{1}{\left(\frac{1}{\sqrt{a_1}} + \frac{1}{\sqrt{a_2}} + \frac{1}{\sqrt{a_3}} + \dots + \frac{1}{\sqrt{a_n}} \right)^2} Q^2. \quad (3.105)$$

Шундай қилиб, параллел уланган мураккаб трубанинг қаршилиги үчүн формула чықарамиз:

$$a = \frac{1}{\left(\sum_{l=1}^n \frac{1}{\sqrt{a_l}} \right)^2} \quad (3.106)$$

Параллел уланган трубопроводнинг характеристикасини түзиш үчүн (3.103), (3.104) тенгламалардан фойдаланамиз. Аввал иккى параллел трубадан ибарат мураккаб трубани курамиз (3.42-расм, а). Параллел трубаларнинг характеристикалари 1 ва 2 графиклари күренишда ифодаланган. Мураккаб трубанинг характеристикасии ҳосил қилиш үчүн (3.104) га асосан босимнинг бирорта қийматыда биринчи ва иккинчи трубалардагы сарфны құшамиз, яъни ордината үқиининг бирор қийматыда 1 ва 2 га түғри келган абсцисса үқиининг кесмаларини құшамиз. Бу ишни босимнинг барча

3. 42-расм. Параллел уланган трубаларнинг характеристикаси.

қийматлари учун бажарып, мураккаб труба учун характеристика ҳосил қиласыз.

Учта параллел трубадан ташкил топған мураккаб трубанинг характеристикаси ҳам 1, 2, 3 трубанинг характеристикаларини тузишдан бошланади. Бунда ҳам сир хил босимда 1 трубанинг сарфига аввал 2 труба сарфини, сунг 3 труба сарфини қушиш иули билан мураккаб труба характеристикасини тузаміз. n та параллел трубадан тузилған мураккаб труба характеристикаси ҳам худди шу усулда ҳосил қилинади.

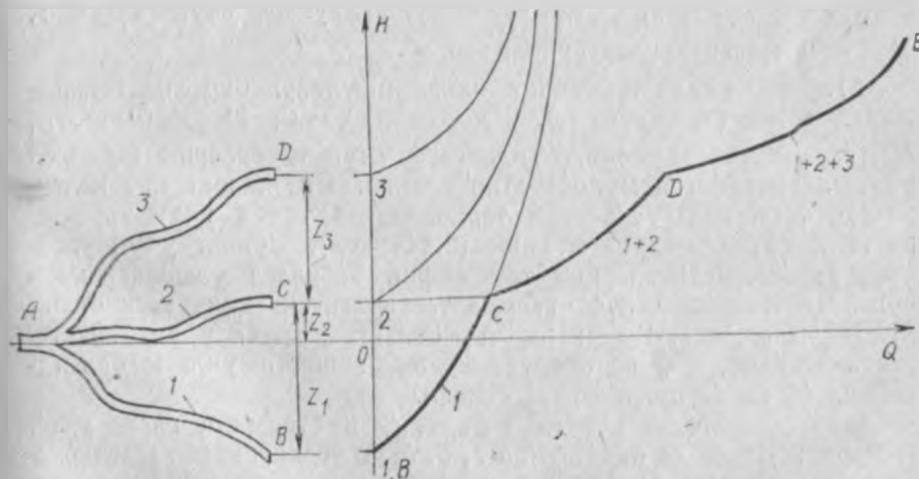
64- §. Тармоқланған трубалар ва уларни графоаналитик ұқисоблаш

Мураккаб трубопроводларда трубалар түрлі усулларда туташтирилған булиб, улар кетма-кет уланған, параллел уланған ва тармоқларга ажралған қисмлардан ташкил топған бұлади. Биз юқорида кетма-кет ва параллел уланған трубалардан ташкил топған қисмларни курдик. Энди, трубопроноднинг тармоқланған қисмини күрамиз. Асосий трубопровод A нүктада 3 та: 1, 2, 3 тармоқларга ажралсия (3.43-расм), уларниң охирги нүкталарининг баландліктери z_1, z_2, z_3 , босимлари p_1, p_2, p_3 , сарфлари Q_1, Q_2, Q_3 бўлсан. У ҳолда бу сарфларнинг йигинидиси асосий трубадаги сарфдан иборат бўлади:

$$Q = Q_1 + Q_2 + Q_3.$$

Ҳар бир тармоқ учун Бернуlli тенгламасини қуйнадагыча ёзиш мумкин:

$$\frac{p_A}{\gamma} = z_1 + \frac{p_1}{\gamma} + H_1,$$

3. 43-расм. Трубаларнинг тармоқларга булиши.

3. 44-расм. Тармоқларга будынган трубанинг характеристикасы.

$$\frac{p_A}{\gamma} = z_2 + \frac{p_2}{\gamma} + H_2,$$

$$\frac{p_A}{\gamma} = z_3 + \frac{p_3}{\gamma} + H_3.$$

Бу тенгламаларда p_1, p_2, p_3 ларни атмосфера босимига тенг десек ва $\frac{p_A}{\gamma} = H_A$ эканини ҳисобга олсак, 1, 2, 3 трубалар учун (3.90) формуладан фойдаланиб қуйидагини ёзамиз:

$$H_A = z_1 + a_1 Q_1^2,$$

$$H_A = z_2 + a_2 Q_2^2,$$

$$H_A = z_3 + a_3 Q_3^2, \quad (3.107)$$

Еки $H_A - z_1 = H_1$ ықанлигини ҳисобга олиб ва $z_2 - z_1 = z_{1-2}$, $z_3 - z_1 = z_{1-3}$ Селгилшни күритеңиб, охиғи тенгликларни ўзгартирамиз:

$$H_1 = a_1 Q_1^2,$$

$$H_1 - z_{1-2} = a_2 Q_2^2,$$

$$H_1 - z_{1-3} = a_3 Q_3^2. \quad (3.108)$$

Бу тенгламалардан 1, 2, 3 трубалардаги сарфларни топиб ва қўшиб умумий сарфни топамиз:

$$Q = \left(\frac{\sqrt{H_1}}{\sqrt{a_1}} + \frac{\sqrt{H_1 - z_{1-2}}}{\sqrt{a_2}} + \frac{\sqrt{H_1 - z_{1-3}}}{\sqrt{a_3}} \right), \quad (3.109)$$

Еки

$$Q = \left(\frac{1}{\sqrt{a_1}} + \frac{1}{\sqrt{a_2}} + \frac{1}{\sqrt{a_3}} \right) \sqrt{H_1}, \quad (3.110)$$

бу ерда $z_{1-2}^1 = \frac{z_{1-2}}{H_1}$; $z_{1-3}^1 = \frac{z_{1-3}}{H_1}$ бўлиб, улар учун $z_{1-2}^1 < 1$, $z_{1-3}^1 < 1$ тенгизликлар ўринлидир.

Агар ҳар учала трубанинг иккинчи учлари бир хил баландликда бўлса ($z_1 = z_2 = z_3$), у ҳолда $z_{1-2}^1 = 0$; $z_{1-3}^1 = 0$ ва H_1, H_2, H_3 лар тенг булади, бунда сарф учун трубаларни параллел улашда чиқарилган муносабатни оламиз. Энди, юқорида келтирилган формулаларга асосан тармоқланган труба учун характеристика ҳосил қилиш мумкин (3.44- расм). Бунинг учун уларнинг характеристикаларини трубаларни параллел улашдаги каби қўшамиз. Натижада 3.44- расмда тасвирланган синиқ эгри чизиқ $BCDE$ ни оламиз. Бу чизиқ тармоқланган труба учун характеристика булиб, у 2 ва 3 трубаларнинг иккинчи учлари баландлигига (C ва D нуқталарда) синади.

Агар суюқлик A нуқтадан B, C, D нуқталарига қараб эмас, тескари йўналишда оқса, унда 1, 2, 3, трубаларнинг характеристикалари Q_1, Q_2, Q_3 сарфлар манфий (H ўқининг чап томонида, яъни Q ўқининг манфий йўналишида) бўлгани учун қўшилади.

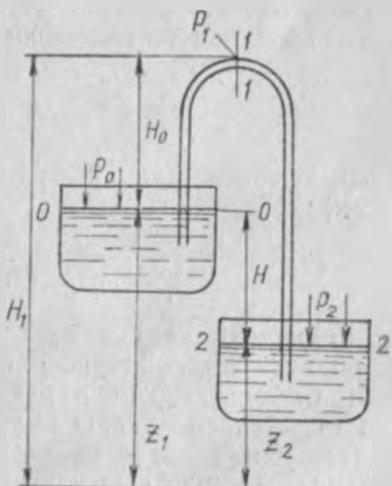
Агар бу трубаларининг баъзиларида оқим унгга, бошқаларидан чапга оқаётганда ҳам унгга оқаётган суюқлик учун характеристика H ўқида ўнгга, чапга оқаётгандарни учун эса характеристика чапга қурилади, сунгра қушилади.

Трубопровод системаси бир қақча қисмлардан ишорат булиб, улар кетма-кет ва параллел улашган трубадардан ташкил топган булса, у ҳолда бу қисмларининг ҳар бирига кетма-кет ва параллел улаш қондадарини қўллаб, характеристикаларни ёки тенгламаларни тузиб оламиз. Сунгра бу қисмларининг ҳар бирини айрим труба сифатида қараб ва параллел ёки кетма-кет улаш қондасидан фойдаланиб, система учун характеристика ёки тенглама тузамиз. Бу қондага асосан ҳар қандай мураккаб трубалар системасини ҳисоблаш мумкин.

65 - §. Сифонларни ҳисоблаш

Сифон деб, бир қисми суюқлик билан таъминловчи идиши (резервуар)дан юқорида жойлашган содда трубага айтилади (3. 45-расм). Сифонни содалаштириб, икки (таъминловчи ва қабул қилувчи) идишини туташтирувчи U кўринишлаги труба сифатида тасвирилаш мумкин. Бу ҳолда унинг этилтаги қисми идишлардаги суюқлик сатҳларидан H_0 баландликда булиб, ундаги суюқлик идишдаги суюқликлар сатҳларининг фарқи H ҳисобига оқиб турди. Шуни айтиш керакки, суюқлик сифонда аввал биринчи идиши сатҳидан H_0 баландликка кутарилиб, сунгра иккинчи идишига тушади. Бундай трубанинг узига хос хусусияти шундаки, ундаги босим кутарилиувчи қисмида ҳам, пастга тушувчи қисмида ҳам атмосфера босимидан паст бўлади. Сифон трубалар халқ хужалигига кенг қўлланилиб, асосан уларга нефть маҳсулотларини цистерналардан қўйиб олиш, сув сингимларини бўшатиш, дўнглик ерларда водопровод утказиши ва ҳоказолар мисол бўлади.

Сув таъминотида баъзан маҳсус сифонлар ишлатилади. Сифон ишлай бошлаши учун аввал уни суюқлик билан тўлдириш керак. Сифон сифатида кичик улчамли шланглар ишлатилиса, уни тўлдириши осон булиб, бу ишни суюқликка ботириш ёки пастки учидан ҳавони сурниб олиш йўли билан бажарилади. Агар сифонлар маҳкамланган металл трубадан ишорат булса, унинг юқори нуқтасида ҳавони сурниб олиш учун маҳсус кран урнатилади. Ҳавони насослар ёки эжекторлар ёрдамида су-

3. 45-расм. Сифон труба.

риб олиш мүмкін. Сифонларни ҳисоблаш бошқа трубаларни ҳисоблашдан фарқ қылмайды. Масалан, сифоннинг иккита кесими үчун Бернулли тенгламаси ёзилади. Бу кесимлар $0 - 0$ ва $2 - 2$ бўлса, у ҳолда:

$$z_1 + \frac{p_0}{\gamma} + \frac{v_0^2}{2g_1} = z_2 + \frac{p_2}{\gamma} + \frac{v_2^2}{2g_2} + h_{0-2} \quad (3.111)$$

$p_0 = p_2 = p_{atm}$ ва $v_0 = v_2 = 0$ деб ҳисобласак, бу тенглама қўйидағича ёзилади:

$$z_1 = z_2 + h_{0-2} \quad (3.112)$$

ёки $z_1 - z_2 = H$ эканлигини назарга олиб, h_{0-2} қаршиликни ҳисоблаш учун эса ишқаланиш ва маҳаллий қаршиликлар формуласидан фойдаланиб охирги тенгламани қўйидаги кўришишга келтирамиз:

$$H = a Q^2 \quad (3.113)$$

Шундай килиб, сифонлардаги сарф олдий трубалардагидек қаршилик ва сатҳлар фарқи орқали аниқланади. Унинг кутарилиш баландлиги H_o эса сарфга таъсир қылмайди. Лекин бу қонун H_o нинг маълум чегарасигача бўлади. H_o ортиб бориши билан сифоннинг юқоридаги $1 - 1$ кесимида абсолют босим p_1 камайиб боради. Бу босим тўйинган буғ босимига тенглашиши билан кавитация бошланади. Бу аввал сарфнинг камайишига, сўнгра буғларнинг тўпланишига (буғ пробкаси ҳосил булишига) ва суюқлик оқимишининг тўхташига олиб келади. Шунинг учун сифонларни ҳисоблашда ва қуришда унинг юқори нуқтасидаги босим p_1 жуда камайиб кетмаслигини назарда тутиш керак. Агар сифоннинг сарфи, унинг ўлчамлари маълум бўлса, абсолют босим p_1 ни ҳисоблаб топиш мумкин. Шунинг учун $0 - 0$ ва $1 - 1$ кесимлар учун Бернулли тенгламасини ёзамиз:

$$\frac{p_0}{\gamma} + \frac{v_0^2}{2g} = H_1 + \frac{p_1}{\gamma} + \frac{v_1^2}{2g} + h_{0-1}. \quad (3.114)$$

Агар тезликлар кичик бўлганлиги учун улар нолга teng деб олсак,

$$\frac{p_1}{\gamma} = \frac{p_0}{\gamma} - H_1 - h_{0-1}. \quad (3.15)$$

Босимнинг мумкин бўлган минимум қиймати маълум бўлса, p_1 ни унга тенглаштириб охирги тенгламадан H_1 ни топиш мумкин. Сифоннинг юқори нуқтасидаги босим p_1 ни ошириш учун яна Сир усулни қўллаш мумкин. Бунинг учун сифоннинг пастга кетган учидаги маҳаллий қаршиликлар (задвижка ва ҳоказолар) ёрдамида умумий қаршиликтин ошириш керак. Бу ҳолда албатта сарф камаяди.

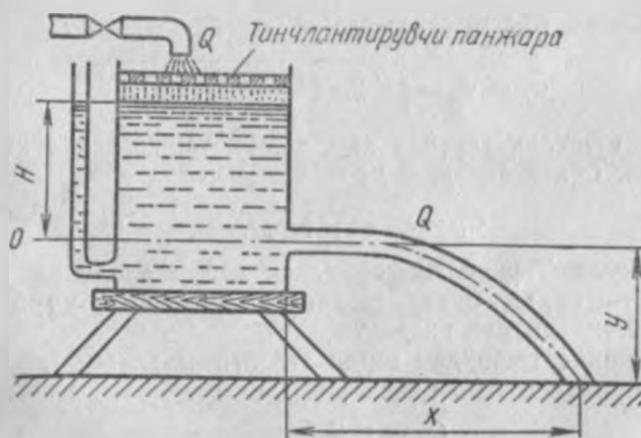
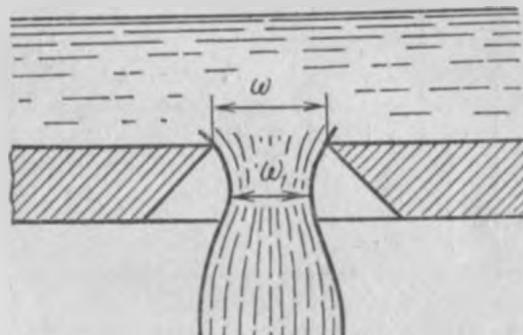
66- §. Суюқлик кичик тешикдан оқаётганда қаршилик, сиқилиш, тезлик ва сарф коэффициентлари

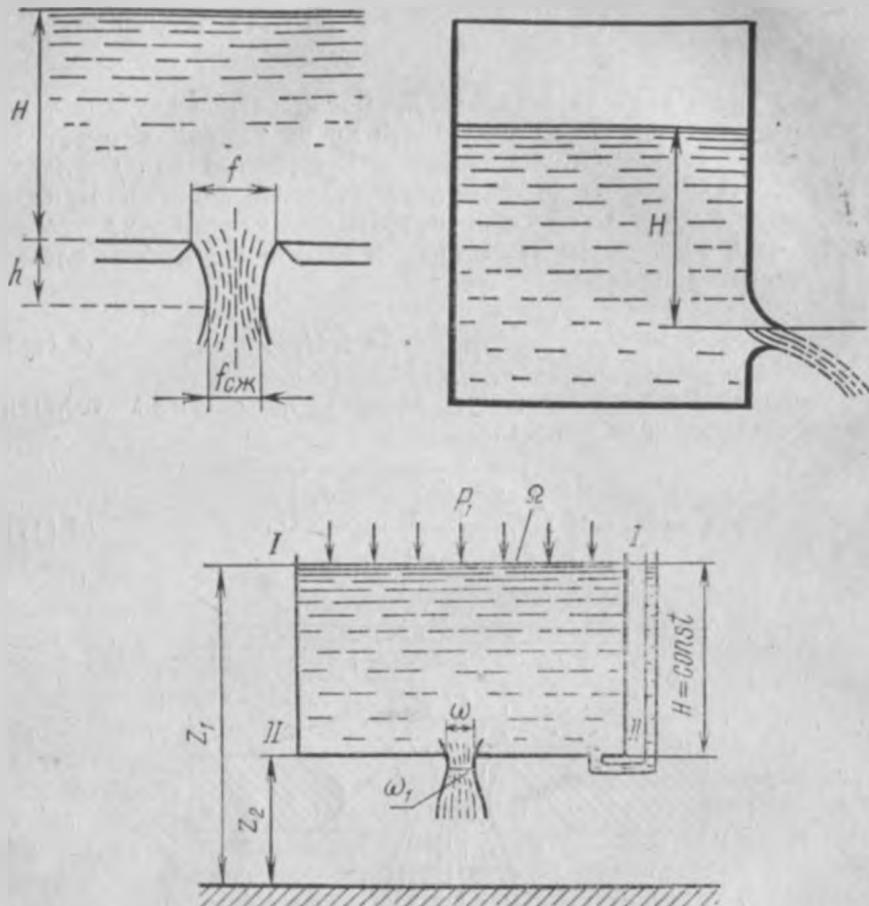
Бирор катта идишда суюқлик p_1 , босим остида сақланыстап бўлиб, у эркин сиртдан H масофадаги кичик тешикдан оқаётган бўлсин (3.46 = расм). Кичик тешик деб, диаметри идиш ўлчамларига қараганда жуда кичик бўлган тешикка айтамиз. Бундай тешик учун маҳаллий қаршилик коэффициенти γ нолга тенг бўлган ҳолда $z_1 - z_2 = H$ ва $v_1 S_1 = v_2 S_2$ эканлигини ҳисобга олсак, ушбу тенгламани ёзамиз:

$$\left[1 - \left(\frac{S_2}{S_1} \right)^2 \right] \frac{v_2^2}{2g} = \frac{p_2 - p_1}{\gamma} + H. \quad (3.116)$$

Бу тенгламадан оқимчанинг назарий ҳисобланган тезлиги учун қўйидаги келиб чиқади:

$$v_u = v_2 = \sqrt{\frac{2g \left(\frac{p_2 - p_1}{\gamma} + H \right)}{1 - \left(\frac{S_2}{S_1} \right)^2}}. \quad (3.117)$$

3. 46-расм. (а, б, в, г, д) Тешикдан оқиши.

Агар идишнинг кесими S_1 га қараганда тешикнинг кесими S_2 жуда кичик бўлса, у ҳолда:

$$v_h = v_2 = \sqrt{2g \left(\frac{p_2 - p_1}{\gamma} + h \right)}.$$

Илишдаги суюқлик сиртида ҳам, тешик ташқарисида ҳам атмосфера босими бўлса ёки $p_1 = p_2$ бўлса у ҳолда:

$$v_h = v_2 = \sqrt{2g H}. \quad (3.118)$$

Бу формула Торичелли формуласи деб аталади ва суюқликнинг тор тешикдан оқиш тезлигини ҳисоблаш учун назарий формула бўлиб хизмат қилади.

Суюқликнинг тешикдан оқиш тезлиги маълум бўлган ҳолда унинг сарфини ҳисоблаш қийин эмас:

$$Q_n = v_n S_2. \quad (3.119)$$

Лекин амалда оқимча тешикдан чиқаётганда унинг кесимиңг торайиши сабабли күрилаётган масала биз кўргандагига қараганда мураккаброқ. Шунинг учун биз чиқарган тезлик формулалари тезлик ва сарфи назарий текшириш учун қўлланилиб, амалда эса уларга маълум тузатишлар киритилади.

Юқорида суюқликнинг тешикдан оқишини кўрганимизда оқимчанинг тешикдаги кесимини олганимиз учун оқимчанинг ва тешикнинг кесимини бир хил деб қарадик. Аслида эса суюқлик тешикка унинг атрофидаги ҳажмдан ҳар томонлама оқиб келгани учун тезлиги ошиб боради. Суюқлик оқими тешикка яқинлашган сарни торайиб боради ва бу процесс суюқлик тешикдан ўтгандан кейин ҳам инерция кучи таъсирида маълум масофагача давом этади. Сўнгра торайиши тўхтаб, оқим ўзгармас кесимли оқимча кўринишида ҳаракат қиласди. Оқимчанинг торайиши тахминан тешик диаметрига тенг масофада тўхтайди. Оқимчанинг торайишини ҳисоблаш учун одатда сиқилиш коэффициенти ϵ киритилади:

$$\epsilon = \frac{S_c}{S_2}. \quad (3.120)$$

Бу коэффициент юқорида айтилганларга асосан бирдан кичик бўлиб, тажрибаларда аниқланишича, $\epsilon = 0,61 \div 0,64$ атрофига бўлади.

Биз тешикдан оқаётган суюқлик тезлиги учун формула чиқаришида $\xi = 0$ кабул қиласган эдик. Амалий тезликни ҳисоблаш учун эса маҳаллий қаршилик коэффициенти ξ ни ҳисобга олинган формуладан фойдаланамиз. Бу ҳолда (3.118) ўрнига амалий тезлик формуласини ҳосил қиласмиш:

$$v_s = \frac{1}{\sqrt{1+\xi}} + \frac{2gH}{v_{II}}. \quad (3.121)$$

Бу сўнгги формулани (3.118) билан солиштириб, назарий ва амалий сарфлар учун қўйидаги боғланишни оламиш:

$$v_s = \frac{1}{\sqrt{1+\xi}} v_{II} \quad (3.122)$$

(3.122) даги кўпайтмани φ билан белгистаймиз ва тезлик коэффициентига деб атаемиз:

$$\varphi = \frac{1}{\sqrt{1+\xi}}. \quad (3.123)$$

Бундан кўринадики, амалий тезлик назарий тезликдан кичик экан. Шундай қилиб:

$$v_s = \varphi v_{II}. \quad (3.124)$$

Тажрибаларнинг кўрсатишича сув учун $\xi = 0,06$ бўлиб,

$$\varphi = 0,97 \div 0,98 \text{ бўлади.}$$

Тешикдан оқаётган суюқликнинг амалий сарфи қўйидагича ҳиён собланади:

$$Q_s = v_s S_c. \quad (3.125)$$

(3.120) ва (3-124) лардан фойдаланип ушбуни топамыз:

$$Q_a = \varphi \cdot \varepsilon v_n S_2.$$

Охирги формуладаги φ күпайтмани m ҳарфи билан белгилаймыз ва уни сарф коэффициенті деб атаемиз. Бундан холоса қилиб, сарф коэффициенті амалий сарфнинг назарий сарфга нисбатига тенг эканлыгини курамиз:

$$m = \frac{Q_a}{Q_u},$$

Юқорида φ ва ε учун көлтирилган тажриба миқдорларидан куринадикі: $m = 0,60 \div 0,63$.

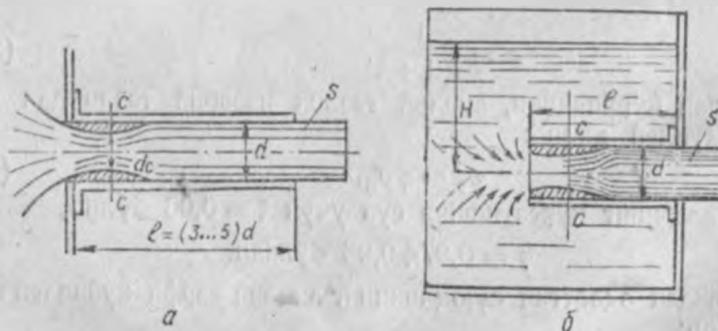
φ, m ларнинг көлтирилган қыйматлари Рейнольдс сонининг катта миқдорлари учун туғри. Аслини олганда бу коэффициенттар R_e нинг функциясидир.

67- §. Оқимчанинг сиқилиш турлари. Суюқликнинг найчадан окиши

Найчалар деб, идиш деворидаги тешикка үрнатылған калта трубалағға айтылади. Улардан сарфни күпайтиришда ёки пхчам оқимчалар олишда фойдаланылади. Күп ҳолларда идиш девори қалып булып, у парма билан тешилганда найча шаклица тешик пайдо булади.

Найчалардан оқадиган суюқликкін ҳисоблашда юқорида көлтирилган тезлик ва сарф формулаларидан фойдаланамыз, лекин, φ , m , ε коэффициентларнинг қыйматлари бошқача булади.

Цилиндрик найчалардан оқаётган суюқлик киришда девордан ажралади ва тораяди. Бу ҳодиса худди юпқа девордаги тешикден оқиши ҳолидаги каби булади. Лекин бу торайның тұхтаб, торайған оқимча билан найча девори орасыда уюрмали ҳаракат вужудға келгендеги сабабли кенгайини сошланади ва оқим найчанинг бутун кесимини әгаллаб олғуича давом этади. Натижада оқимча найчанинг күндаланған кесимига тенг кесим билан чиқып кетади. Бу ҳодиса найчанинг узунлиғи l унинг диаметридан 3...4 мартта катта бұлганда тулық амалға ошади (3.47- расм).

3. 47-расм. Найчадан о
а – ташқы цилиндрик найча, б – шығын цилиндрик найча.

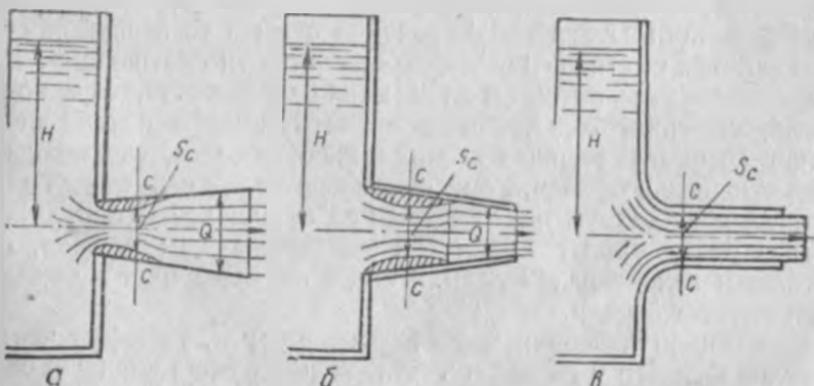
Бу ҳолда оқимча диаметриңайча диаметрига тенг бүлганин үчүн сиқишлиш коэффициенти $\epsilon = 1$ булади, натижада $m = \varphi$ булади. Агар найча $l = 3 \dots 4 d_n$ дан калта бўлса, бу ҳолда торайган оқимча кесимигача кенгайиб улгурмайди ва оқим тешикдан оқаётган суюқлик каби булади (3.47- расм). Найча узунлигининг унинг диаметрига нисбати l_n/d_n ва Рейнольдс сони тезлик ҳамда сарф коэффициентларига таъсири этади. Бу таъсири тажрибаларда кўп текширилган бўлиб, φ , m ва ϵ ларнинг ўртача қийматлари цилиндрик найчалар учун қўйидагича бўлади:

$$\varphi = m = 0,8; \epsilon = 0,55.$$

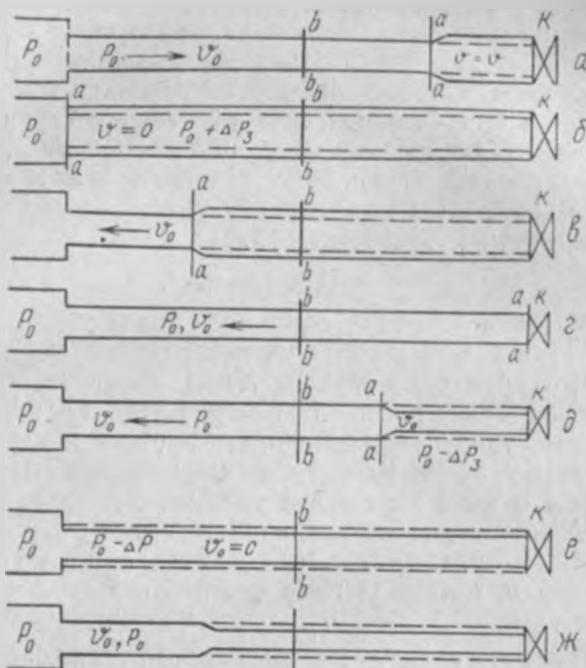
Юпқа девордаги тешикдан оқиши ҳоли билин солиштириши натижаси шуни кўрсатадики, цилиндрик найчалардан оқишида оқимча сиқиљмаганилиги учун сарф ортади, лекин қаршилик кўп бўлгани учун тезлик кам булади. Баъзи ҳолларда ички цилиндрик найчалар қўлланилиб, улар идиш деворидаги тешикка ичкари томондан кавшарланган жуда кичик труба кўриннишида булади. Бундай найчаларда оқимча киришлаги торайишдан кейин $l_n > 2,5 d_n$ га тенг узунликда тулиқ кенгаяди (3.48=расм). Бу ҳолда ҳам $\epsilon = 1$, $m = \varphi = 0,70$ булади. $l_n < 1,5 d_n$ да эса оқимча тулиқ кенгайишга улгурмайди, натижада сарф камайиб кетади.

68- §. Найчаларнинг турлари ва уларнинг гидравлик коэффициентлари

Цилиндрик найчаларнинг камчиликлари шулардан иборатки, уларнинг узунлиги етарли бўлиб, оқимча тулиқ кенгайишга улгурса (3.47- расм, а), у ҳолда қаршилик ортиб кетади. Агар у калтароқ бўлса, оқимча тулиқ кенгаймаслиги (3.48 расм, б) натижасида сарф коэффициенти камайиб кетади. Шунинг учун одатда бошқа хилдаги найчалар ҳам қўлланилади. Улар конуссимон кенгаювчи (3.49- расм, а) конуссимон тораювчи (3.49- расм, б) ва коноидаль (3.49- расм, в) найчалардир.

3. 48-расм: а—конуссимон кенгаювчи найча, б—конуссимон тораювчи найча, в—коноидаль найча.

3. 49-расм. Гидравлик зарбга доир.

Конуссимон кенгаювчи (диффузор) найчаларда оқимча кириши да жуда күп тораяди, сунгра тез кенгая боради ва найчани бутунлай тулдиради. Шунинг учун сиқилиш коэффициенти $\epsilon = 1$. Конуслик бурчаги $\theta > 8^\circ$ булганда эса оқимча тұлық кенгая олмайды ва натижада найча деворларига тегмай оқади. Бу ҳолдаги оқиш юқта девордаги тешкідан оқишдан фарқ қылмайды.

Кенгаювчи найчаларда тезлик, сиқилиш ва сарф коэффициентлари ($\theta < 8^\circ$ да) конуслик бурчагига боғлиқ булади, уннинг қийматлари ўртача $m = \varphi = 0,45$ булади. Бундай найчаларда тезлик камайнбет кетади. Бунга сабаб найчада оқимча торайиши ва сунгра тез кенгайиши натижасыда қаршиликнинг ортиб кетишидір. Шунга қарамай суюқлик сарфи аңча купаяди. Албатта, сарф коэффициентидан буннинг акси куринағы, лекин бу коэффициент кенгайған чиқиши кесимігі тегишили эканини ҳисобға олсак, сарфнинг күпайиши тушунарлы булади. Конуссимон кенгаювчи найчаларда оқимча торайған ерда вакуум пайдо булади ва суриш эффективті вужуда келтиради. Бу эффект цилиндрик найчаларда ҳам бұлади, лекин кенгаювчи найчалағда күчли. Бундай найчалар паст Сосимларда яхши натиха беради.

Конуссимон тораювчи найчаларда ҳам φ , m , ϵ коэффициентлари конуслик бурчаги θ га боғлиқ. Бундай найчаларда киришда оқимча тораяди (бу ҳодиса цилиндрик найчалардагига қараганда камроқ булади) сунгра кенгаяди. Найчадан чиқишида эса оқимчанинг кесими торайишида давом этади ва оқимчанинг иккінчи (ташқы) то-

райнши юз беради. Бу найчаларда ички торайиш кам булгани учун унга сарф бұлған энергия ҳам кам бұлади. Тажрибалардан маълумки, тораювчи найчаларда тезлик коэффициенти конуслик бурчаги ортиши билан ортиб боради; сарф коэффициенти эса аввал орта Сориб, $\theta = 13^\circ$ да әнг катта қийматта ($m = 0,946$) әришади, сунгра камаяди. Шуни айтиш керакки, сарф коэффициенти ортишига қарамай, тораювчи найчаларда сарф камаяди, чунки барча коэффициентлар чиқиши кесимига нисбатан олинган. Бу найчаларда чиқиши кесими кириш кесимига нисбатан торайгани учун катта тезликлар олини мүмкін.

Коноидаль найчаларнинг шакли юпқа девордаги тешикдан оқаётган суюқлик оқимчаси шаклига үхашаш бұлади. Шунинг учун уларда ички торайиш Сошқа найчалардагига қараганда жуда кинчик булиб, қаршилик ҳам кам бұлади. Демек, тезлик, сарф ва сиқилиш коэффициентлари әнг катта бұлади. Тажрибаларнинг курсатишича, бу ҳолда $m = \epsilon = 0,97$; $\nu = 1$ бұлади, найча деворлары жуда силлиқланганда эса $m = \varphi = 0,995$ гача етади. Коноидаль найчаларда тезлик ва сарф әнг катта бұлади, лекин уларни ясаш қийин бұлгани учун амалда жуда кам құлланилади.

Турли найчаларда сув учун оқиши коэффициентларининг қийматлари 3.4 = жадвалда көлтирилген. Турли найчалар актив турбиналарнинг сұрувчи трубаларыда, фонтанларнинг соплоларыда, брандспойт, гидромониторларда, турли суюқликни сұрувчи ва сочувчи ҳамда бошқа турли қурилмаларда ишлатылади.

3.4-жадвал. Турли шаклдаги найчалар ва думалоқ тешілдегі учун сиқишиш, тезлик ва сарф коэффициентлари

Найчалар түрі ва тешілдер	расмдар	ϵ	ν	m
Юпқа девордаги думалоқ тешіл	3.47	0,64	0,97	0,62
Ташқы цилиндрик найча	3.47	1	0,82	0,82
Иккى цилиндрик найча	3.47	1	0,71	0,71
Конуссимон кенгаювчи найча $0 - 7^\circ$	3.48	1	0,43	0,45
Конуссимон тораювчи найча $0 - 13^\circ 24$ бұлғанда	3.48	0,982	0,963	0,946
Коноидаль найча	3.48	1	0,97	0,97

Найчалар катта идиш деворига әмас, трубанинг учига үрнатылған бұлса, (3.116) ва (3.122) формулаларда унга киришдеги тезлик v_1 ни ҳисобға олиш керак бұлади. Бу ҳолда сарф формуласы қуйидагича ёзилади:

$$Q = m \frac{\pi D_h}{4} \sqrt{\frac{2gH}{1 - \left(\frac{D_h}{D_t}\right)^4}} \quad (3.120)$$

Бу ерда D_h ва D_t — найча ва труба диаметрлари.

Баъзи ҳоллардаги катта сарф ёки тезлик олиш учун иккиси хил найчани кетма-кет қуйилади. Масалан, брандспойтларда трубанинг учига охирі цилиндрик найча билан тугайдыган конуссимон тораювчи найча қуйилади.

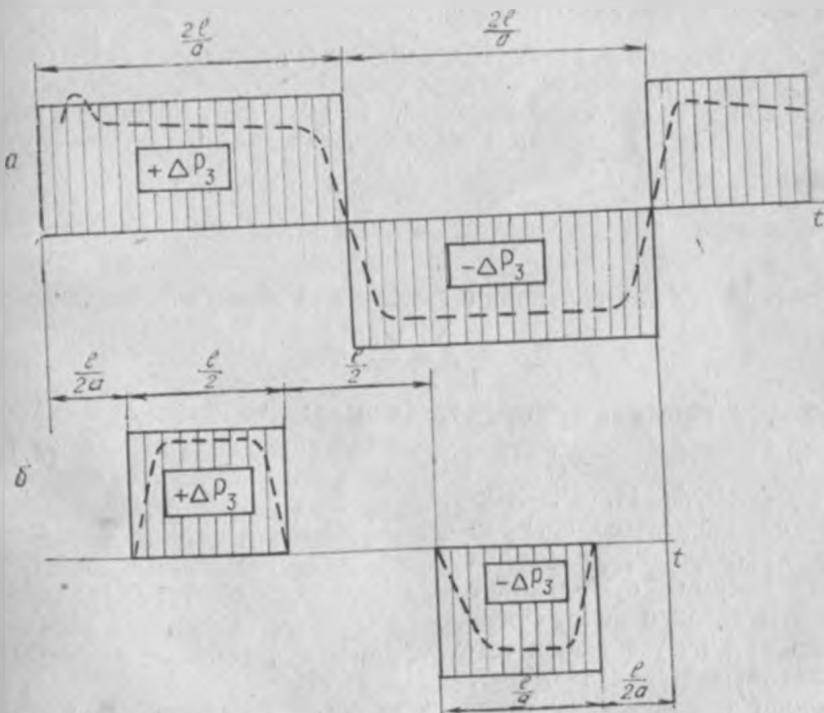
69-§. Гидравлик зарб ҳодисаси ва унинг фазаси. Н. Е. Жуковский—гидравлик зарб назариясининг асосчисидир

Трубаларда гидравлик зарб ҳодисаси деформацияланувчи трубалардаги кам сиқилувчи суюқликнинг тезлиги ёки босими кескин узгарганида ҳосил бўладиган тебранма ҳаракатидир. Бу ҳодиса тез содир булиб, босимнинг кескин ортиши ва камайиши билан характерланади. Босимнинг бундай узгариши суюқликнинг ва трубыа деворларининг деформацияланиси билан бўғлиқдир.

Гидравлик зарб куп ҳолларда кран ёки бирор бошқа оқимни сошқарувчи қурилманинг тез очилиши ёки ёпилиши натижасида содир бўлади. Унинг пайдо булишига бошқа ҳодисалар ҳам сабаб булиши мумкин. Трубалардаги гидравлик зарбни биринчи марта проф. Н. Е. Жуковский назарий жиҳатдан ва тажрибаларда текширган ва унинг „О гидравлическом ударе“ номли асарида (1899 й.) баён этилган. Суюқлик v_0 тезлик ва p_0 босим билан ҳаракат қилаётган трубанинг охиридаги кран k ёпиқ дейлик (3.49-расм, а). У ҳолда кранга (ёпилганидан сунг) биринчи етиб келган суюқлик зарраларининг тезлиги суниб, уларнинг кинетик энергиялари труба деворлари ва суюқликни деформациялаш ишига айланади. Бу ерда гидравликанинг аввал курган бўлимларидаги каби суюқлик сиқилмайди деб ҳисобламасдан, унинг сиқилишини оз миқдорда бўлса ҳам ҳисобга олишга тўғри келади, чунки шу сиқилиш катта ва чекли миқдордаги зарб босими Δp_3 ни вужудга келтиради. Шундай қилиб, кран олдида ҳосил бўлган қўшимча босимга мос равишда труба деворлари чўзилиб, суюқлик сиқилади. Кран олдида тухтатилган суюқлик зарраларига қушни бўлган зарралар ҳам етиб келади ва уларнинг ҳам тезликлари сунади. Натижада босимнинг ошиш чегараси ($a - a$ кесим) крандан таъминловчи идиш томонга зарб тўлқинининг тезлиги деб аталувчи a тезлик билан силжиб боради. Босим Δp_3 га узгарган соҳанинг ўзи эса зарб тўлқини деб аталади. Зарб тўлқини идишга етиб борганда эса суюқлик бутун труба буйича тухтаган ва сиқилган булиб, труба деворлари эса бутунлай чўзилган бўлади. Босимнинг зарбли ортиши эса труба буйича тарқалган бўлади (3.49-расм, б). Лекин трубадаги суюқлик тенг вазили ҳолатда бўлмайди. Босимлар фарқи Δp_3 таъсирида суюқлик трубадан идишга оқа бошлайди. Бу оқим идишнинг олдида турган заррачалардан бошланиб, унинг чегараси ($a - a$ кесим) тескари йуналишда кран томонга a тезлик билан ҳаракат қиласи ва кетида тикланган p_0 босимли a тезликка эга суюқлик оқимини қолдиради (3.49-расм, в). Суюқлик ва труба деворлари эластик деб қаралиб, p_0 босим тикланиши билан уз ҳолига қайтади. Деформация иши қайта кинетик энергияга айланиб, суюқлик яна аввали га v_0 тезлигига эга бўлади ва тескари йуналишда оқа бошлайди. Суюқлик колоннаси ана шу тезлик билан оқишда давом этиб, крандан узилишга итилади (3.49-расм, г). Натижада крандан идишга a тезлик билан ҳаракат қилувчи манфиј зарба тўлқини

вужудга келали ва у босимни — Δp_3 га камайтириб, труба деворини торайтиради ва суюқликни кенгайтиради (3.49-расм, *д*). Суюқликнинг кинетик энергияси эса яна деформация ишига айланади, лекин бу иш энди манфий булади. Бу ҳаракат давом этиб бориб, манфий зарб түлқини ҳам идишгача етиб келади (3.49-расм, *е*). Мусбат зарб түліцинидаги каби бу ҳолат ҳам тенг вазили булмайди ва натижада трубада яна босим тиклана бошлиди, суюқлик эса v_0 тезликка эришади (3.49-расм, *ж*). Идишдан қайтган зарб түлқини краинга этиб бориши билан кран ёпилгандагига ухаш ҳодиса яна вужудга келади. Шундан сунг бутун цикл тақрорланади.

Н. Е. Жуковский тажрибаларида бундай циклнинг 12 марта тақрорланиши қайд қилинган, лекин ҳар бир келгуси циклда, ишқаланиш кучи ва энергиянинг идишдаги суюқликка утиши нағижасида Δp_3 камайниб борган. Гидравлик зарбнинг вақт давомида утиши 3.50-расмда диаграмма куринишида тасвириланган. 3.50-расм, *а* даги диаграммада кран бир онда ёпилган деб қарааб, краининг олдиладаги К нүктадаги босимнинг назариядаги ўзгариши Δp_3 туташ чизиқ билан тасвириланган. Трубанинг уртасидаги *в* нүктага зарб босими $l/2a$ вақтга кечикиб келади ва түлқиннинг бу нүктадан идишга бориб қайтиб келгунича, яъни l/a вақт сақланиб туради. Сунгра *в* нүктада босим p_0 га тикланади (яъни

3. 50-расм. Гидравлик зарбнинг вақт давомида ўзгариши.

$\Delta p_3 = 0$) ва шу ҳолда тескари түлқин етиб келгүніча, l/a вақт сақланади (3.50-брасм). 3.50-расмда босимнинг ҳақиқий үзгариши ҳам тасвирланған болып, у пунктір чизик билан ифодаланған. Бундан күринадыкі, ҳақиқий босим тик үзгарғани билан, бу үзгариш кескін әмас. Бундан ташқары, тебраниш сұна боради, яғни уннің амплитудасы энергияннің сарф бўлиши ҳисобига камаяди.

70-§. Н. Е. Жуковский формуласи

Гидравлик зарб вақтида бўладиган үзгариштарни ва зарб кучини ҳисобга олиш учун зарб босими Δp_3 , нинг қийматини аниқлаш керак. Зарб босими остида суюқликнинг сиқилишига ҳаракат миқдорининг үзгариши ҳақидағы теореманы қўллаймиз. Бунинг учун трубадаги суюқликнинг dx элементар масоғага dt вақтда сиқилишини кўрамиз (3.51-расм). Бирор вақтда трубадаги суюқликнинг кран олдидаги Δl бўлаги зарб таъсирида сиқилган бўлсин. У ҳолда суюқликка идиш томонидан $p_1 = p_0 \cdot s$ босим кучи, кран томонидан эса $p_2 = (p_0 + \Delta p) \cdot s$ кучи dt вақт таъсири қилади. Суюқликнинг зарб етиб келмаган қисмнинг ҳаракат миқдори $\rho s v_i dx$ зарб таъсири остидаги қисмнинг ҳаракат миқдори $\rho s Q dx$ бўлади. Шундаи қилиб, кўрилаётган ҳолда ҳаракат миқдорининг үзгариши ҳақидағы теорема қўлланганда мувозанат тенгламаси қўйидагига ёзилади:

$$(p_0 + \Delta p_3) s \cdot dt - p_0 s \cdot dt = \rho s v_i dx. \quad (3.127)$$

Бу тенгликтан

$$\Delta p_3 s \cdot dt = \rho s v_i dx;$$

еки

$$\Delta p_3 = \rho v_0 \cdot \frac{\partial x}{\partial t}.$$

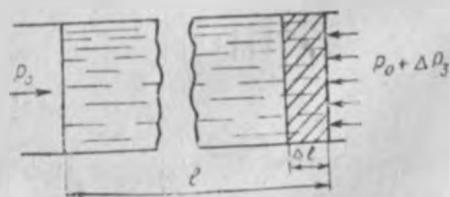
бу ерда $\frac{dx}{dt}$ — зарб түлқинининг тарқалиш тезлигини беради

$$a = \frac{dx}{dt}$$

ва охирги тенглама қўйидагич а ёзилади:

$$\Delta p_3 = \rho v_0 a. \quad (3.128)$$

Бу формула Н. Е. Жуковский формуласидир. Ундан күринадыкі, гидравлик зарб босими суюқликнинг зичлиги, тезлиги ва шу суюқликда түлқин тарқалиши тезлигига пропорционал болып, уларнинг купайтмасыга тенг. Агар суюқликда түлқин тар-

3. 51-расм. Гидравлик зарб учун Н. Е. Жуковский формуласига доир.

қалиш тезлигини аниқласак, тезликни улчаб (зичлик жадваллардан маълум), (3.128) формула ёрдамида зарб босимини топа оламиз. Шуни айтиш керакки, а суюқликкунинг ва трубанинг эластиклик хоссаларига боғлиқ. Бу боғлиқликни аниқлаш учун қўйилаги формуладан фойдаланилади:

$$a = \frac{1}{\sqrt{\frac{\rho}{K} + \frac{2\rho\kappa^2}{\sigma E}}}. \quad (3.129)$$

Бу миқдорнинг ўлчами тезлик ўлчамига тенгдир. Унинг физик маъносини аниқлаш учун трубани деформацияланмайдиган (яъни $E = \infty$) деб қараймиз. У ҳолда илдиз остидаги иккинчи ҳад иолга айланади ва

$$a = \sqrt{\frac{K}{\rho}}$$

булиб қолади. Охирги формула зичлиги ρ ва эластиклик модули K бўлган бир жинсли суюқлик учун товуш тезлигини Серади.

Шундай қилиб, трубаларда гидравлик зарб тўлқинининг тарқалиш тезлиги (3.129) формула ёрдамида ҳисобланади. Бу тезлик сув учун 1435 м/с, бензин учун 1116 м/с, мойтар учун 1400 м/с деб тахминий олиш мумкин. У труба материалига қараб кўпроқ ёки камроқ бўлади.

71-§. Тўғри ва нотўғри гидравлик зарб

Агар кран тулиқ ёпилемай, суюқликкунинг тезлиги бутунлай сўнг маса ва у v_0 дан v га камайса, бунда чала гидравлик зарб ҳосил бўлади. Бундай зарб учун Н. Е. Жуковский формуласи қўйида-гича ёзилади:

$$\Delta p_3 = \rho (v_0 - v) \cdot a. \quad (3.130)$$

Бу формула краннинг бир онда (жуда тез) ёпилеман ҳоли учун тўғри бўлади. Агар краннинг ёпилиш вақтини t_0 десак ва гидравлик зарбнинг крандан идишга бориб-қайтиб келиш вақтини t_1 десак, у ҳолда

$$t_0 < t_1 = \frac{2l}{a}$$

Булгандан краннинг ёпилиши оний булган деб қарап мумкин. Бунда t_0 гидравлик зарбнинг фазаси дейилади, зарбнинг узини эса тўғри гидравлик зарб дейилади. $t_0 > t_1$ булгандан эса тескари гидравлик зарб дейилади ва зарб тўлқини кран бутунлай ёпилиб улгурмасидан олдин идишдан қайтиб кранга етиб келади. Табиийки бунда босимнинг ортиши $\Delta p'_3$ тўғри зарб ҳолидаги Δp_3 га қараганда кичик бўлади. Агар оқим тезлиги кран ёпилишига қараб қамайиб боради, босим эса вақт бўйича чизиқли ортади, деб ҳисобласак, (3.52-расм) у ҳолда:

$$\frac{\Delta p'_3}{\Delta p_3} = \frac{t_0}{t_1}$$

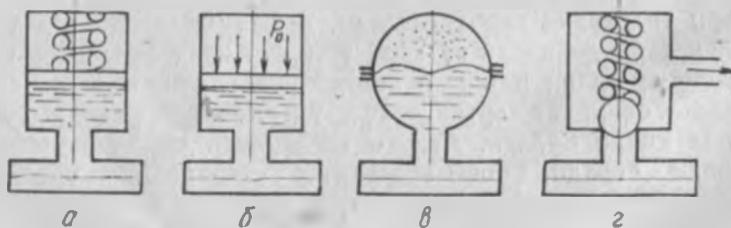
муносабат үринли булади. Бундан:

$$\Delta p'_3 = \Delta p_3 \frac{t_0}{t_6} = \rho v_0 a \frac{2l}{at_6} = \frac{2\rho v_0}{t_6}$$

Шундай қылыш, тескари гидравлик зарб босими $\Delta p'$ з тұғри гидравлик зарб босими Δp , дан фарқли равища трубанинг узунлигига боғлиқ булиш, а тезликка боғлиқ әмас.

72-§. Зарб босимини сусайтириш усуллари

Гидравлик зарб таъсирини сусайтириш түрлі усуллар билан амалга оширилади. Биринчи усулда краннинг кескин очилиши ёки ёнилиши вақти t ни узайтириб, $t > \frac{2l}{a}$ га етказиш йүли билан тұғри гидравлик зарбни йүкотиб, Δp ни камайтирилади. Оданда, краннинг ҳолати (очиқ ёки ёпик) ўзгартирилганда суюқлик трубопроводға реле орқали утгани учун унинг сарфи (демек тезлигі) пружинали клапанлар ёрдамида аста-секин ўзгариб маълум вақтдан кейин кераклы қийматта етади. Амалда курсатилишича, трубаларни зарбсиз туташтириш, босимнинг ўзгариши 22 м³ м⁻¹ атрофида ва $t = 0,1$ с булганда ишончли таъминланади. Иккинчи усул трубаларга гидравлик зарбни сундиригич (компенсатор) лар үрнатыш йүли билан амалга оширилади. Сундиригичлар трубадаги суюқликка нисбатан юқори сиқилуучанлик хусусияттың эга булган эластик элементтерди идишлар булиб, түрлі конструктив түзилишге әгадір (3.52-расм). Энг күп тарқалған сундиригичтар эластик элементи пружина (3.52-расм, а) ва газ (3.52-расм, б) булган поршенили, мембранали (3.52-расм, в) ва клапанлы (3.52-расм, г) сундиригичлардир. Сундиригичлар одатта зарб туғдирувчи (кран) ёки зарбдан ҳимояланувчи қисм ёнінде үрнатылади. Сундиригичлар ёрдамида зарб босимининг камайиши, сундиригичга суюқлик оқими билан бирга келген кинетик энергиянынг эластик элементлер томонидан ютилиши ҳисобига амалга ошади. Сундиригичнинг эластик элементи қанча күп деформацияланса, ютилған энергия ҳам шунча күп булади. Шунинг учун эластик элемент деформациясыннинг эластиклық характеристикаси имкон берган чегарада, ўзгармас булишиңа қарастырылған болады. Бу эса газли

3. 52-расм. Түрлі сундиригичлар:

а—пружинали сундиригич, б—газли сундиригич, в—мембранали сундиригич,
г—клапанлы сундиригич.

сундиргичларда газ тақсимлашни шундай танлаб олишиңи тақозо қыллады, зарб тулқинининг ютилишида босимнинг узгариши минимал булсин. Амалда бундай сундиргичларда газ тақсимлаш ҳажми трубадаги суюқликнинг икки секундлик сарфига тенг қылтиб олинади, бошлангич босими эса магистралдаги максимал босимдан күпроқ булиши зарур.

Поршенинг сундиргичларнинг камчилиги уларнинг инертлиги булиб, бу поршенинг массаси ва ишқаланиш кучига боғлиқ булиб, унга труба билан сундиргични туташтирувчи каналдаги суюқликнинг инертлиги қушылади. Бу кучлар зарб тулқинининг сундиргич поршенига таъсири натижасида гармо尼克 тебраниш вужудга келишига сабаб булади ва натижада сундиргич ҳамда трубадаги босимнинг узгариши қушилиб, каналдаги босим зарб босимидан ошиб кетиши мумкин. Натижада сундиргич зарб энергиясини ютиш уринга кучайтириши мумкин. Инертликни камайтириш мақсадида сундиргични газ ва суюқликни ажратувчи эластик мембрана билан таъминланади (3.52-расм, а). Юқорида айтилганнанда, сундиргичда тебранма ҳаракатнинг пайдо булишига ва зарб тулқинининг кучайтишига труба билан сундиргични туташтирувчи каналнинг узунлиги ва диаметрининг таъсири Сор эканлиги тажрибаларда текширилган. Шунинг учун каналнинг узунлиги ва диаметрини түлқинларга камроқ таъсир қиладиган қилиб танлаб олинади. Зарб тулқинларини клапанли сундиргичлар (3.52-расм, г) ёрдамида ҳам сусайтириши мумкин. Бу ҳолда клапан ва энергияни ютувчи эластик элементларнинг инертлиги иложи Борича камайтирилади. Клапанли сусайтиргичга кирган суюқликнинг эластик элементга таъсирини камайтириш ва сусайтиргичнинг яхшироқ ишлашини таъминлаш учун суюқликнинг атмосферага оқиб кетишига хизмат қилувчи қисми булади. Учинчи усулда гидравлик зарб пайдо булиши эҳтимоли бор трубанинг узунлигини ошириш мумкин. Бу ҳолда қаршилик кучи ҳисобига энергия камайшини ва зарб тулқини даврини орттириб түгри зарби йүқотиш йули билан зарб тулқинининг таъсири камайтирилади.

4- б о 6. ГИДРАВЛИК МАШИНАЛАР

Суюқлик энергияси ва механик энергияни бир турдан иккинчи турга айлантирувчи қурилмалар гидромашиналар деб аталади. Гидромашиналар вазифасига кўра қўйидагиларга булинади:

1) гидростатик машиналар суюқликнинг мувозанат ҳолатидан фойдаланиб, механик кучни суюқликнинг потенциал энергиясига айлантириш усули билан кучайтириб ёки сусайтириб беради. Буларга гидропресс, гидроаккумулятор, гидромульттипликаторлар киради;

2) насослар механик энергияни суюқлик энергиясига айлантириб беради;

3) гидродвигателлар суюқлик энергиясини механик энергияга айлантириб беради;

4) гидроюритгич механик энергияни суюқлик воситасида бир ҳаракатланувчи қисмдан иккинчи ҳаракатланувчи қисмга узатишига хизмат қилади. Гидроюритгичларни умумлаштириб, гидростатик машиналар деб ҳам юритиш мумкин.

Қуйинда биз насослар қараб тұхталиб үтамиз.

73-§. Насосларнинг ишлаш принципи, құлланилиш соҳаси ва бажарадиган ишига қараб классификацияси

Насосларни түзилиши, турли параметрлар, суюқликка энергия бериш усулі ва бошқаларға қараб турлық классификациялаш усуллари мавжуд.

Энг күп тарқалған усул уларни ишлаш принципига қараб классификациялашдир. Бунда насослар асосан иккита катта группага: куракли ва ҳажмий насосларға булинади. Бу иккі тур насослар деярлик барча насосларни үз ичига олади, лекин бир қанча бошқача принципде ишлайдиган насослар бу иккі классга кирмайды. Буларға оқимчали насослар (учинчи клас сифатида ажратиш мумкин) ва бошқа күтаргичлар киради. Куракли насослар яна марказдан қочма, үқий, пропеллерли, уорма насосларға булинади. Түзилиши ва ишлаш принципи бир хил болғани учун вентиляторларни ҳам куракли насослар классига киритиш мумкин. Вентиляторларнинг ҳам марказдан қочма, үқий, пропеллерли турлары мавжуд. Куракли насосларни уларнинг бир валида битта ёки бир нечта иш фидираги үрнатилишига қараб бир погонали ва күп погонали насосларға ажратиш мумкин. Марказдан қочма насослар сүриш усулига қараб бир томонлама сұрувчи ва иккі томонлама сұрувчи насосларға булинади.

Ҳажмий насослар иккі группага, поршенини роторлы насосларға булинади. Булар яна бир қанча кичик группачаларға булинади (улар тұғрисида тегишли бұлымда тұхталиб үтамиз). Оқимчали насослар эса эжектор, инжектор ва гидроэлеваторларни үз ичига олади. Насосларни бундай классификациялашыга ишлаб чиқаришда энг күп тарқалған иккі тур (марказдан қочма ва поршенини) насослар атрофика барча насосларни группалаштыриши асос болған бұлса керак.

Насосларни суюқликка берган босимининг миқдорига қараб, наст босимли (босими 20 м сув үст. гача), үртата босимли (босими 20...60 м сув үст. га тең), юқори босимли (босими 60 сув үст. юқори) насосларға ажратиш мумкин. Уларни берган сарфига қараб наст, урта ва юқори сарфли насосларға группалаш мумкин.

Насосларни энергиянинг насосға қандай берилишига қараб классификациялашыга интилиш ҳам болған. Бу айтилған охиригү уч тур классификациялашыннан ҳар бирига ҳам барча мавжуд насосларни киритиш мумкин болғани билан бу уч усул жуда

кatta камциликка эга, чунки бу усулларда бир группага поршенили, марказдан қочма, роторлы, пропеллерли ва ишлаш принципи тамоман бир-биридан фарқланувчи бошқа насослар кириши мумкин. Суюқликка берилган энергия турига қараб классификациялаш анча қулайдир. Насосдан ўтаётган суюқликка берилган энергия уч хил бўлиши мумкин: ҳолат энергияси (Z); босим энергияси ($\frac{p}{2}$); кинетик энергия ($\frac{v^2}{2g}$).

Фақат ҳолат энергиясини берувчи машиналарга сув кутаргичлар дейилади. Агар кутарилаетган суюқлик фақат сув эмас, балки нефть, турли мойлар ва бошқа хил суюқликлар ҳам бўлиши мумкинилигини ҳисобга олсан, бу машиналарни суюқлик кутаргичлари дейиш керак булади. Бу группага сув кутариш учун ишлатилган барча қадимги қурилмалар: чархпалак, чифир, архимед винти ва бошқалар киради. Замонавий қурилмалардан бу группага кирадиганлари қаторинга кам дебитли қудуклардан нефть чиқарувчи тортув қурилмалари, чукур қудуклардан газ ва ҳаво ёрдамида суюқлик (сув, нефть) кутарувчи кутаргичлар киради.

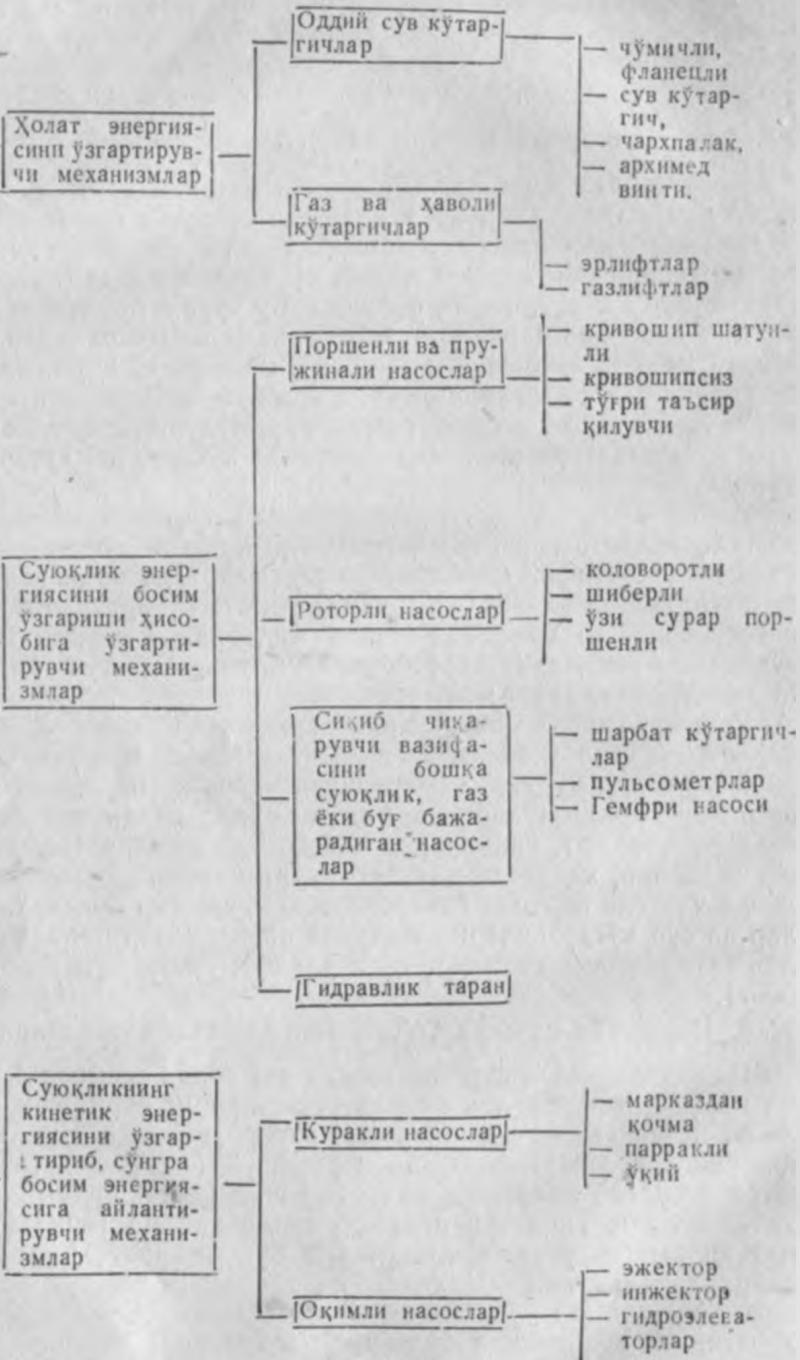
Иккинчи группага суюқликка босими орттириш йули билан энергия берувчи насослар киради. Суюқликни поршень босими (поршенили насослар), айланувчи жисмлар (роторли насослар), сиқилган ҳаво, газ ёки буғ (пневматик сув кутаргичлар, Гемфри насоси ва ҳ. к.) ёрдамида сиқиб чиқариш мумкин. Буларга суюқликка гидравлик зарб орқали импульс берувчи механизmlар (гидравлик таран) ҳам киради.

Учинчи группа насосларда суюқликка кинетик энергия берилиб, сунгра у босим энергиясига айлантирилади. Буларга биринчи галда куракли (марказдан қочма, парракли, ўқий) насослар киради (уларда иш қисми валда айланувчи куракли гидрираклардир), иккинчидан оқимчали насослар (эжекторлар, инжекторлар, гидравлик элеваторлар) киради (уларда суюқликка энергия берувчи бошқа суюқлик, газ ёки буғдир). Насослар ва сув кутаргичларни юқорида айтилганлар бўйича группалашни қўйиндаги схемада тасвирлаш мумкин (124-бетга қаранг).

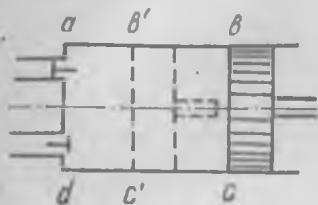
74-§. Поршенили насослар. Тузилиши ва ишлаш принципи

Поршенили насос қурилмасининг энг содда схемаси 4.1-расмда келтирилган. Бу насосларда суюқликкниң сўрилиши ва ҳайдалиши поршенинг цилиндрда илгариланма-қайтма ҳаракат қилишига асосланган. Бунда поршень 3 (4.2-расм) таркибида шток 2 бўлган кривошип-шатунли механизми 1 ёрдамида ҳаракатга келади. Поршень цилиндр ичидаги қайтма (орқага) ҳаракат қилганида унинг олдидағи иш бушлигининг ҳажми ортиб, сийракланиш ҳосил булади. Бу сийракланиш маълум бир чегага етганида иш бушлигидаги босим p_c билан товоонли клапан 7 остидаги храповикда бўлган босим орасидаги фарқ сўриш клапани 4 ни очади ва суюқлик сўриш трубаси 6 орқали иш бушлигига киради.

Насослар

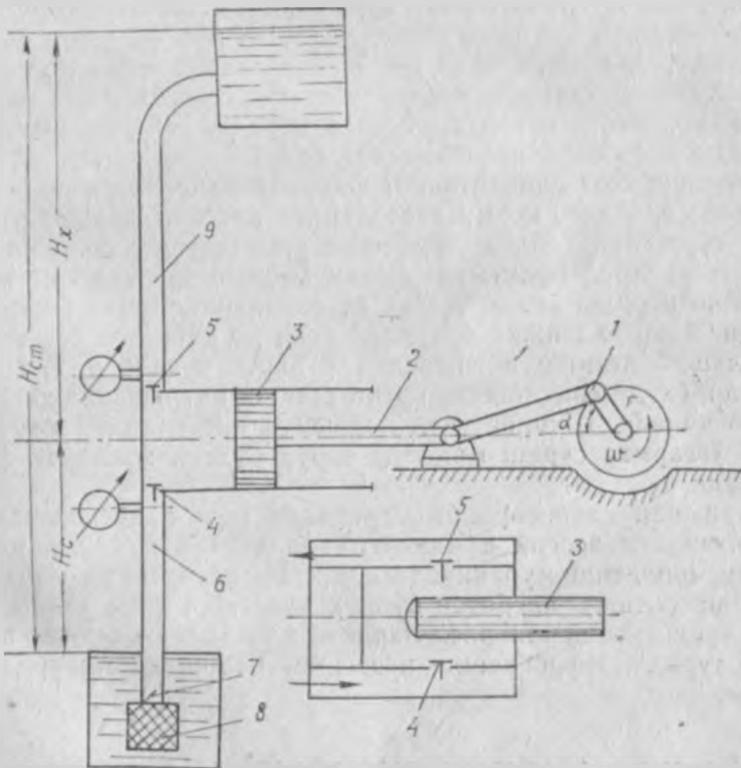
Насосларда суюқлик қайси типдэги күчлардан (динамик күчлар ёки статик күчлар) фойдаланыб суринишига қараб, улар динамик ёки ҳажмий насосларга булинади. Бунда юқоридаги классификацияга кирган насосларнинг поршенини ва роторли турлари ҳажми насосларга, қолганлари эса динамик насосларга киради.

4. 1-расм. Поршени насос.
Суриш баландлыги чегаравий суриш баландлыги $H_c < H_{ac}$ дан катта бўлмаслиги керак.

Поршень (плунжер) илгариланма (олдинга) ҳаракат қиласдан катта бўлмаслиги керак.

Сурилиш процесси поршень узининг энг чекка сурилиш чегарасига етгунча давом этади. Бунда сурилиш трубасидаги сийракланишини суриниши клапани олдига жойлаштирилган вакуумметр ёрдамида ўлчаш мумкин. Таъминловчи идишдаги суюқлик сатҳидан насос цилиндрининг энг юқори сатҳигача булган баландликка суриш баландлыги H_c дейилади. Суриш баландлыги чегаравий суриш баландлыги $H_{ac} < H_c$ дан катта бўлмаслиги керак.

4. 2-расм. Бир томонлама ишлайдиган кривошип-шатунили насос:

1—кривошип шатунили механизим, 2—шток, 3—поршень (плунжер) 4—суриш клапани, 5—хайдаш клапани 6—суриниши трубаси, 7—тиргак (товор) клапан, 8—фильтр, 9—хайдаш трубаси.

ди. Бўшиқдаги босим ортишда давом этиб, унинг миқдори суюқликни ҳайдаш босими P_x га етганида ҳайдаш клапани очилиб, суюқлик ҳайдаш трубаси 9 га ўта бошлайди. Суюқликни ҳайдаш поршенинг энг чекка ҳайдаш чегарасига стгунча давом этади.

Насосни ишга туширганимизда у аввал сўриш трубасидаги ҳавони тортади ва суюқлик ҳосил бўлган босимлар фарқи таъсирида сўриш трубасига кутарилади. Насос бир оз вақт ишлагандан сўнг сўриш трубаси ва цилиндрдаги ҳаво ҳайдаб чиқарилиб, суюқлик цилиндрни тўлдиради. Шундан кейин насос мосланган тартибда ишлай бошлайди. Натижада таъминловчи идишдаги суюқлик қабул қилувчи идишга утади. Цилиндрдаги юқори сатҳ билан суюқлик кутарилган энг юқори сатҳнинг фарқига ҳайдаш баландлиги H_x дейилади.

Сўриш баландлиги билан ҳайдаш баландлигининг йиғинидиси $H_c + H_x$ насоснинг тортиш баландлиги ёки тўлиқ статик босими беради. Поршенли насосларнинг турли лойиҳалари билан қурилган турлари ишлаб чиқаришнинг кўп соҳаларида қўллашлади.

Юқорида айтганимиздек, поршенли насослар юқори босим керак бўлгандагина ишлатилади. Амалда кўп ҳолларда поршенли насослардан марказдан қочма насослар ўрнида фойдаланилади. Ҳажмий гидроузатмалар составида ишләётган насослар асосан поршенли насослар турига киради. Бу айтилганлардан ташқари, поршенли насосларнинг яна бир устулиги уларнинг фойдали иш коэффициентининг юқорилигидир. Поршенли насосларнинг марказдан қочма насослардан яна бир фарқи шундаки, унинг сўришини ҳайдаш трубасига урнатилган задвижка ёрдамида ўзгартириб бўлмайди. Лекин ҳайдаш трубасининг кесими кичрайиб бориши билан тезлик ва задвижка олдида босим орта боради. Агар задвижка бутунлай бекитиб қўйилса, босим жуда катталашиб кетиши натижасида ё насос бузилади, ёки труба ёрилади, ёхуд зўриқишишнинг ортиб кетиши натижасида двигатель тухтаб қолади. Шуннинг учун поршенли насослардан юқори босимда ўзгармас сўриш миқдори зарур бўлган ҳолларда фойдаланилади.

Поршенли насосларнинг марказдан қочма насосларга таққослангандаги асосий камчилиги уларнинг қуполлиги, қиммат туриши, ишлатиш мураккаблигидир. Бу насосларни марказдан қочма насосларга нисбатан кўпроқ кузатиб туриш талаб қилинади, чунки поршенли насосларнинг клапанлари тез-тез ифлосланиб туради. Ифлосланиш насоснинг бошқа қисмларида ҳам бўлади.

75- §. Насоснинг босими, унумдорлиги (сўриш миқдори)

Насоснинг босими H деб насосдан ўтаётган суюқликнинг бирлик оғирлигига берилган энергия (бошқача айтганда насосдан ўтаётган суюқлик оқимининг солништирма энергияси)га айтила-

ди. H суюқлик устуининг метрларида ўлчанади.

Босим икки усулда аниқланади:

1) насос қурилмасининг (4.2-расм) улчов асбоблари кур-
сатувидан (насос ишлаб турганда);

2) насос қурилмаси қисмларида суюқликка берилган солиши-
тирма энергиялар йиғиндисидан.

Биринчи усулда босим қуйндагыча ҳисобланади. Аввал на-
сосга киришдаги энергия ҳисобланади:

$$e_1 = H_c + \frac{p_c}{\gamma} + \frac{v_c^2}{2g},$$

бу ерда H_c , p_c , v_c — тегишлича сўриш баландлиги, босими ва тез-
лиги. Сунгра насосдан чиқишдаги энергия ҳисобланади:

$$e_2 = H_c + H_o + \frac{p_x}{\gamma} + \frac{v_x^2}{2g},$$

бу ерда H_o — киришдаги вакуумметр билан чиқишдаги манометрлар-
да қарор топган сатҳлар фарқи; p_x , v_x — ҳайдаш босими ва тезлиги.

Ниҳоят, чиқиш ва киришдаги солиширма энергиялар фарқи-
ни ҳисоблаб, насосдан ўтаётгандан суюқлик олган энергия топи-
лади. Бу фарқ насоснинг босимнига тенг бўлади:

$$\begin{aligned} H &= e_2 - e_1 = \left(H_c + H_o + \frac{p_x}{\gamma} + \frac{v_x^2}{2g} \right) + \left(H_c + \frac{p_c}{\gamma} + \frac{v_c^2}{2g} \right) = \\ &= H_o + \frac{p_x - p_c}{\gamma} + \frac{v_x^2 - v_c^2}{2g} \end{aligned} \quad (4.1)$$

Суриш босимини вакуумметрининг кўрсатиши бўйича топиш
мумкин:

$$p_c = p_a - p_{вак}.$$

Ҳайдаш босими эса манометрнинг кўрсатишидан аниқланади:

$$p_x = p_a + p_m.$$

Бу муносабатлардан фойдаланиб ва вакуумметрик ҳамда маномет-
рик босимларни тегишли босим миқдорлари орқали ифодалаб:

$$H_{вак} = \frac{p_{вак}}{\gamma} \quad H_m = \frac{p_m}{\gamma}.$$

насоснинг босими учун қуйндаги муносабатни оламиз:

$$H = H_m + H_{вак} + H_o + \frac{v_x^2 - v_c^2}{2g} \quad (4.2)$$

Кўпинча, тезлик босимларининг айрмаси кичик миқдор бўлгани
учун уларни ҳисобга олинмайди.

Иккинчи усул ылан босими ҳисоблаш учун аввал таъмилов-
чи идишдаги суюқлик сатҳига тегишли кесим ($1-1$) ва насосга
киришдаги кесим ($2-2$) учун Бернулли тенгламаси ёзилади:

$$z_1 + \frac{p_1}{\gamma} + \frac{v_1^2}{2g} = z_2 + \frac{p_c}{\gamma} + \frac{v_c^2}{2g} + h_c.$$

Сунгра насосдан чиқишдаги кесим ($3-3$) ва суюқликнинг энг
юқори кутарилган сатҳидаги кесим ($4-4$) учун Бернулли тенгла-
маси ёзилади:

$$z_3 + \frac{p_3}{\gamma} + \frac{v_3^2}{2g} = z_4 + \frac{p_4}{\gamma} + \frac{v_4^2}{2g} + h_x.$$

бу тенгликтарда z_1, z_2, z_3, z_4 — тегишли кесимларининг геометрик баландлиги; h_c, h_x — сўриш ва ҳайдаш трубаларидағи гидравлик қаршиликлар.

Энг юқоридаги кесим (4-4) қабул қилувчи идишлаби суюқлик сатҳида десак, идишларнинг кесими трубалар кесимидан катта булгани учун v_1 ва v_4 ларни v_c ва v_x ларга иисбатан кичик миқдор деб олиб, уларни ҳисобга қўшмаймиз. Охириги иккита тенгламага $z_2 - z_1 = H_1$; $z_4 - z_3 = H_2$ белгилашларни киритиб, улардан сўриш ва ҳайдаш босимларини топамиз:

$$\frac{p_c}{\gamma} = \frac{p_1}{\gamma} - H_1 - \frac{v_c^2}{2g} - h_c,$$

$$\frac{p_x}{\gamma} = \frac{p_4}{\gamma} + H_2 - \frac{v_x^2}{2g} + h_x.$$

Олинган миқдорларни (4.1) тенгламага қўйиб ушбу тенгликни оламиз:

$$H = \frac{p_4 - p_1}{\gamma} + H_0 + H_2 + H_1 + h_c + h_x.$$

Насос қурилмасидан (4.2 -расмлар) қўринадики, $H_0 + H_2 = H_x$, $H_1 = -H$ ва $H_{ct} = H_x + H_c = H_0 + H_2 + H_1$.

Бунга асосан $H = H_{ct} + h_c + h_x$.

Таъминловчи ва қабул қилувчи идишларда босим, одатда, атмосфера босимига тенг булади ($p_1 = p_a$, $p_4 = p_a$). Шундай қилиб, босим учун ёзишган охириги тенглама қўйидаги қўринишга келади:

$$H = H_{ct} + h_c + h_x. \quad (4.3)$$

Бу тенгликдан қўринадики, очиқ идишларда насоснинг босими (4.3) суюқликни кутариш ҳамда сўриш ва ҳайдаш трубаларидағи қаршиликни енгизишга сарфланади.

Насоснинг унумдорлиги (сўриши) ёки сарфи деб, унинг вақт бирлигига сўрган суюқлик ҳажми Q га айтилади. Сўриш $\text{m}^3/\text{соат}$, л/с ва бошқа бирликларда ўлчанади.

Содда амалий поршенили насоснинг сарфи қўйидагига тенг:

$$Q = F \cdot L \frac{n}{60}. \quad (4.4)$$

бу ерда F — поршень кўндаланг кесимининг юзаси; L — поршеннинг юриши (иули); n — поршеннинг бир минутда бориб келиш сони (ёки кривошип-шатунли механизмнинг айланиси сони).

Куп амалий поршенили насоснинг сарфи:

$$Q = F \cdot L \frac{n}{60} \cdot i, \quad (4.5)$$

бу ерда i — насос цилиндрларининг сони.

Иккита амалий бир поршенили насоснинг сарфи:

$$Q = (2F - f) L \frac{n}{60}, \quad (4.6)$$

бу ерда f —шток күндаланг кесимининг юзи.

Бошқа турдаги насосларнинг сарф формуласи тегишли насос ҳақида гәпирелганды берилади.

76- §. Сўриш баландлиги

Поршеннинг қайтма ҳаракати вақтида сўриш камерасида босим камайиб, сўриш клапани очилади ва сўриш тұбасидаги суюқлик камерага кира бошлайды. Сўриш тұбасидан камерага суюқлик шартында сўриш тұбасида сийракланыш (вакуум) ҳосил бўлади. Бу ўз навбатида сув манбандан сувнинг сўриш тұбасига оқиб киришига сабаб бўлади. Насос сув сатҳига нисбатан юқорироқ жойлашган бўлса, у ҳолда сўриш тұбасидаги абсолют босим суюқлик шартында сўриш тұбасидан камайиб кетиши мумкин. Бунда суюқликда эриган газлар ва суюқлик буги ажралиб чиқиб пулфакчалар ҳосил қиласади. Босим яна ортганда пулфакчалар ичидағи газ ва буг яна эриб кетиб, уларнинг ўрнига суюқлик интилади. Натижада гидравлик зарб ҳосил бўлади (буни ёз кавитация ҳодисаси деб атаган эдик). Кавитациянинг асосий заарларидан бири унинг кучайиб кетиши натижасида насоснинг мослашган иш тартибининг бузилишидир. Иккичи зарари — кавитация кучайган жойларда металл емирилади. Шунинг учун сўриш тұбасидан насосга киришда ҳаво қалпоги ўрнатилади.

Баъзан ҳаво қалпоги гидравлик зарбни сусайтириш билан сирга, сўришни текислаш мақсадида, ҳайдаш тұбасининг боштанишига ҳам ўрнатилади. Сўриш тұбасида босим айланиш сонининг ва сўриш баландлигининг ортиши натижасида камайиши мумкин.

Айланиш сонининг ортиши поршеннинг тезлигини ошириб, сўриш тұбасида босимнинг камайиб кетишига олиб келади. Сўриш баландлигининг ортиши ҳам сўриш тұбасида босимнинг камайишига таъсир қилиб, кавитация ҳодисасини вужудга келтиради. Сўриш баландлиги маълум чегарадан ўтганда кавитация кучайиб сўришнинг тұхташига олиб келади.

Ана шу чегара қиймати чегара сўриш баландлиги дейнләди Чегара сўриш баландлигини аниқлаш учун 4.2- расмдан фойдаланамиз. Таъминловчи идишдаги сатҳни биринчи кесим, насосга киришдаги сатҳни иккичи кесим деб, бу иккичи кесимга Бернуlli тенгламасини қуллаймиз. Биринчи кесимда Сосим p_1 , тезлик v_1 , иккичи кесимда босим p_c (сўриш босими) тезлик v_c (сўриш тезлиги) кесимлар сатҳининг фарқи H_c (сўриш баландлиги) деб ҳисоблаб қуйидаги тенгламани оламиз:

$$\frac{p_1}{\gamma} + \frac{v_1^2}{2g} = \frac{p_c}{\gamma} + \frac{v_c^2}{2g} + H_c + h_{12}$$

Бундан сўриш баландлигини топамиз:

$$H_c = \frac{p_1}{\gamma} - \left(\frac{p_c}{\gamma} + \frac{v_c^2 - v_1^2}{2g} + h_{12} \right). \quad (4.7)$$

Албатта h_{12} гидравлика қисмидек сурош трубасидаги гидравлик йўқотишларнинг йигиндисидан иборат, яъни

$$h_c = h_{12} = \lambda \frac{l_c}{d_c} \frac{v_c^2}{2g} + \sum_{i=1}^n \xi_i \frac{v_c^2}{2g};$$

бу ерда биринчи ҳад ишқаланиш қаршилиги булиб, сурош трубасининг узунлиги l_c ва диаметри d_c га боғлиқ; иккинчи ҳад маҳаллий қаршиликлар йигиндисидир.

(4.7) тенгламадан куринаиди, сурош баландлиги таъминловчи идишдаги босимнинг ортиши билан ортиб, сурош босими эса сурош тезлиги ва сурош трубасидаги қаршиликтин ортиши билан камаяди. Агар таъминловчи идишдаги босим атмосфера босимига тенг ($p_1 = p_a$), тезлик нолга тенг ($v = 0$) (очик идиш), сурош босими эса суюқликкинг буғ босимига тенг бўлса, у ҳолда (4.7) тенглама қўйидагича ёзилади:

$$H_c < \frac{p_1}{\gamma} - \left(\frac{p_1}{\gamma} + \frac{v_c^2}{2g} + h_c \right). \quad (4.8)$$

Бунда тенглик белгиси H_c шинг чегара сурош баландлигига тенг булган ҳолини кўрсатади. Чегара сурош баландлиги H_c сурош тезлиги v_c , сурош трубасининг қаршилиги h_c ва тўйинган буғ босими p_1 ни ҳисобга олмаган ҳолда ҳам дениз сатҳида 20°C температурада 10 м дан ошмайди. Амалий текширишда чегара сурош баландлиги 6...8 м, сурош тезлиги эса $v_c = 1\dots 1,5 \text{ м/с}$ бўлади.

77- §. Насосларда энергия баланси, унинг ФИК ва бошқа параметрлари

Насос сўрилаётган суюқликка маълум миқдорда энергия беради. Лекин бу энергия насосга двигатель томонидан берилган энергия миқдорига тенг эмас, яъни двигатель берган энергиянинг бир қисми то суюқликка берилгац энергия даражасига етгунча сарф булиб кетади. Бу сарфни насоснинг қуввати ва фойдали иш коэффициентини текшириш давомида аниқланади.

Насоснинг қуввати деб, унинг вақт сирлигидек бажарган ишига айтилади. Қувват кгм/с, о.к., кВт ва бошқа бирликларда улчаниди. Насоснинг бирор t вақтда куттарган суюқлиги G кг, босими H бўлса, унинг бажарган иши қўйидагига тенг бўлади:

$$A = G_c H t.$$

Юқорида айтилганга асосан:

$$N = \frac{G H t}{t},$$

лекин

$$G_c = \gamma \cdot Q,$$

шунга асосан қувват қўйидагича топилади:

$$N_\Phi = \gamma \cdot Q \cdot H \text{ кгм/с.}$$

Кувватни кВт ларда ифодаласак:

$$N_{\Phi} = \frac{\tau \cdot Q \cdot H}{\eta \cdot 10^2}$$

о. к. да ифодаласак:

$$N_{\Phi} = \frac{\tau \cdot Q \cdot H}{\eta \cdot 75}$$

Олинган қувват формулалари насоснинг суюқликка берган энергиясини ифодаловчи фойдали қувватни беради. Амалда эса двигателнинг вални айлантиришга сарфланган қуввати бу формулалар буйича ҳисобланган миқдордан ачча кўл бўлади. Двигателнинг валга берган қуввати билан фойдали қувватнинг фарқи суюқликни кутаришда турли қаршиликларни енгишга сарф бўлади.

Насоснинг фойдали иш коэффициенти (ФИК) деб, фойдали қувватнинг валга берилган қувватга нисбатига айтилади:

$$\eta = \frac{N_{\Phi}}{N} \quad (4.9)$$

Буни назарга олганда суюқликни суриш учун сарф бўлган умумий қувват двигатель сарфлаган қувватга тенг эканлигини биламиз. Умумий қувват қўйидаги формулалар ёрдамида ҳисобланади:

$$N = \frac{\tau Q \cdot H}{75} \text{ кгм/с; } \quad (4.10)$$

$$N = \frac{\tau Q \cdot H}{75} \text{ о.к; }$$

$$N = \frac{\tau Q \cdot H}{102 \eta} \text{ кВт.}$$

Юқоридагиларга асосан айтиш мумкини, ФИК η суюқликни кутаришдаги барча энергия йўқотишларини ифодаловчи миқдордир. Бу йўқотишлар уч турга бўлинади: гидравлик, механик ва ҳажмий.

1. Гидравлик йўқотишлар — насосдаги гидравлик қаршиликлар насосга кириш ва чиқиша, уюрмалар ҳосил бўлишида ва к. лардаги гидравлик ишқаланишни енгишга сарфланадиган энергиядир. Бу йўқотишлар гидравлик ФИК билан ҳисобга олинади:

$$\eta_r = \frac{H}{H + \sum h_{\text{нис}}} \quad (4.11)$$

Бу ерда $\sum h_{\text{нис}}$ — насосдаги йўқотишлар йигинидиси. Гидравлик ФИК насоснинг иш қисмлари ва умуман насоснинг тайёрланиш сифатига боғлиқ.

2. Механик йўқотишлар — насоснинг подшипникларидаги ишқаланишга, кривошип-шатунли механизмларга ва ўз эҳтиёжларига сарфланган қувват йўқотишари бўлиб, механик ФИК билан ҳисобга олинади:

$$\eta_m = \frac{N_l}{N_b} \quad (4.12)$$

Бу ерда N_l — насоснинг индикатор қуввати бўлиб, насоснинг валидаги қуввати ва механик йўқотишларга сарфланган қувватларнинг айримасига тенг ($N_l = N_b - N_u$).

Механик ФИК— подшипник, майдон ва бошқа ишқаланиш руи берадиган қисмларнинг тайёрланниш сифатини ва мосланганлигини характерлайди.

3. Ҳажмий йўқотишлар— суюқликнинг насосдаги тифизлагичлар, клапанлар орқали сизиши ва насос иш камераларини етарли түлдиғ маслиги натижасида вужудга келади.

Ҳажмий ФИК η_x қўйнагича ифодаланади:

$$\eta_x = \frac{Q}{Q + \Delta Q} \quad (4.13)$$

бу ерда ΔQ — насосдаги суюқликнинг ҳажмий йўқотишлари. Ҳажмий ФИК насоснинг герметиклик даражасини ва ишлаш шароитини характерлайди.

Шундай қилиб, насоснинг асосий параметрларидаи бири булган тўлиқ ФИК юқоридаги учта ФИК нинг купайтмасидан иборат:

$$\eta = \eta_r \cdot \eta_m \cdot \eta_x.$$

Поршенли насосларда $\eta = 0,7 \dots 0,9$ га, марказдан қочма насосларда эса $0,6 \dots 0,8$ га тенг. Насос двигателига керакли қувват N_{1x} ушбу формула билан аниқланади:

$$N_{1x} = \frac{N_b}{\eta_{узат}} \cdot a,$$

бу ерда $\eta_{узат}$ — узатиш ФИК; a — двигательнинг тасодифий ута зуриқишига қарши запас коэффициент; у двигатель қувватига қараб $1.1; 1.1 \dots 1.5$ га тенг.

78. §. Насос конструкцияларининг намуна схемалари

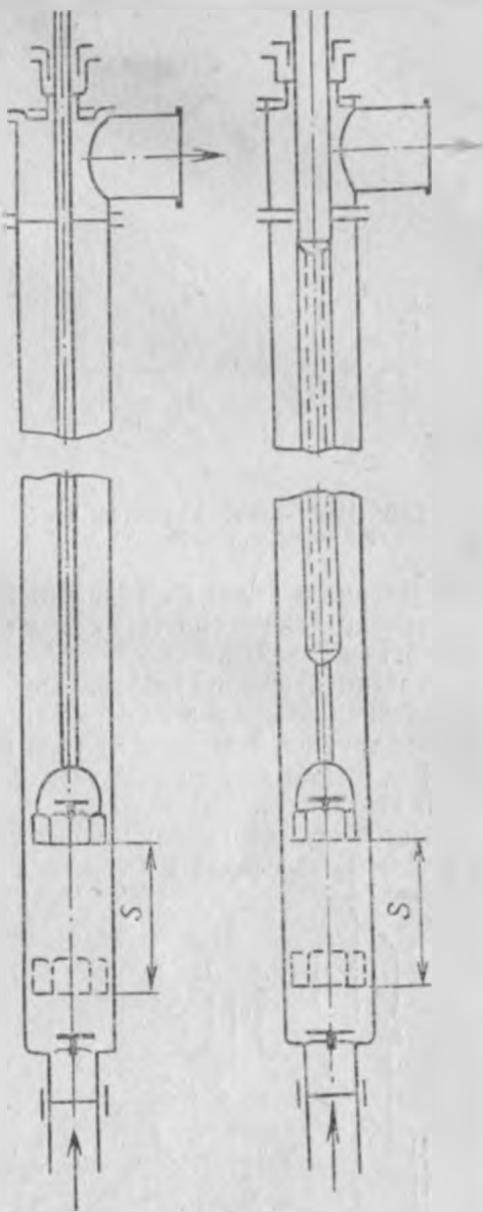
Поршенли насослар қўлланиш шароитига қараб турлича конструкцияланаиди. Ҳозирги вақтда мавжуд насослар конструкция тузилишига қараб турлича булади: а) юритгичларига қараб юритгичи кривошип-шатуни, юритгичи кривошип-шатунсиз, бевосита ишлайдиган ва қўл насослари; б) ўқнинг жойланишига қараб горизонтал ва вертикал уқли насослар; в) тортадиган суюқлигига қараб сув, иссиқ ва агрессив суюқликлар, лойка ва ҳоказолар тортувчи насослар; г) айланиш сонига қараб тезюарар ва секцииюар насослар; д) суюқликни тортишда тўлиқ айланиш даврида неча марта суриш ёки ҳайдаш процесси булишига қараб бир, икки, уч, турт ва күп томонлама ишлайдиган насосларга ва ҳатто поршени ҳамда клапанларнинг жойлаштирилишига қараб классификацияланаиди. 4.2-расмда бир томонлама ишлайдиган кривошип-шатун механизми насос келтирилгэн. Буида плунжер вертикал ёки горизонтал жойлашган булиш мумкин. Агар плунжернинг ўрнига поршень ишлатилса, майдон керак бўлмай қолади, лекин поршень йули узунилиги билан баробар, ички сирти силлиқ пардозланган-гильзаланган цилиндр керак булади.

Вертикал жойлашган цилиндр ва поршень ишлатилган ҳолларда ҳайдаш клапанини поршенга урнатиб, утувчи поршени насос (4.3-расм) қуриш қулайроқдир.

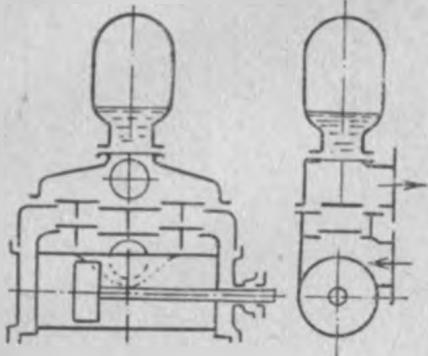
Иккى томонлама ишлай-
диган насосларда сурш ва
хайдаш поршень (плунжер)
нинг иккى томонида ҳам амал-
га оширилади. Натижада на-
соснинг сурини иккى баравар
ортади ва түлиқ айланиш
даврида текисроқ ишлайди.
4.4- ва 4.5-расмларда иккى то-
монлама ишлайдиган поршени-
ли ва плунжерли насослар-
нинг схемаси келтирилган.
Уч, түрт ва күп томонлама
ишлайдиган насослар камроқ
қулланилиб, сурини бир текис
булиши бир айланишда текис-
роқ ишлаши билан фарқланади,
тузилиши буйича юқори-
даги келтирилган турлардан
кам фарқ қиласади. Уч томон-
лама ишлайдиган насосда учта
бир томонлама ишлайдиган насос,
түрт томонлама ишлайди-
гандык насосда иккى томонлама
ишлайдиган иккита насос ба-
раварига ишлайди.

Юқорида айтилғанлардан
дифференциал насослар (4.6-
расм) анчагина фарқ қиласади.
Бұу насосларда плунжер чап-
дан унгга ҳаракат қилғанда
суринш камерасида сурини кла-
пани очилиб, хайдаш клапани
ёпилади вәсуюқлик сүрилади,
плунжерінің үнг томонидаги
ёрдамчи камерада эса сиқи-
лиш процесси натижасида бо-
сим ортиб суюқлик ҳайдаш
трубасига оқа бошлади.
Плунжер ўнгдан чапга ҳа-
ракат қилғанда суринш камера-
сида босим ортиб, сурини кла-
пани ёпилади, хайдаш клапа-
ни эса очиласади. Натижада суюқлик суринш камерасидан чиқиб,
унинг бир қисми ҳайдаш трубасига оқади, қолған қисми ёрдамчи
камерага сүрилади. Шундай қилиб, ҳайдаш трубасига (истеъмол-
чига) суюқлик өнр текис етказиб берилади.

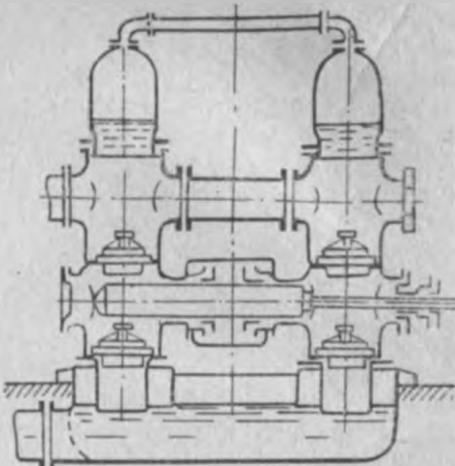
Дифференциал насослар иккى томонлама ишлайдиган насосдек
ишласа ҳам, улардан түрт клапан үрнига фақат иккى клапандан

4. 3-расм. Үтувчи поршемли насос.

4. 4-расм. Икки томонлама ишлайдиган поршенили насос.

4. 5-расм. Икки томонлама ишлайдиган плунжерли насос.

фойдаланиши билан фарқланади. Шу билан бирга дифференциал насоснинг ҳажми бир томонлама ишлайдиган насос ҳажмидан унча катта бўлмайди.

Баъзан сўришни ҳайдаш трубасида эмас, сўриш трубасида бир текис таъминлаш зарур бўлганда юқорида айтилган усулни сўриш трубаси томонинга қуллаш мумкин (4.7 -расм).

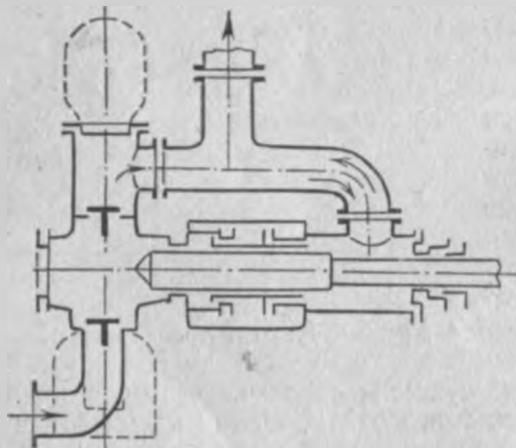
4.8-расмда амалда ишлатиладиган поршениларнинг баъзи турлари келтирилган.

Насосларнинг ишлаш шароитига қараб турли клапанлар танлаб олинади. Клапанларнинг ишлашида уларнинг ўз вақтида очилиб ёпи-

лиши муҳим роль ўйнайди. Суюқликнинг фақат динамик кучи таъсирида ёки клапаннинг икки томондаги босимлар фарқи таъсирида очилиб ёпиладиган ва бошқа ёрдамчи механизмлари бўлмаган клапанларга мустақил клапанлар дейилади.

Бирор механизм иштирокида очилиб ёпиладиган клапанлар номустақил клапанлардир.

Клапан қурилмасининг ишлаш характеристига қараб улар кутарма, ташлама ва золотниксимон клапанларга булинади.

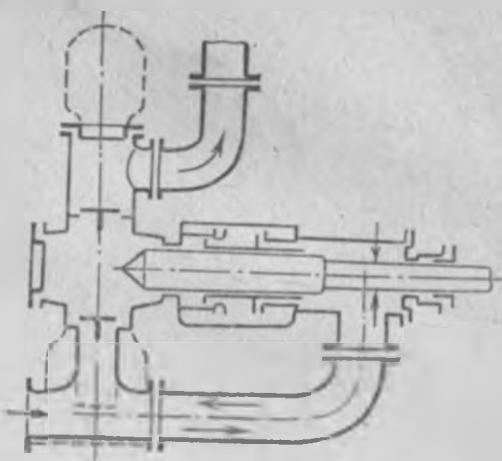
4. 6-расм. Дифференциал насос:
а – плунжерли дифференциал насос (ҳайдаш трубасида)

Кутарма ва ташлама клапанлар мустақил ва номустақил әмас бўлиши мумкин, золотни ксимонлар эса фақат номустақил булади.

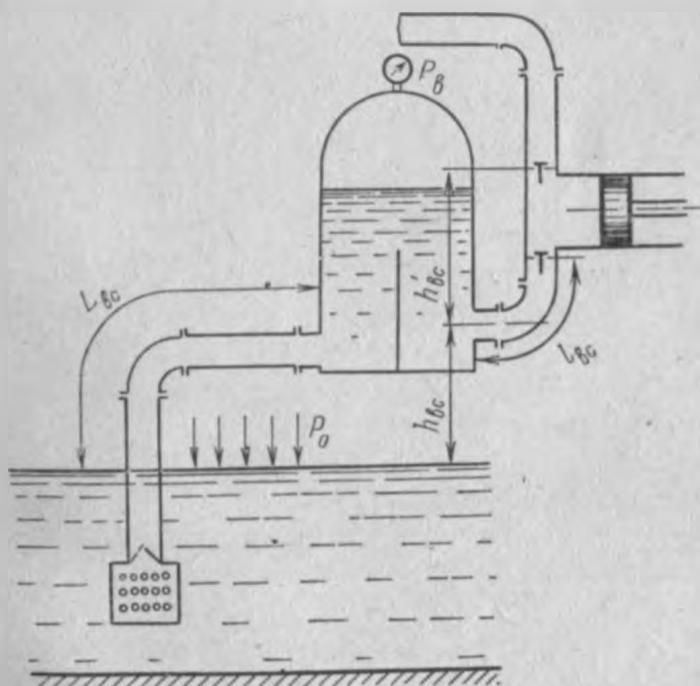
Клапанларга қуйилган асосий талаб уларнинг клапан каналининг зич ёпилишини таъминлашидир. Бу талаб бажарилмаса, клапан остига насос ишини бузиши мумкин бўлган бирор нарса (кум, чўп, қурум, латта ва ҳ. к.) лар кириб қолиши мумкин.

Клапанлар турли конструктив шаклларга эга булади: тарелкасимон, конуссимон, шарсимон клапанлар. Шарсимон клапанлар тоза бўлмаган суюқликларни суринда қулланилади.

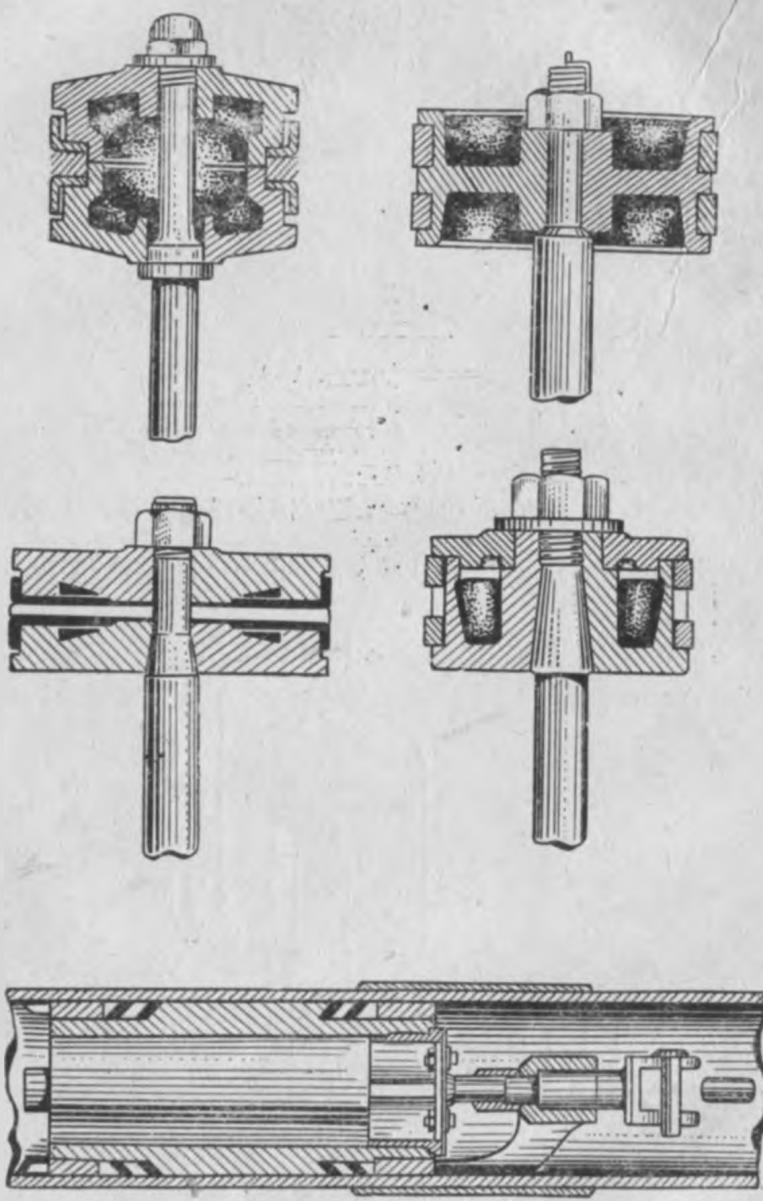
Клапанларнинг турли конструкциялари 4.9- расмда көлтирилган.

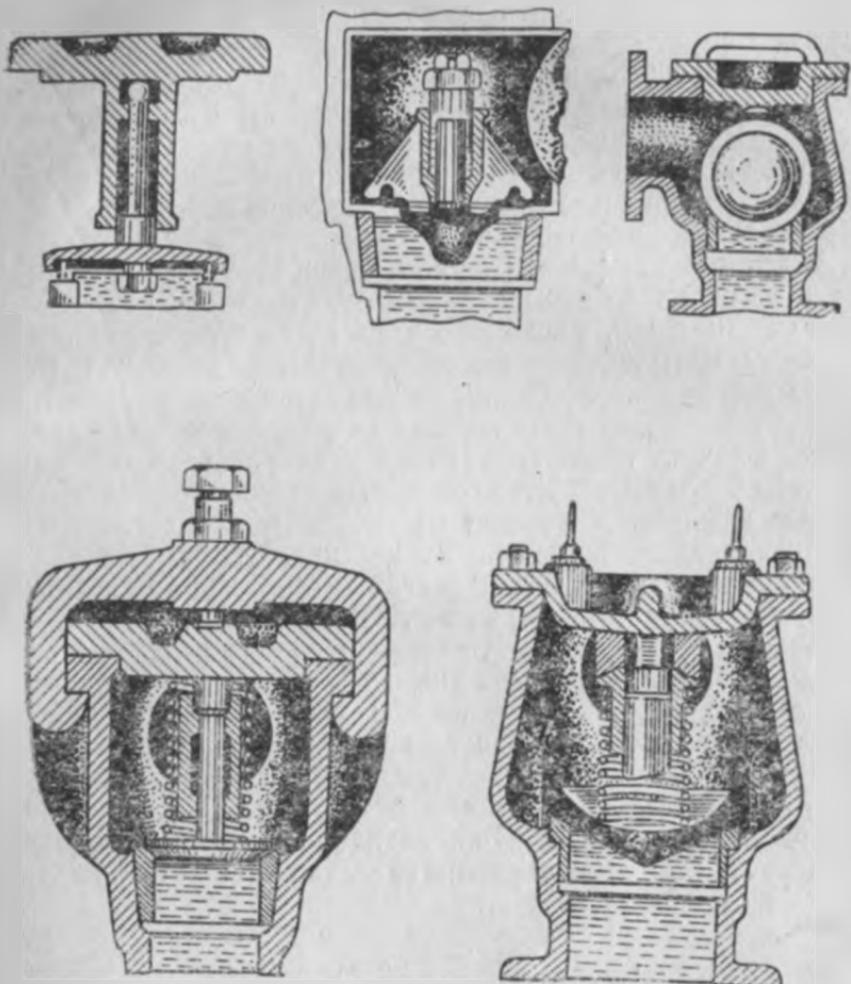
6—плунжерли дифференциал насос (суринг трубасида).

4. 7-расм. Поршенили дифференциал насос (суринг трубасида).

4. 8-расм. Насос поршнеларининг айрим турлари.

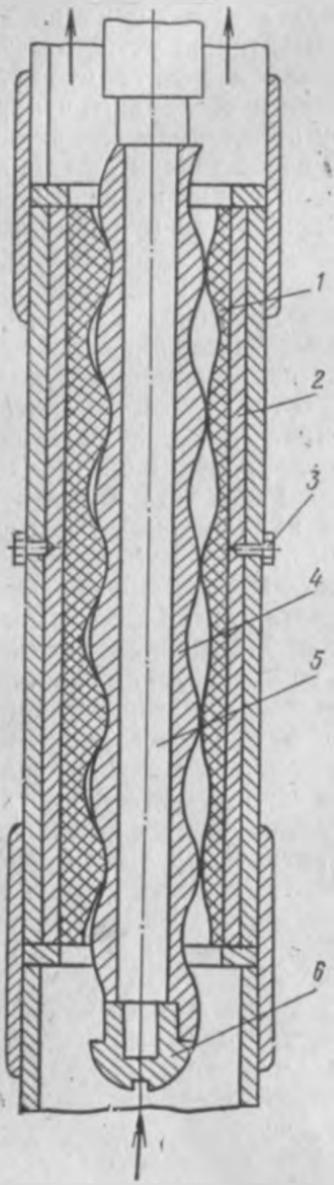
4. 9-расм. Поршнели насосларниң клапандары.

79- §. Бошқа тур ҳажмий насослар: шестерняли, коловоротли, винтли, плунжерли, диафрагмали насослар. Уларниң құлла-ниш соҳаси

Ҳажмий роторлы насослар шестерняли, винтли, пластинкали (шиберли) ва айланма поршенили турларга булинади. Улар үзгарувчан сарфли ёки Сошқариладиган ва үзгармас сарфли ёки бошқарылмайдиган булиши мумкин.

Бу турдаги насосларнинг сарфи иш бушлиғи катталигига ва роторнинг айланышлар сонига бағытталған; насос элементтерининг пухталығы босим тармоғидаги қаршиликка мөс булиши керак. Агар босим тармоғидаги задвижка тасодифан ёпік булиб қолса ва насос мұхофаза аппаратлари билан таъминланмаган бўлса, бу ҳолда насос синади ёки насос двигатели ишдан чиқади.

Роторлы насослар ҳар хил бир жинсли суюқликларни узатишда автоном қурилма сифатида, шунингдек, гидроприводлар таркибида суюқликни ҳаракатлантирувчи ёки суюқликка керакли энергия

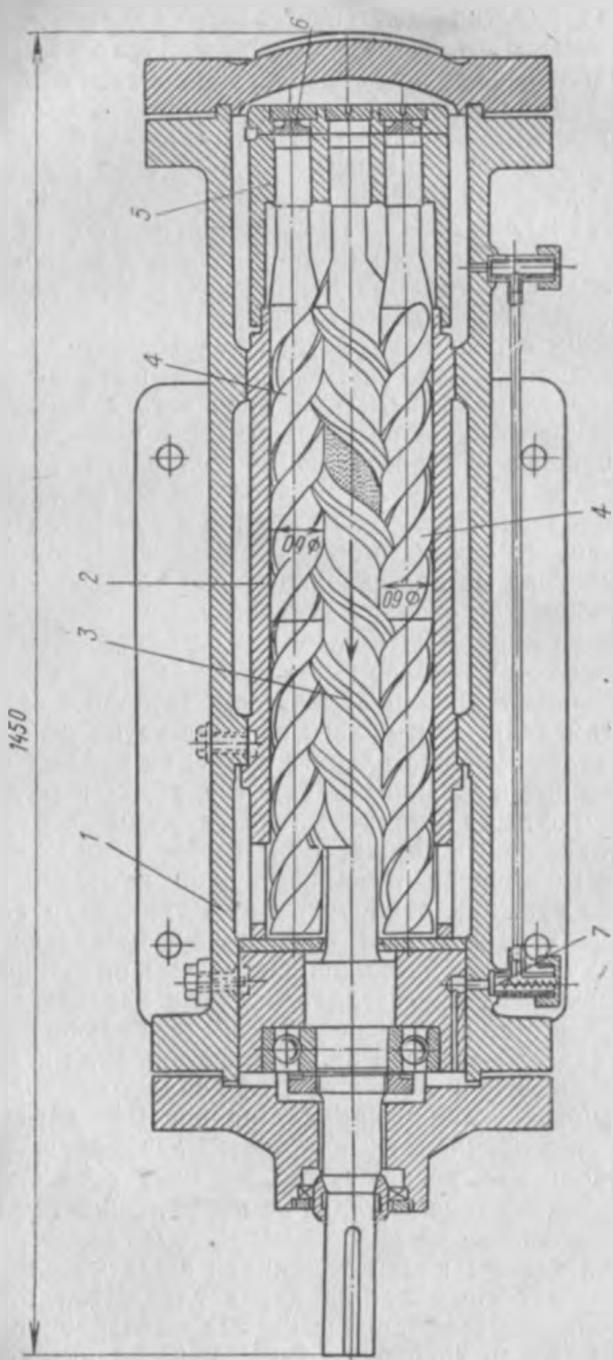
4. 12- расм. Бир винтли насослар:

1—винтсимон юза (қоплама), 2—обойма, 3—созловчи болталар, 4—геротор (винт), 5—винт ўзи, 6—тирак подшипник.

юқори босимда ва катта айланышлар сонида шовқинсиз ишлай олади. Винтли насослар бир, икки, уч ва ҳоказо винтли бўлади. Бир винтли насослар ҳажмий насосларнинг ҳамма афзаликларини мужассамлаштирган бўлиб, улар юқори босимда узатилаётган суюқликни жуда кам аралаштиради ва катта суриш баландлигига эга. Ундан ташқари, плунжерли ва поршенили насослардан ҳаракатланадиган деталларнинг камлиги (1 та винт), клапанларнинг ва мураккаб ўтиш жойларининг йўқлиги билан фарқланаб, улар гидравлик каршиликни камайтиради. Бир винтли насосларда тортиш бир текис булгани учун инерция таъсири бўлмайди, натижада суриш яхшиланади. Бу насослар ихчам, енгил, содда тузилгандир. Совет Иттифоқида бир винтли насослар кўмир шахталарида ифлосланган сувларни тортиб олишда, ҳоззалардан нефтни сўришда, қудуқлардан сув тортишда ва ачитқиларни транспортировка қилишда ишлатилади.

Бир винтли насосларнинг (4. 12-расм) ишлаш принципи қуйидагича. Ички томони винт шаклида профилланган цилиндрда винт айланади. Цилиндр ўзига хос профилли бўлгани ва винт айланishi сабабли суюқликнинг чексиз ҳаракати вужудга келади. Цилиндрнинг ички винтсимон юзаси ва винт юзаси орасида ёпиқ бўшлиқлар ёки ҳажм ҳосил бўлади. Бу бўшлиқларнинг вақт бирлиги ичидаги умумий ҳажмига мос равишда насоснинг сарфи ошади. Суриш томонидаги бўшлиқ ҳажми катталашганда насоснинг кириш қисмидаги босимлар айирмаси ҳосил бўлади ва бу бўшлиқ суюқликка тулади. Бирор вақтда бўшлиқ ёпилади ва бу цилиндрнинг ҳайдаш томонига ҳаракатланада боради: ҳар бир бўшлиқ маълум ҳажмдаги суюқликни олиб чиқади. Винтнинг бир тўлиқ айланнишидаги суюқлик цилиндр бўйича бир қадам узунликка силжийди ва ўзгармас кесимдан тўкилади. Ёпиқ бўшлиқлар-

лум ҳажмдаги суюқликни олиб чиқади. Винтнинг бир тўлиқ айланнишидаги суюқлик цилиндр бўйича бир қадам узунликка силжийди ва ўзгармас кесимдан тўкилади. Ёпиқ бўшлиқлар-

4. 13-расм. Уч. винтли насослар:
 1—корпус, 2—рубашка, 3—тарелка, 4—рулетка (полптикал), 5—шарнирный клапан.

нинг силжиши натижасида босим сўриш босими p_c дан ҳайдаш босими p_x гача ошади.

Энг кўп тарқалган винтли насосларга уч винтли насослар киради (4.13-расм). Винтли насосларда асосий иш органи винтлар бўлиб, улар айланма ҳаракат қиласиди. Иш винти вазифасини фақат етакловчи винт бажаради. Етакланувчи винтлар узатилаётган суюқликнинг босими таъсирида айланади, шунинг учун эксплуатация даврида винтлар тез ишдан чиқмайди, ейилмайди ва ишончли бўлади. Етакланувчи винтлар зичлагич ролини ўтаб, узатиш камерасидан сўриш камерасига суюқликнинг қайтиб тушишига тусқинлик қиласиди. Етакловчи винтнинг ички диаметри ва етакланувчи винтнинг ташки диаметри ўзаро тенгдир. Учта винтнинг кесимлари иш вақтида ўзаро тегиб чексиз юза бўлими ҳосил қиласиди ва суюқликни сўриш камерасидан узатиш камерасига сўрувчи поршень ролини бажаради. Бўлим юзаси винтнинг ҳар бир қадамида тақорорланади, қадамлар сони иш узунлигига кўпайган сари бўшлиқлар сони ошиб боради. Винт қадами чегарасидаги ҳар бир бўшлиқ кўп погонали насослардаги айрим погона ўринида бўлиб, винт узунлиги кўпайниши билан юқори ҳажмий ФИКни катта босим ҳосил қиласиди. Винтли насос учта асосий қисмдан иборат: статор, насос корпуси ва ротор (етакловчи винт). Ленинград металл заводида МВН 10 маркали винтли насоснинг принципиал схемаси яратилган. Бу насосда тўртта винт бор: ўртадаги иккитаси етакловчи ва иккитаси етакланувчи. Винтларнинг кесик жойлари статор ичида жипс жойлашган бўлиб, подшипникка ўхшаб айланади. Статорни бошқача қилиб рубашка ҳам дейишади, ундаги винтлар узунлиги эса иш узунлиги дейилади. Рубашка охирига сўриш ва ҳайдаш камералари келиб бирлашган. Етакловчи валининг охири корпусдан чиқиб туради ва муфта ёрдамида двигателга уланиди. Үқий босимни мувозанатлаш мақсадида насос винтларида ёки корпусда суюқлик ҳайдаш камераси томондан сўриш камераси орқасидаги винт тагига суюқлик оқиб тушадиган ариқчалар ясалади.

Насосни бузилишлардан сақлаш учун сақлагич клапанлар қўйилган. Уч винтли насосларнинг ишлаш принципи қўйидагича. Етакловчи винт двигателдан айланма ҳаракатга келтирилади, бундай винтларнинг ажратиш текислиги сўриш камерасининг чуқурчаларида жойлашган бир ҳажм суюқликни кесиб ажратиб олади. Кейин суюқлик винт бўйлаб ҳайдаш камерасига, ундан ҳайдаш трубасига қараб ҳаракатланади. Шу пайтда сўриш камерасида сийракланиш бўлади, натижада сўриш трубасидаги суюқлик сўриш камерасига тушиб, винт чуқурчасини тулдиради; бу процесс чексиз давом қиласиди ва насос ишининг узлуксизлигини таъминлайди.

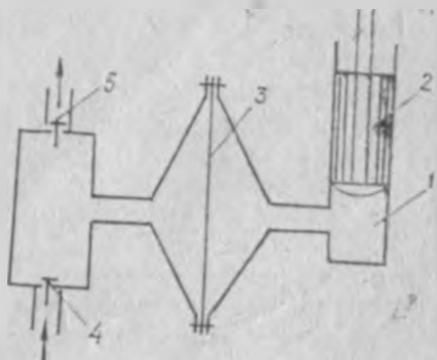
Суюқлик кесими юзаси томонидан ажратиб олинимасдан олдин $p = p_c - p$ босими остида ҳаракатланаётган бўлса, унинг кейинги ҳаракати винтларнинг кесими юзаларнинг босими остида содир бўлади (поршенга ўхшаб). Суюқлик насосга узлук-

сиз берилгани сабабли бир текис сүриш рүй беради. Винтли насослар 4—7 кг/см² дан 20 кг/см² гача босимлар учун тайёрланади. Чегара сүриш баландлыги 8...9 м сув устунига тенг. Винт иш узунлигидаги үрамлар сони, асосан, паст босимли насослар учун $z=1,5 h$, урта босимлар учун $z=3 h$ ва юқори босимлар учун $z=5 h$ деб қабул қилинган (бунда h — винт қадамы).

3. Плунжерли насослар. Плунжерли насосларнинг ишлаш принципи поршенли насосларнинг ишлаш принципига ўхшаш бўлиб, улар конструктив схемалари бўйича бир-биридан фарқ қиласди. Бу насосларда иш органи сифатида поршенинг ўрнига плунжердан фойдаланилади (4.4 ва 4.5-расмлар). Плунжерларнинг поршендан фарқи шундаки, уларнинг кўндаланг кесими узунлигига нисбатан бир неча баравар кичик бўлиб, компрессион ва мой сидириш ҳалалари бўлмайди.

4. Диафрагмали насослар. Химиявий актив суюқликларни ва моддаларнинг катта заррачалари аралашган суюқликларни сүриш учун поршенли насосларнинг маҳсус турлари ишлатилади. Бундай насосларнинг энг тарқалган тури диафрагмали ёки мембрани насосдир (4.14-расм).

Бу насосларнинг ишлаш принципи плунжерли ёки поршенли насосларнинг ишлаш принципига ўхшайди ва суспензияларни ҳамда металл қисмларнинг емирилишига катта таъсир қилувчи актив суюқликларни сүришда ишлатилади. Насоснинг цилиндрни 1 ва плунжери сўрилаётган суюқликдан эластик түсиқ 3 — диафрагма (мембрана) билан ажратилган бўлиб, түсиқ юмшоқрезина ёки маҳсус пўлатдан тайёрланади. Плунжер орқага юрганда диафрагма бўшлиғининг ўнг қисмida сийракланиш ҳосил бўлади. Натижада диафрагма ўнг томонга эгилади, сийракланиш бўшлиқнинг чап томонига, сўнгра насоснинг иш бўшлиғига берилади. Бу эса худди поршенли насослардаги каби сўриш клапани очилиб, сўриш процессининг содир бўлишига сабаб бўлади. Плунжер олдига юрганда эса диафрагма бўшлиғининг ўнг қисмida босим ортиб, диафрагма чапга эгилади. Шу йўл билан босимнинг ортиши иш бўшлиғига берилиб, сўриш клапани 4 ёпилади, сўнгра ҳайдаш клапани 5 очилиб, суюқликни ҳайдаш бошланади. Бунда плунжер ва цилиндр сўрилаётган суюқликдан ажратилгани учун химиявий актив моддалар таъсирида бўлмайди ва занглаш, эрозия ҳодисаларидан холи бўлади. Насоснинг

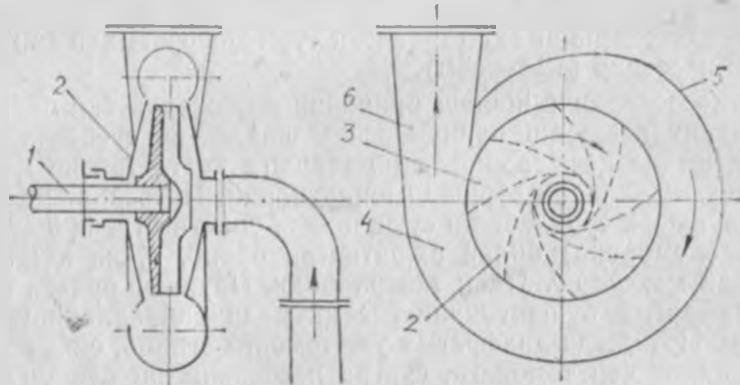

4. 14-расм. Диафрагмали насослар:
1—цилиндр, 2—плунжер, 3—диафрагма, 4—сүриш клапани, 5—ҳайдаш клапани.

сүрилаётган суюқликка тегиб турадиган қисмлари (иш бұшлығы, клапандар ва д. к.) кислота бардош материалдардан қилинади ёки кислота бардош моддалар билан қопланади. Баъзи холларда шток бевосита диафрагмага уланган бўлиб, ҳаракат штотк орқали диафрагмага берилади. Бу ҳолда ҳам сўриш ва ҳайдаш юқорида айтилгандек амалга оширилади (4.17-расм). Бундай насослар автомобиль, трактор ва бошқа қишлоқ хужалик машина двигателларининг таъминлаш системасида қулланилади. Бу машиналарда ҳаракат штокка газ тақсимлаш валиниңг экцентриги ёрдамида берилади.

80-§. Марказдан қочма насоснинг тузилиши

Одатда, марказдан қочма насоснинг иш фиддираги шундай жойлаштириладики, суюқлик унинг атрофидаги бұшлық орқали ўтиб, сўнгра ўқдан радиус бўйича узоқлашади. Насосларнинг тузилиши турлича бўлади. 4.15-расмда марказдан қочма на-

4. 15-расм. Марказдан қочма насос:

1—вал, 2—иш гиддираги, 3—кураклар, 4—насос, 5—корпус, 6—диффузор.

соснинг схемаси келтирилган булиб, у насоснинг ишлаш принципини шартли равишда күрсатади. Сўриш трубаси орқали таъминловчи идишдан кутарилган суюқлик камеранинг ўрта кисмига киради. Сўнгра вал 1 орқали ҳаракатга келтириувчи иш фиддираги 2 нинг кураклари 3 орасидан ўтиб, насос камераси 4 га тушади. Бу ерда марказдан қочма куч таъсирида ҳосил бўлган босим суюқликни ҳайдаш трубасига сиқиб чиқаради. Суюқликнинг ҳайдаш трубасида маълум миқдордаги тезлик билан оқишини таъминлаши учун ўтказувчи камера, йўналтирувчи аппарат ва диффузор каби бир қанча махсус мосламалардан фойдаланилади. Насосдаги сўрилиш қабул қилувчи идишдаги суюқлик сатҳига таъсир қилувчи босим билан сўриш трубасидаги сийракланиш босими орасидаги фарқ ҳисобига амалга ошади. Бунда айтилган босимлар фарқи сўриш баландлигини, сўриш трубасидаги қаршиликларни енгизшга ва суюқ-

ликка тезлик беришга сарф бұлади. Бу тезлик суюқликтің камерага ва сүнгра парраклар орасидаги каналға киришиңдегі беради. Табиийки, бунда таъминловчи идиш билан сүршті трубасидаги босимлар фарқы сүрилаётгандың суюқлик буғлары болып сипидан кам бұлмаслиги көрек. Ҳайдаш баландлығын марказдан қочма насос енгиши мүмкін бұлған энг юқори ғана баландлық булиб, гидрирактің ташқы айланмасидаги тезлик қанча катта бұлса, у ҳам шунчак катта бұлади. Айланма тезлик эса насос гидрираги диаметрінің катталиғы ва айланыш соңындағы бөлінешінде.

Насос корпусинің түзилиши ҳам ҳайдаш баландлығындағы юқори булинишінде катта таъсир қилади. Шунинг учун насоснің корпусында сурлиш йүли, спирал йүли ва йұналтирувчи аппараттар мосланған бұлади.

Сурлиш йүли — корпуснің сүршті трубасидан иш гидрирагига үтишдегі каналидір. Суюқликтің насосга сүриладын йүлінің энг яхши шакли үк йұналишидегі конус күрінішида бұлади.

Тезюарлігі үртача ва кичик бұлған насослар учун насосға сурлиш йүли спирал шаклида булиши мүмкін. Тезюарлігінде юқори бұлған насосларда эса үк буйнайтын тезлик 15...20 % оширувчи конфузор орқали амалта оширилади. Спирал күрінішінде сурлиш камераларини ҳисоблашда сүршті тезлігі $c_{\text{сп}}^{\text{ср}}$ гидриракта кириш тезлігі c_1 га қараганда анча кичик қилиб олинади: $c_{\text{сп}}^{\text{ср}} = (0,85 \dots 0,70) c_1$.

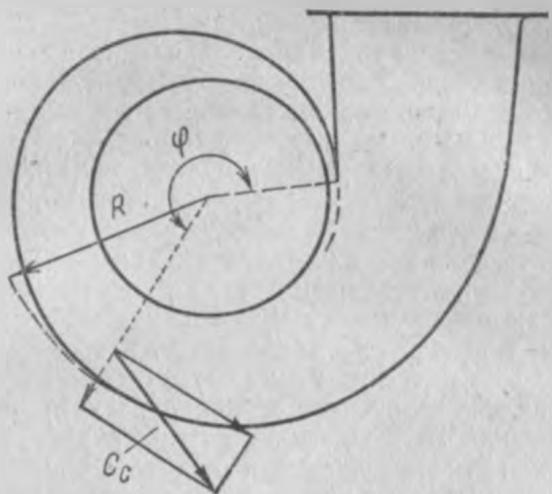
Спирал йүл. Суюқликтің насосдан чиқыш каналы — спирал камера түзилиши солда бұлғаны учун йұналтирувчи аппаратта қараганда қаршилиғи кам бұлади, (яғни ФИК катта). Лекин спирал камераның каналдарини механик усулда силлиқтаб бұлмайды. Сүнгі вәқтларда металл қуиши анча аниқ ва тоза бажарылғанда учун спирал камералар күпроқ құлланила бошлади (жатто күп погоналы насосларда ҳам құлланилмоқда).

Иш гидрирагидан чиққан суюқлик заррачаси спирал камераның бирор қисмінде киргандан сүнг радиус буйнайтын ҳаракатланишда давом этиши билан бирга айланма ҳаракат ҳам қилиб, чиқыш томонға интилади (4.16 - расм) ва үздін кейин келаётгандың заррачага үз үрнінің бүшатын беради. Спирал камераны ҳисоблашыда айланма тезлікнің тегишли радиус - векторга күнайтмаси узгармас деб қабул қилинади. Натижада спирал камерада суюқлик тезлігі чиқышта қараб камайып боради. Бу ҳол насоснің ишлашиңда яхши таъсир қилади ва тезлікнің камайыны потенциал энергияның ортишина олиб қелади. Бунда табиийки, тезлікнің камайып боришига кесімнің *a* күрінішін *b* күрінішінде қараганда күпроқ таъсир қилади (4.17 - расм).

Одатда спирал камерада тезлик құйидагы формулалар билан ҳісбөләнады:

$$c_c = k_c \sqrt{2g \cdot H}, \quad (4.13)$$

Бу ерда k_c — тезюарлік коэффициентіндең бөлінешінде 0,45 дан 0,2 гана үзгәради.

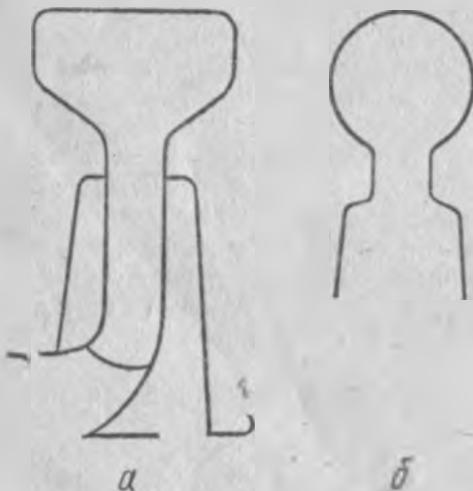

4. 16-расм. Суюқликнинг спирал камерадағы ҳаракатининг схемаси.

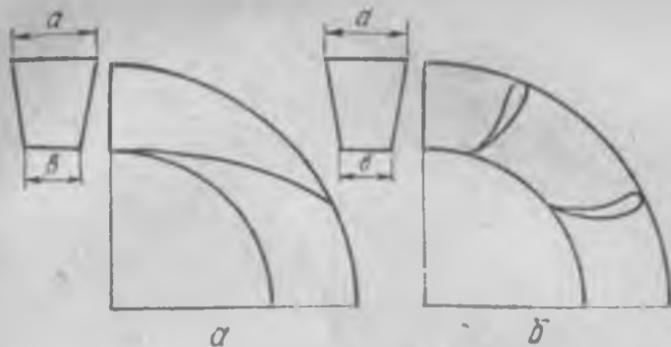
Әслатиб утиш керакки, ҳар қандай спирал камера фақат тегиши ҳисобланған сарф үчүн тулиқ самара беріб, сарфни үзгартирганда унинг қаршилиги ҳисобланған ҳаракат бузилади, бу эса ФИК га таъсир қиласы. Тезликни камайтириб, юқори босим олиш үчүн чиқыш олдиде диффузордан фойдаланиш яхши натижажа беради.

Йұналтирувчи аппарат. Йұналтирувчи аппарат иш гилдирагидан чиққан суюқликнинг радиус буйича кенгайып бориши давомида суюқлик кесимини айлана буйича ҳам ортиб боришга мажбур қиласы. Натижада аппаратдан утиш давомида тезлик камайып боради (4.18-расм, а).

Йұналтирувчи аппаратта суюқлик заррачалари түгри чизиқли йұналишдағы оғиб, аппарат парракларига босади ва уни иш гилдираги уқи атрофида айланишга мажбур қиласы. Кураксиз йұналтирувчи аппараттарда суюқликка радиал йұналишга яқын тезлик беріб булмайды. Шунинг үчүн бундай аппараттар камроқ қулланилади. Парракли йұналтирувчи аппараттарда эса (4.18-расм, б) суюқлик заррачаларига иш гилдирагидан чиққандаги тезликкеннен тамом фарқылы тезлик берилады.

4. 17-расм. Спирал камера кесимининг шакллари.

4. 18-расм. Йўналтирувчи аппарат: а—кураксиз, б—куракли

ди. Бундан ташқари, қисми ўзгармайдиган кураксиз йўналтирувчи аппарат (4.18-расм, а) га нисбатан куракли йўналтирувчи аппаратда тезликни купроқ камайтириб, кинетик энергияни потенциал энергияяга купроқ айлантириш мумкин.

Йўналтирувчи аппаратнинг тузилиши иш гидрирагидан чиққан суюқликнинг ҳайдаш трубасига киришини осонлаштиради.

81-§. Иш гидриаги назарияси асослари

Иш гидриаги марказдан қочма насоснинг асосий қисмини ташкил қилиб, унинг тузилишига асос булади. Юқорида айтганимиздек, насосларда суюқликка марказдан қочма куч ёрдамида кинетик энергия берилиб, сунгра бу энергиянинг мумкин қадар купроқ қисми потенциал энергияяга айлантирилади.

Турбиналарда хам асосий қисм иш гидриаги булиб, у суюқлик энергияси ёрдамида ҳаракатга келади. Бунда турбинада утаётган суюқлик унинг куракларига маълум куч билан босиб уни айланма ҳаракатга келтиради. Бу ҳаракат эса генератор роторини айлантиради. Гидравлика бўлимидаги каби насос ва турбинадаги ҳаракатни ҳам Сир улчовли ҳаракатга келтириб, иш гидриагидаги суюқлик массасининг ҳаракати элементтар оқимча ҳаракати каби қаралади.

Айтилган усул ғиран марказдан кочма насос учун тенглама 1755 йилда Л. Эйлер томонидан чиқарилган бўлиб, кейинчалик куракли машиналар назариясinda асосий тенглама деб юритиладиган бўлди ва турбиналар ҳамда бошқа турдаги куракли машиналарда ҳам қўлланила бошлади. Эйлер тенгламаси иш гидриагининг геометрик ва кинематик характеристикаларини насос ҳосил қилган босим билан боғлайди. Бу тенглама қўйидаги иккита масалани ҳал қилишга ёрдам беради:

1) берилган сарф ва ҳосил қилиниши керак бўлган босим бўйича иш гидриаклари сони ва унинг ўлчамларини топиш;

2) берилган иш гидриаги ва валинг айланниш сони бўйича сарф ва ҳосил бўладиган босимни ҳисоблаш.

Тенгламанин чиқаришда:

- 1) куракларининг чеклилиги ҳисобга олинмайди;
- 2) кураклар орасидаги каналлардан ўтаётган суюқликлар бир хил шаронтда оқади деб қаралади. Ана шундай йўл қўйишлар билан ҳисобланишига қарамай натижа жуда тұғри чиқади.

Энди, марказдан қочма насос иш гидрагини ҳосил қиладиган босимни ҳисоблаймиз. Бунинг учун гидрагик каналларидан бирини (4.19-расм) кўрамиз. Суюқлик сурош трубасидан каналга C_1 тезлик билан келади. Назарий ҳисобга йўқотиш кирмаслиги учун суюқликни каналга „гидравлик зарбсиз“ киради деймиз. Бу деган сўз, киришдаги тезлик C_1 нинг катталиги ва йўналиш буйича каналнинг бошланишидаги абсолют тезликка, яъни айланма тезлик u_1 ва куракка нисбатан нисбий тезлик ω_1 лардан тузилган параллелограммнинг диагоналига тенг. Каналдан чиқишида суюқликнинг абсолют тезлиги C_2 , айланма тезлиги u_2 , нисбий тезлиги ω_2 бўлади. Киришда босим p_1 , чиқишида p_2 бўлса, у ҳолда каналнинг кириш ва чиқиш кесимлари учун Бернулли тенгламаси қўйидагича ёзилади:

$$z_1 + \frac{p_1}{\gamma} + \frac{\omega_1^2}{2g} = z_2 + \frac{p_2}{\gamma} - H_k + h_{12}, \quad (4.14)$$

бу ерда /

h_{12} — икки кесим орасидаги гидравлик йўқотиш;

H_k — каналдаги ҳаракат вақтида марказдан қочма куч ҳисобига босимнинг ортиши.

Босимнинг энергетик маъносини назарга олсак, H_k марказдан қочма куч ҳисобига ҳосил бўлган энергияни билдиради. Бу энергия кинетик энергиянинг кўп ортиб, потенциал энергия (босим энергияси)нинг кам ортиши, ёки потенциал энергия кўп ортиб, кинетик энергия кам ортиши кўринишида намоён бўлади. Биринчи ҳолда иш гидрагини актив, иккинчи ҳолда эса реактив дейилади. Бундай босимлардан турбиналарда кўпроқ қўлтанила ди (актив ва реактив турбиналар). Активликнинг чегараси $p_1 = p_2$ тенгликнинг бажарилиши, реактивликнинг чегараси эса $\frac{C_1^2}{2g} = \frac{C_2^2}{2g}$ нинг бажарилиши билан баҳоланади.

Марказдан қочма куч ҳосил қилган энергия $z_2 - z_1$ масофада бажарилган солиштирма (бирлик оғирликдаги суюқлик учун) ишга тенг бўлади. Агар иш гидрагининг бурчак тезлиги ω бўлса, у ҳолда оғирлиги G , массаси m бўлган суюқлик заррасига таъсир қилувчи марказдан қочма куч $m\omega^2 r$ ёки $\frac{G}{g} \omega^2 r$ га тенг бўлади. У ҳолда $r_2 - r_1$ масофада бажарилгац иш:

$$A = \int_r \frac{G}{g} \omega^2 r dr = \frac{G\omega^2}{2g} (r_2^2 - r_1^2)$$

га тенг. Бурчак тезлиги ω нинг радиус r га кўпайтмаси айланма тезлик u га тенг, шунинг учун

$$\omega^2 \cdot r_2^2 = u_2^2 \text{ ва } \omega^2 r_1^2 = u_1^2$$

Бу ҳолда

$$A = G \frac{u_2^2 - u_1^2}{2g}.$$

A ни G га бўлиб солиши тири ма иш ёки H_k ни топамиз:

$$H_k = \frac{u_2^2 - u_1^2}{2g}.$$

Буни (4.14) тенгламага қўйиб, қўйидаги тенгликни оламиз:

$$z_1 + \frac{p_1}{\gamma} + \frac{w_1^2}{2g} = z_2 + \frac{p_2}{\gamma} + \frac{w_2^2}{2g} - \frac{u_2^2 - u_1^2}{2g} + h_{12} \quad (4.15)$$

Иш ғилдираги каналига кириш олдидаги босим:

$$H_1 = z_1 + \frac{p_1}{\gamma} + \frac{c_1^2}{2g};$$

ғилдиракдан чиқиш ортидаги босим:

$$H_2 = z_2 + \frac{p_2}{\gamma} + \frac{c_2^2}{2g} + h_{12}$$

У ҳолда кириш ва чиқишдаги босимлар фарқи қўйидагича ҳисобланади:

$$H = H_2 - H_1 = z_2 + \frac{p_2}{\gamma} + \frac{c_2^2}{2g} + h_{12} - (z_1 + \frac{p_1}{\gamma} + \frac{c_1^2}{2g}).$$

Еир хил индексли ҳадларни тенгликнинг икки томонига группаласак, у ҳолда қўйидаги тенгламани оламиз:

$$z_1 + \frac{p_1}{\gamma} + \frac{c_1^2}{2g} = z_2 + \frac{p_2}{\gamma} + \frac{c_2^2}{2g} + h_{12} - H. \quad (4.16)$$

Энди, (4.15) дан (4.16) ни айнрасак, ушбу муносабатга эга бўламиз:

$$\frac{w_1^2}{2g} - \frac{c_1^2}{2g} = \frac{w_2^2}{2g} - \frac{c_2^2}{2g} - \frac{u_2^2 - u_1^2}{2g} + H.$$

Бу тенгликдан кириш ва чиқишдаги босимлар фарқини топсак, у қўйидагига тенг бўлади:

$$H = \frac{w_1^2 - w_2^2}{2g} + \frac{c_2^2 - c_1^2}{2g} + \frac{u_2^2 - u_1^2}{2g}. \quad (4.17)$$

Иш ғилдираги каналига кириш ва уидан чиқишдаги тезлик параллелограммларидан фойдалансак:

$$w_1^2 = u_1^2 + c_1^2 + 2u_1 c_1 \cos \alpha_1,$$

$$w_2^2 = u_2^2 + c_2^2 - 2u_2 c_2 \cos \alpha_2.$$

Буларни (4.17) га қўйиб, баъзи соддалаштиришлардан кейин қўйидагини оламиз:

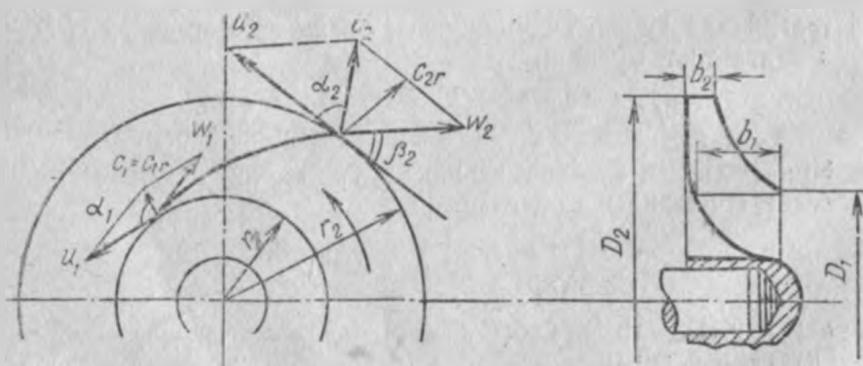
$$H = \frac{u_2 c_2 \cos \alpha_2 - u_1 c_1 \cos \alpha_1}{g}. \quad (4.18)$$

Шундай қилис, кириш ва чиқиштаги босимлар фарқи ёки бошқача айтганда суюқликнинг иш гидрагидан олган босими (4.18) муносабат орқали аниқланади ва унга марказдан қочма машиналарнинг асосий тенгламаси ёки Эйлер тенгламаси дейилади. Бу тенглама ҳаракат миқдори моментлари теоремасидан фойдаланиб ҳам чиқарилиши мумкин.

Юқорида келтирилган Эйлер тенгламаси барча куракли машиналар учун умумий булиб, бир қанча соддалаштиришлар киритилгандан кейин олинган. Ҳақиқатда эса, иш гидрагидан кураклари орасидаги ҳаракат анча мураккабдир. Шунинг учун (4.18) тенглама ёрдамида хисобланган босимга назарий босим дейилади. Бу тенгламани насосга қўллаганда $\alpha_1 = 90^\circ$ деб қабул қилиш керак, чунки одатда, суюқлик суриш трубаси ва сўриш камераси орқали утиб, иш гидрагидан каналига радиал йўналишда киради. Бу эса унинг каналга зарбсиз киришини таъминлади. Шу сабабли Эйлер тенгламаси насослар учун қўйидаги кўринишда қўлланлади:

$$H_n = \frac{u_1 c_2 \cos \alpha_2}{g}. \quad (4.19)$$

Бу тенглама насос иш гидрагидан суюқликка берган босимнинг назарий тенгламаси ёки марказдан қочма насосларнинг асосий тенгламаси деб аталади. Бу тенгламада u_1 , айланма тезлик $c_2 \cos \alpha_2$, эса абсолют тезликнинг айланма тезлик йўналишига проекцияси эканлигини назарда тутиш керак. Асосий тенглама (4.19) дан куриниб турибдики, u_2 ва c_2 фақат босимга боғлиқ булиб, насосдан утаётган суюқлик миқдорига боғлиқ эмас. 4.19-расмда келтирилган тезлик параллелограммидан фойдаланиб, (4.19) дан C_2 ни йўқотиш мумкин. Насос гидрагидан курагининг чиқишдаги йўналиши (ёки чиқишдаги нисбий тезлик йўналиши) айланма тезлик йўналиши билан β_2 бурчак ҳосил қиласди. Тезлик параллелограммидан куринадикки, (4.19-расм) u_2 билан c_2 уртасидаги қўйидаги муносабат мавжуд:

4. 19-расм. Иш гидрагидан олинган назарий босимга доир схема.

$$c_1 \cos \alpha_2 = u_2 - w_2 \cos \beta_2.$$

Бу тенгликин (4.19) га құйсак, ушбу күринишга келади:

$$H_n = \frac{u_2^2}{g} (1 - \frac{w_2}{u_2} \cos \beta_2). \quad (4.20)$$

Охирги тенгламадан күринадык, насоснинг / назарий босимни шиғилдираги айланишлар сонининг квадратига пропорционал (чунки, $\pi d_2 n$) ва кураклар шаклига бөлгілік екан. Бунда учта холни күриш мүмкін:

1. Кураклар иш ғилдираги айланиши томонига әзілган, яғни: $\beta_2 > 90^\circ$ ва $\cos \beta_2 < 0$. Бу ҳолда (4.20) тенгламада қавс ичидағи миқдор 1 дан катта:

$$H_n > \frac{u_2^2}{2g}.$$

2. Кураклар иш ғилдираги айланишига тескари әзілган, яғни $\beta_2 < 90^\circ$ ва $\cos \beta_2 > 0$. Бу ҳолда (4.20) да қавс ичидағи миқдор 1 дан кичик:

$$H_n < \frac{u_2^2}{2g}.$$

3. Кураклар радиал йүргіліштегі әга, яғни $\beta_2 = 90^\circ$ ва $\cos \beta_2 = 0$. Бу ҳолда қавс ичидағи миқдор сирга тенг:

$$H_n = \frac{u_2^2}{2g}.$$

Күриниб турибдик, назарий босимнинг энг катта қиймати кураклар иш ғилдираги айланиши томонига әзілганда бўлиб, энг кичик қиймат тескарига әзілганда бўлади. Лекин β_2 нинг қиймати ортган сари гидравлик йўқотишлар ортиб, насоснинг гидравлик ФИК и камайиб кетади. Шунинг учун амалда насосларда назарий босим кам бўлишига қарамай β_2 , ни 90° дан кичик қилиб олинади. Амалда энг кўп қўлланиладиган бурчаклар 16° дан 40° гача қийматларда қабул қилинади. Албатта β_2 нинг кичрайниши иш ғилдирагининг реактивлигини оширади. Бу эса турсиналар назариясида қўл келади ва айланиш сонининг ортишига сабаб бўлади. Назарий босимни ҳисоблашда бир қанча соддалаштиришлар киритилган. Иш ғилдирагига кириш ва ундан чиқиш давомида парраклар орасидаги каналнинг кенгайиб боришидан, кураклар әгрилигининг ортиши натижасида циркуляция ҳосил бўлади. Бунинг натижасида ва бошқа сабабларга кўра назарий босимнинг бир қисми сарф бўлади. Натижада насоснинг амалий босими назарий босимга қараганда камроқ бўлади. Насос иш ғилдирагидан амалда олинадиган ана шу босимга амалий босим дейилади ва H_n билан белгиланади.

Амалий босимнинг назарий босимга нисбати насоснинг гидравлик фойдали иш коэффициентини беради:

$$\eta_r = \frac{H_n}{H_u} +$$

Гиравлиқ ФИК 0,8 билан 0,95 ўртасыда үзгарады ва юқорида айтилған сабабларнинг таъсирінде қараб турлы қийматларни қалыптастырылады. Шундай қылыш:

$$H_a = \eta_2 \cdot H_g = \eta_g \frac{u_2 c_2 \cos \alpha_2}{g} . \quad (4.21)$$

Еки гидромашыналар учун бу тенгламаниң қуйындағы умумий күришилдегі өзилады:

$$H_a = \eta_g \frac{u_2 c_2 \cos \alpha_2 - u_1 c_1 \cos \alpha_1}{g} . \quad (4.22)$$

Юқорида келтирилған босым тенгламаларига иш гилдирагидеги кураклар сони кирмайды. Ҳақиқатда эса кураклар сонининг күп еки кам булишига қараб, улар орасындағы канал турлича булады. Бу эса үз навбатида босымға таъсир қылмай қолмайды. (4.21) тенглик әрдамида ҳисобланған босым кураклар сони чексиз күп булаган ҳолға тұғри келады, чунки у каналларда оқаётган суюқликнинг барча зарралари бир хил траектория буйича ҳаракат қалыптастырылады. Кураклар сонини босым тенгламасына киритиш ийүли билen насоснинг фойдалы босими учун тенглама олиш мүмкін:

$$H_\Phi = H_a \eta_2 \varepsilon, \quad (4.23)$$

бу ерда: ε — насос кураклары сони чеклилігінің ҳисобға олуғача коэффициент булиб, у 0,6 — 0,8 га тең.

82- §. Насос ишининг асосий күрсаткичлари

Марказдан қочма насос ишининг асосий күрсаткичлари унумдорлық, босым, қувват ва фойдалы иш коэффициентидан иборат.

1. Насоснинг унумдорлиғи еки сарфи деб уннинг вақт бирлигіда сурған суюқлик миқдорига айтилады ва Q ҳарфи билан белгиланады, бирліккәрі m^3 соат, л с⁻¹

Марказдан қочма насосларнинг сарфи қуйындағы формула бүйінча ҳисобланады:

$$Q = w_1 (\pi d_1 - \delta z) b_1 \cdot \sin \beta_1 , \quad (4.24)$$

екін

$$Q = w_2 (\pi d_2 - \delta z) b_2 \cdot \sin \beta_2 ,$$

бу ерда w_1, w_2 — иш гилдирагига кириш ва чиқищдеги нисбий тезликтер; d_1, d_2 — иш гилдирагининг ички ва ташқы диаметрлары; δ — насос куракларнинг қалинлігі; z — кураклар сони; b_1, b_2 — куракларнинг кириш ва чиқищдеги эни; β_1, β_2 — куракларнинг кириш ва чиқищдеги әгрилик бурчаклары.

2. Насоснның босимі деб, бирлік оғирилкендеги суюқликка берилген энергияга айтилады ʃа H ҳарфи билан белгиланады, метр ҳисобидеги сув устуны билан үлчәнады.

Насоснның босими суюқликкын сүриш трубасыннан учы туширилған пастки сатхидан ҳайдаш трубасынан чиқищдеги сатхига булаган геометрик баландлик H_g га күтариш, сүриш ва ҳайдаш

трубаларининг охириларидағи босимтар фарқи ($p_x - p_c$) ии енгиш, суриш ва ҳайдаш трубаларидаги гидравлик қаршиликлар (Σh_c , Σh_x) ии енгиш ва суюқликнинг суриш трубасидаги тезлиги v_c ии ҳайдаш трубасидаги v_x га етказишига сарф бўлади:

$$H = H_a + \frac{p_x - p_c}{\gamma} + \frac{v_c^2 - v_x^2}{2g} + \Sigma h_c + \Sigma h_x. \quad (4.25)$$

Насоснинг босими түгрисида 75· Ҳда тухталиб ўтганимиз учун бу ерда айтилганлар билан чекланамиз.

3. Насоснинг қуввати деб, унинг вақт бирлигига бажарган ишига айтилади ва N ҳарфи билан белгиланиб, квт, о.к. кгм с ларда ўлчанади.

Насос вақт бирлигига G кг с суюқлик кутариб, t вақт ишласа, унинг бажарган иши қуйидагича аниқланади:

$$A = G \cdot H \cdot t. \quad (4.26)$$

Бундан насоснинг қуввати қуйидагига тенг эканлиги келиб чиқади:

$$N = G \cdot H = \gamma \cdot Q \cdot H. \quad (4.27)$$

Амалда сарфланган қувват (4.27) формулада ҳисобланғандай ортиқ бўлиб, у қуйидагича ҳисобланади:

$$N = \frac{\gamma \cdot Q \cdot H}{\eta}, \quad \text{кгм с,}$$

$$N = \frac{\gamma \cdot Q \cdot H}{75t}, \quad \text{к.к.,}$$

$$N = \frac{\gamma \cdot Q \cdot H}{102t}, \quad \text{квт да, (4.28)}$$

Бу ерда η — фойдали иш коэффициенти.

4. Насоснинг фойдали иш коэффициенти (ФИК) механик η_m , гидравлик η_r , ҳажмий η_x , фойдали иш коэффициентларининг купайтмасидаң ташкил топади:

$$\eta = \eta_m \cdot \eta_r \cdot \eta_x.$$

Механик ФИК насоснинг ишқаланувчи қисмларида сарф булган энергияни ифодалайди.

Гидравлик фойдали иш коэффициенти эса насос кураклари орасидаги каналда ҳосил бўлган уюрмали ҳаракатни енгиш учун сарф бўлган энергияни ифодалайди ва амалий босим H_a нинг иазарий босим H_u га нисбатидан аниқланади:

$$\eta_r = \frac{H_a}{H_u}.$$

Ҳажмий ФИК эса насосдан олинган суюқлик миқдори Q_a нинг насосга келган суюқлик миқдори Q_k га нисбати билан аниқланади:

$$\eta_x = \frac{Q_a}{Q_k}.$$

Хажмий ФИК янги насослар учун $\eta_x = 0,95 + 0,96$ га тенг. Механик ФИК подшипниклари яхши мойланган ва ифлосланишдан сақланган насослар учун $\eta_m = 0,97 + 0,98$ га тенг.

83-§. Насосларнинг иш ва универсал характеристикалари

Насосларни ишлатишида улардан Серилган шароитда яхши фойдаланиши мақсадга мувофиқдир. Бунинг учун турли шароитда насоснинг қандай ишлаши түгрисида маълумотлар бўлиши керак. Бундай маълумотлар насосларнинг характеристикалари куришида берилади.

Насоснинг характеристикалари деб босим, қувват ва фойдали иш коэффициентининг сарфга боғлиқлик графикларига айтилади:

$$H = f_1 \cdot (Q); \quad N = f_2 \cdot (Q); \quad \eta = f_3 \cdot (Q). \quad (4.29)$$

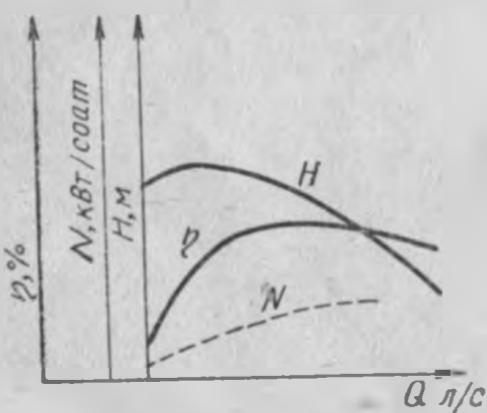
Одатда, характеристика насосни синаш (тажриба) ёрдамида тузилади. Бунинг учун насоснинг айланиш сонини узгартирмасдан ҳайдаш трубасига ўринатилган сургични сўриш йўли билан босимини узгартирсак, унинг ишлаш тартиби, бинобарин, қуввати ва фойдали иш коэффициенти ҳам ўзгаради. Характеристикани тузиш учун синашни задвижка тулиқ ёпилган ҳолатдан бошлаб, кейин оча борамиз ва босим, қувват ва ФИК нинг сарф ортиши бўйича ўзгаришини, 4.20-расмда курсатилгандек, графиклар тарзида тасвирлаймиз.

Графиклардан куринадики, сургич ёпиқ ҳолатида ($Q = 0$) насос бирор босим ҳосил қиласди ва задвижканинг очилиши билан камайиб боради (бошланишида босим бир оз орта бориб максимумга етиши ва сунгра камайиб кетиши мумкин). Қувват эса ортиб боради ва чизиқли ортишга яқин бўлади. Сарфнинг катта қийматларида бу ортиш бир оз сусайиши мумкин. ФИК графиги нолдан бошланади ва сарфнинг маълум бир миқдорида максимумга эга булади.

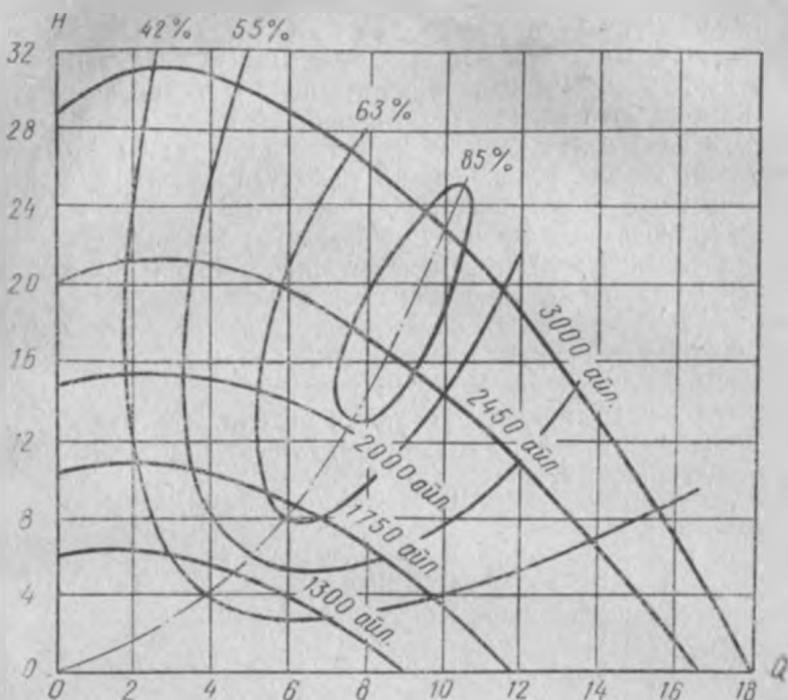
Насоснинг шу айланиши сонида энг яхши ишлаши ФИК графикининг максимум миқдорига тўғри келади.

4.20-расмда келтирилган графикларнинг характеристика түгрисида назарий усул билан ҳам холоса чиқариш мумкин, лекин бу назарий ҳисоблашларнинг натижаси амалий аҳамиятга эга эмас.

Насослардан фойдаланишида турли айланиш сонлари учун умумлаштириб тузилган ва универсал характеристика деб аталувчи характеристикадан (4.21-расм) фойдаланиш қулайдир.

4. 20-расм. Марказдан қочма насосларнинг тахминий иш характеристикалари.

4. 21-расм. Марказдан қочма насосларнинг универсал ҳарактеристикаси.

Бундай характеристикани ҳосил қилиш учун турли айтаниш сонлари (n_1, n_2, n_3) да Q учун характеристика тузамиз. Сунгра бу характеристикаларда бирор ФИК га тегишли нұқталарни ажратамиз (4.21-расмдан күринадиди, битта ФИК нинг қиймати учун иккита босим миқдори тұғри келади). Бу нұқталарни туташ чизик билан бирлаштирамиз. Шу ишни бир қанча ФИК (η_1, η_2, \dots) лар учун тақрорлаб, бир қанча туташ чизиклар оламиз. Бу чизиклар билан чегаралған соҳада ФИК чизиқдаги қийматдан кичик булмайди.

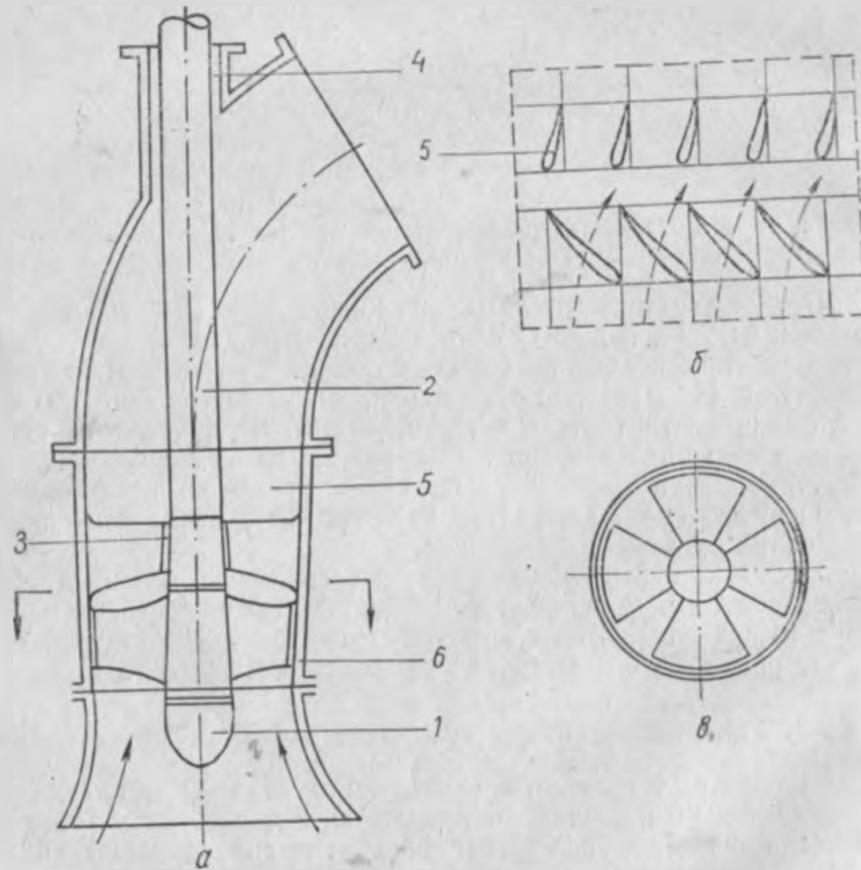
$0 - 85\%$ чизиги берилген айланиш сонларыда максимал ФИК га тұғри келади. Универсал характеристикадан фойдаланиб, насоснинг (максимал ФИК га тегишли) ишташ чегарасини топиш ва уннинг ишлаши учун энг қулай режим танлаш мумкин.

84-§. Үңгір насосларнинг түзилиши ва характеристикалары

Насоснинг тезюаралығынің ошириш бүйінча қилинған ишлар үңгір (парракты) насосларнинг яратилишига сабаб бўлди. Тезюаралыкни ошириш, юқорида айтилгандек, иш фидирагыннинг чиқиш ва кириш диаметрларининг нисбатини ва β_2 , бурчакни камайтириш йули билан амалда оширилади. Натижада $d_2 = d_1$ бўлган үңгір насос пайдо бўлади. Үңгір насоснинг схемаси 4.22 - расмда көлтирилган.

Бу насоснинг парраклар ўрнатилган иш гидрираги 1 вал 2 га ўрнатилган булиб, подшипниклар 3 ва 4 да айланади. Иш гидрирагидан суюқлик оқиб ўтиши учун қулай шаклдаги втулкага урнатилган парраклардан иборат булиб, унинг айланиси натижасида суюқлик ҳаракатга келиб йұналтирувчи аппарат 5 га утади. Иш гидрираги ва йұналтирувчи аппарат труба шаклидаги корпус 6 га урнатилган. Насос томонидан тортилаётган суюқлик корпусдан утиб тегишли булимга йұналтирилади.

4.22 - расм, б, ва в да иш гидрирагининг күндаланған кесими ва гидрирак билан йұналтирувчи аппараттеги цилиндрик кесимдагы ёйилмаси көлтирилған. Суюқлик киришда үкій йұналишда ҳаракатланиб иш гидригидан үтгандан марказдан қочма куч таъсирида радиал йұналишда силжийди ва спирал тарзінде ҳаракат қиласы (4.22 - расм, б пункттир чизиқтар). Йұналтирувчи аппаратдан үтганды эса яна үкій йұналишни қабул қиласы. Бу эса гидравлик қаршиликкүй камайтириб, насос вужудға көлтирган босимни оширишга ёрдам беради.

4.22-расм. Үкій насосларнинг схемаси:

1 - шаш гидрираги, 2 - вал, 3, 4 - подшипниклар, 5 - аұналтирувчи аппарат, 6 - корпус.

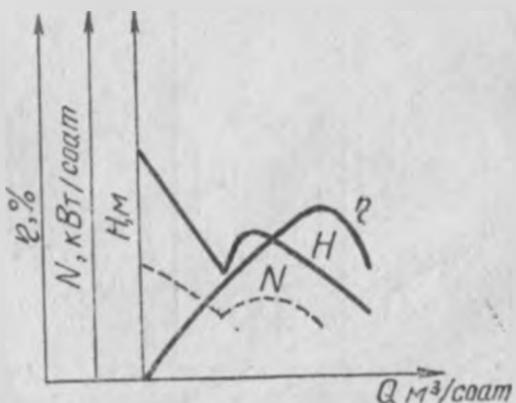
Тезюарлук коэффициенти марказдан қочма насосларға қарата катта, үқий насосга қараганда киңік бұлған насослар түри диагональ насослар булып, уларда чиқыш ва кириш диаметрларыннан нисбати 1 дан катта. Диагональ насосларнинг тузилиши үқий насосга үшшаган булып, асосан иш гидрагининг шакли билан фарқланади. Парраклар втулкага 45° ли бурчак ҳосил қилип маңжам үрнатылған булади. Диагональ насосларнинг парраклари 60° ва 45° га қияланған, уларнинг бурчагини үзгартырувчи механизм билан таъминланған турлари ҳам мәржуд. Бундай насосларнинг баъзи турларыда эса суюқлик үқ буйича кириб, иш гидрагидан ўққа нисбатан маълум бурчак ҳосил қилип чиқади. Шундай қилип, бу насосларда марказдан қочма кучдан қисман фондаланған учун, у ҳосил қилған босим каттароқ булади.

Үқий насосларнинг характеристикалари марказдан қочма насосларнинг характеристикасдан күрниши буйича фарқ қилади (4.23-расм). Үқий насосларнинг босим характеристикаси чизиқларыда кутарылған боруви қисм бұлмайды ва у сарфнинг ортиши билан максимал қийматдан бошлаб дархол пасая бошлайды. Бундан ташқары, у эгилиш нүктасига эга булып, максимал босим ($Q=0$) да максимал ФИК га тегищілік босимдан 1,5...2 марта катта булади.

Үқий насоснинг қувват чизиги босим чизиги каби сарфнинг ортиши билан камайып боради. ФИК чизиги эса максимумдан иккі тарафға ҳам тез камайды. Бу эса үқий насосларнинг бир хил айланыш сонида оптималь ишлаш соҳаларини торайтыради.

85-§. Үқий ва марказдан қочма насосларнинг құлланилиш соҳалары

Марказдан қочма ва үқий насосларнинг үлчамларини ҳамда айланыш сонини үзгартыриши йўли билан уларнинг сарфи, босими ва қувватини жуда кенг чегараларда үзгартыришга эришиш мүмкін. Шунинг учун бундай насосларнинг құлланилиш соҳаларини характеристлашни уларнинг барча күрсаткічларыннан умумлаштирувчи ягона бир күрсаткічга келтириш орқали амалга ошириш мүмкін. Куракли насослар учун бундай күрсаткічлар ичида энг күп құлланиладиган тезюарлук коэффициенти ҳисбланади. Тезюарлук коэффициенти, бошқача айтганда солиштирма айланыш сони деб шундай айланыш сонига айтилади-ки, у босим бир метр ($H-1m$) булганда насос берәтгандыкка бир от кучи

4. 23-расм Үқий насосларнинг тахминий иш характеристикасі.

(0,735 кВт) га тенг энергия Серишга имкон беради ва n_s ҳарфін билан белгиланади.

Шундай қилиб, тезюарарлык коэффициентидан насоснинг суюқликка берган энергиясини баҳолаш учун фойдаланилади ва шу йул билан турли насосларни Сир-Бирига тақослашга имкон беради.

Үхашашлик назарияси ёрдамида тезюарарлык коэффициентиниң ҳисоблаш учун қуйидаги формула көлтириб чиқарылған:

$$n_s = 3,65 n \frac{V_Q}{H^{2,4}} \quad (4.30)$$

Тезюарарлык коэффициенти насоснинг турини аниқлашга ёрдам берувчи универсал күрсаткыч булиб, у бир йұла учта асосий характеристика (айланиш сони, сарф ва босым) ни үз ичига олади.

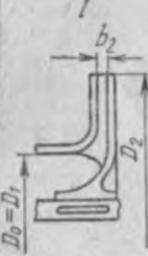
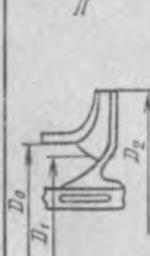
Бу коэффициенттің мәндерінде қараб насос кураклағыннан түзилиши, конструкциясы бир-бираға үхашаш булади (4.24-расм).

Тезюарарлык коэффициенттің қийматына қараб насослар қуйидегі классификацияланади:

n_s Марказдан қочма насоснинг түри

40 . . 80	Секинюар
80 . . 150	Үртача
150 . . 300	Тезюар
300 . . 600	Винтли (диагональ)
600 . . 1200	Үңкій (парракли)

4.24-расмдан күринің түріндегі, тезюарарлык коэффициентіне қараб насосларнинг иш гилдираги ва қапотларниннан түзилишини

Марказдан қочма насослар	Диагонал насос гилдираги	Парракли насос гилдираги
Секинюар гилдирак	Оддий гилдирак	Тезюар гилдирак
		
$n_{s1} = 40 \div 80$ $\frac{D_2}{D_0} \approx 2,5$	$n_{s1} = 80 \div 150$ $\frac{D_2}{D_0} \approx 2$	$n_{s1} = 150 \div 300$ $\frac{D_2}{D_0} \approx 1,8 \div 1,4$
		
		$n_{s1} = 300 \div 600$ $\frac{D_2}{D_0} \approx 1,2 \div 1,1$
		$n_{s1} = 600 \div 1200$ $\frac{D_2}{D_0} \approx 0,8$

4. 24-расм. Насосларның тезюарарлык коэффициентіне қараб класификациясы.

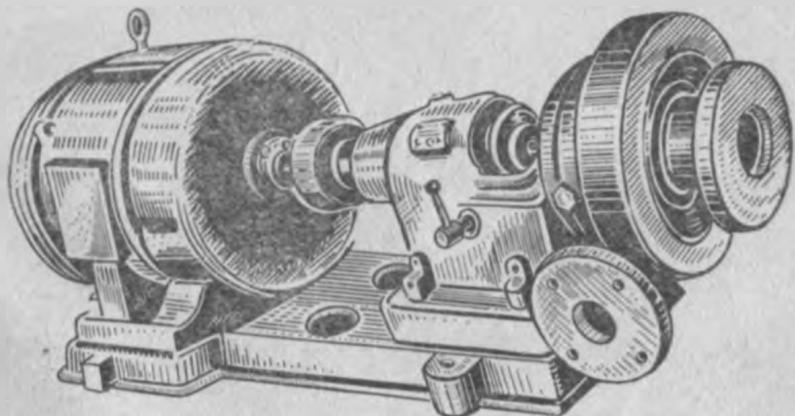
аниқлаш мүмкін. Тезюарлік коэффициенттің кичик міңдорларында секинюрар, уртача ва тезюарар марказдан қочма насослар түгри келса, унинг катта қийматларига диагональ ва үқій насослар түгри келади.

Тезюарлік коэффициенті кичик марказдан қочма насослар юқори босим ҳосил қила олади. Лекин сарғи кичик бұлади. Шуннинг учун катта сарғи керак булыб, босимнинг юқори булиши шарт бұлмаган ерларда катта тезюарлік коэффициенттің эга булған (үқій) насослар құлланилади.

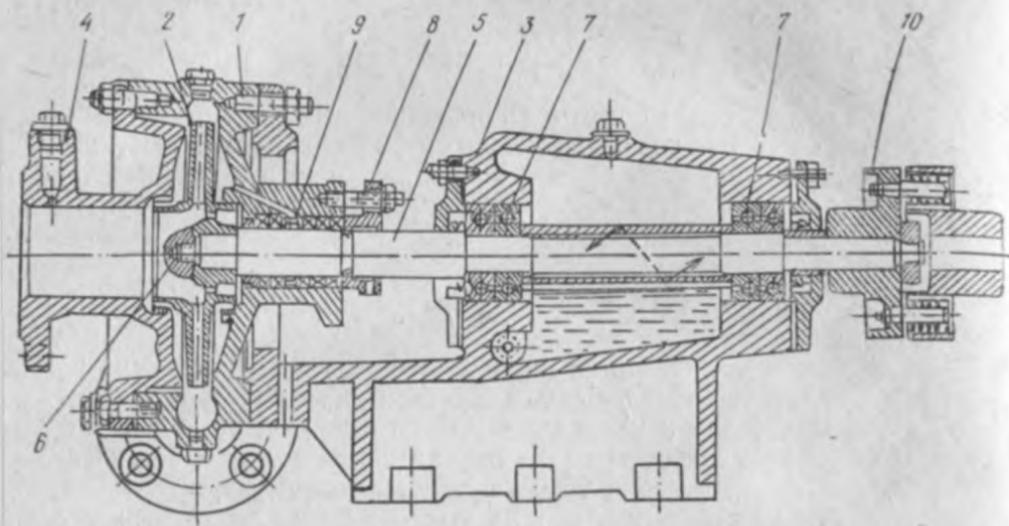
86-§. Саноатда құлланиладиган насос қурилмалары мисоллар

Саноатда құлланиладиган насосларнинг турлари хилма-хил ва түрли конструктив түзилиші шартта булғаннан үшбу параграфда улардан бәзін мисоллар көлтириш билан чекланамиз.

Насосларнинг маркалари рақамлар ва ұрғылар билан белгіланған бўлиб, унинг үлчами, түри ва тезюарларнини характеристикалайди. Масалан, 8К-18 қуйидагича изоҳланади: 8 — кириш патрубкасининг диаметри 25 марта кичрайтирилган бўлиб, мм ларда берилган; K — насоснинг түри — консолли насосни билдиради; 18 — тезюарлік коэффициенттің 10 марта кичрайтирилган қийматидир. БНДв белгисидан кўринадики, 6 — кириш патрубкасининг юқорида айтилганча кичрайтирилган диаметри; H — насос, D — икки томонлама (иш гидрагига суюқлик икки томонлама келади); σ — юқори босимли (высоконапорный) ва ҳ.к. 4.25 ва 4.26-расмларда иш гидрагига оқим бир томонлама келувчи консолли марказдан қочма насоснинг K түри көлтирилган. Насоснинг корпуси ва иш гидрагиги чўяндан ишланган. Насос электр двигателига бевосита уланиши ҳам, тасма орқали уланиши ҳам мүмкін. Бу насоснинг унумдорлиги 1,3 дан 100 л/с гача, босими 12 м дан 100 м гача узгаради. 4.26-расмда насоснинг қирқими кўрсатилган.

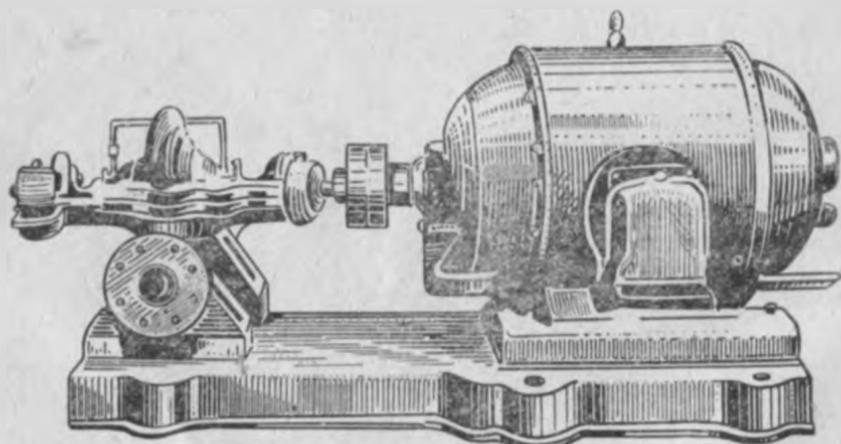
4. 25-расм. Иш гидрагига оқим бир томонлама келадиган консолли марказдан қочма насос.

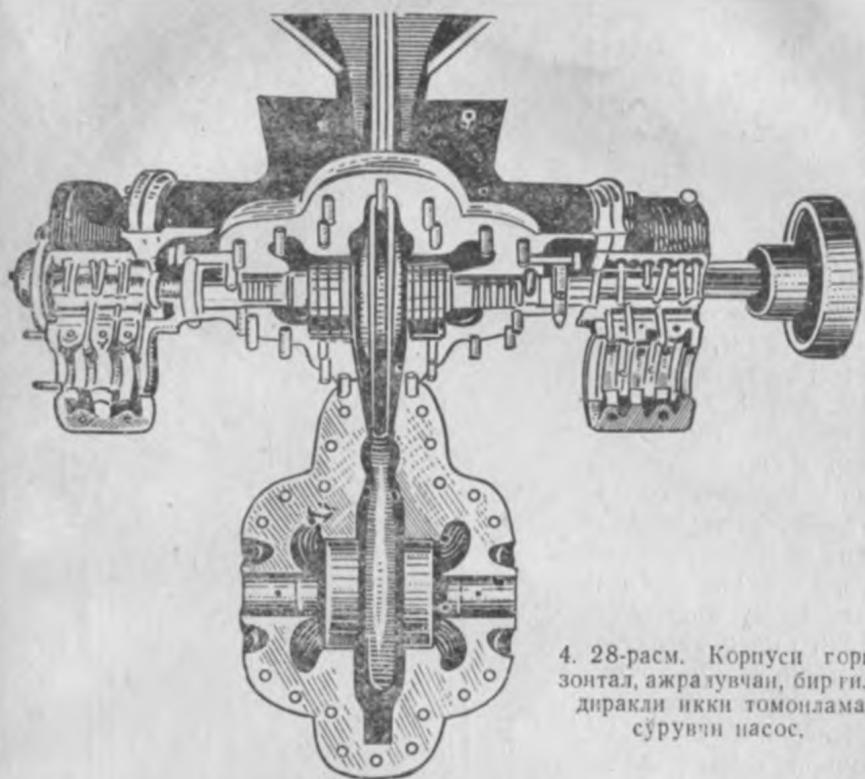
4. 26-расм. Марказдан кочма консольсизион насосининг қиркими:

1—насос корпуси, 2—иш гидираги, 3—стойка, 4—кириш патрубоги, 5—иш вали,
6—иш гидираги танаси, 7—подшипник, 8—сальник, 9—сув зичлагич гидираги,
10—электр двигатели билан сиплаштирилалган эгилувчан муфта.

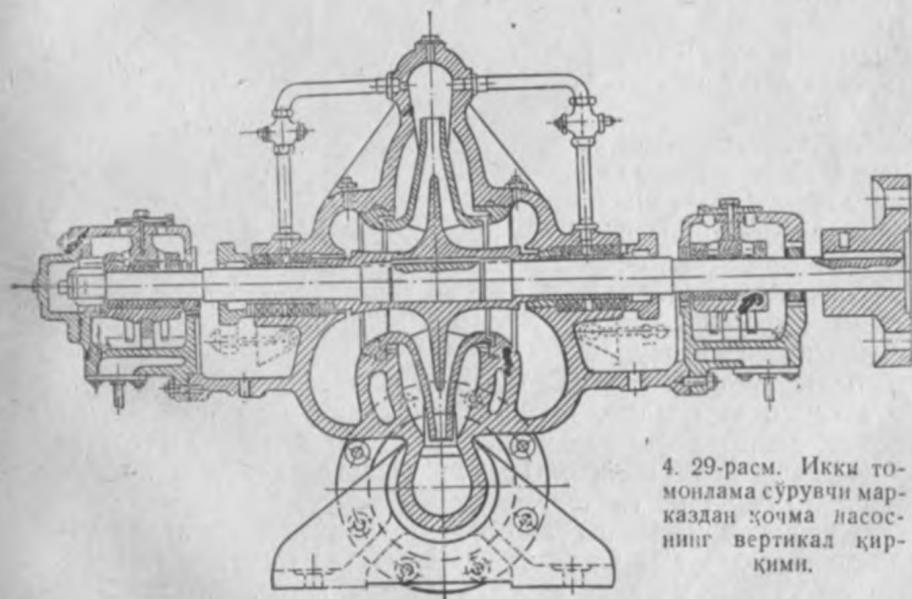
Үлчамларига қараб консолли насосларнинг ФИК лари $\eta = 0,65$ дан $\tau = 0,82$ гача (8К-12) узгаради, айланыш сонлари эса $n = 2900$ (кичик насослар) ва $n = 1450$ (кatta насослар) булади. 4.27, 4.28 ва 4.29- расмларда иш гидирагига суюқликнинг кириши икки томонлама булган НД туридаги бир гидиракли горизонтал насос келтирилган.

4. 27-расм. Иш гидирагига оқим икки томонлама кирадиган паст босимли бир гидиракли горизонтал насос.

4. 28-расм. Корпуси горизонтал, ажратувчан, бир гилдиракли икки томонлама сүрүвчи насос.

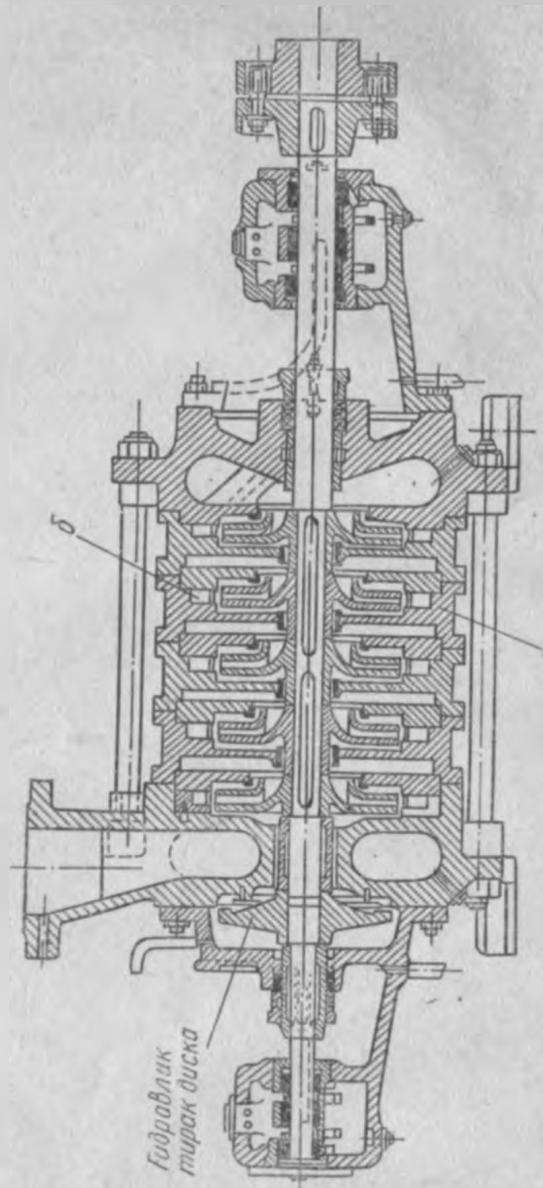

4. 29-расм. Икки томонлама сүрүвчи марказдан ҳочма насоснинг вертикал қирғини.

Насоснинг корпуси чуяндан тайёрганган булиб, у горизонтал текислик буйича аж-раладиган қилиб ясалган. Насос электр двигателни билан бир плитада жойланган булиб, муфта ёрдамида бириктирилди. Бундай насосларнинг унумдорлиги 25 дан 1400 л с гача, босими 19 дан 100 м гача узгаради. Бу насосларда бир томонлама ишлайдиган насосларга нисбатан кавитация камроқ булади ва улар уқий босими яхши мувозанатлангани билан характерланади. Икки томонлама ишлайдиган насосларнинг ФИК юқори булиб, айланниш сонининг кенг оралигида ($n=585$ дан $n=2950$ гача) ишлайди. Шунинг учун НД насослар кенг қулланилади.

Күп поғонали марказдан қочма насослар. Мисол сифатида күп поғонали секцияланган насос келтирилган (4.30-расм). Насоснинг ҳар бир секцияси α корпус ва b диффузордан ташкил топган. Бу насослардан буг қозонлариин сув билан таъминлаш, шахталардан сувни чиқариб юбориш ва ҳоказо ишларда фойдаланилади. Улар 30 дан 300 м³/соат гача унумдорликда босимни 700 м гача етказа олади. Айланыштар сони эса 2950 ёки 1450 га тенг.

Қудуклардан сувни сүриб олиш учун қулланиладиган вертикал валли насослар 4.31 ва 4.32-расмларда келтирилган. 4.31-расмда электр двигателни қудук сиртида бўлган насос, 4.32-расмда эса электр двигателни қудукка туширилган насос кўрсатилган. Бу насос-

4. 30-расм. Күп поғонали марказдан қочма насос.

лардан артезиан қудуклардан сув тортиш учун фойдаланилади ва чуқурлик ёки артезиан насослари деб аталади.

Электр двигатели қудукқа туширилган насосларининг афзалликлари уларда узун оралык валниң йүқлигидир. Бу насослар қудукқа туширилалыган ва дистилланган сув ёки мой билан тұлдирилалыган махсус электр двигатель билан ҳаракатта көлтирилади. 4.33-расмда тоза сув учун кулланиладиган ва ватанимиз заводларыда тайёрланадиган марказдан қочма насосларнинг $H=f(Q)$ графикларининг йығма майдони көлтирилген.

87-§. Гидравлик узатмалар.

Узатмаларнинг турлари, тузилиши ва ишлаш принциптері.

Суюқлик иштирокида ҳаракат узатадиган механизмдерга **гидравлик узатмалар** дейилади.

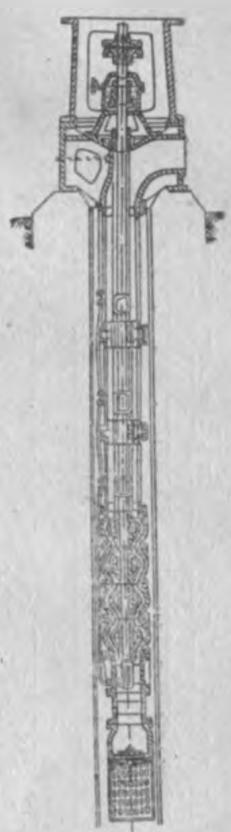
Күлланилиш принципига қараб гидранлик узатмалар ҳажмий ва гидродинамик түрлерге булинади.

Ҳажмий гидравлик узатмалар ҳажмий насослар ердамида ишлайди. Бундай узатмаларда энергия бошқарувчи валдан суюқлик орқали статик босим сифатида узатилиб, гидродвигателни ишга туширади.

Ҳажмий гидравлик узатмаларда бошқарувчи валга энергия статик босим куринишида берилгани сабабли уни купинча гидростатик узатма ҳам дейилади.

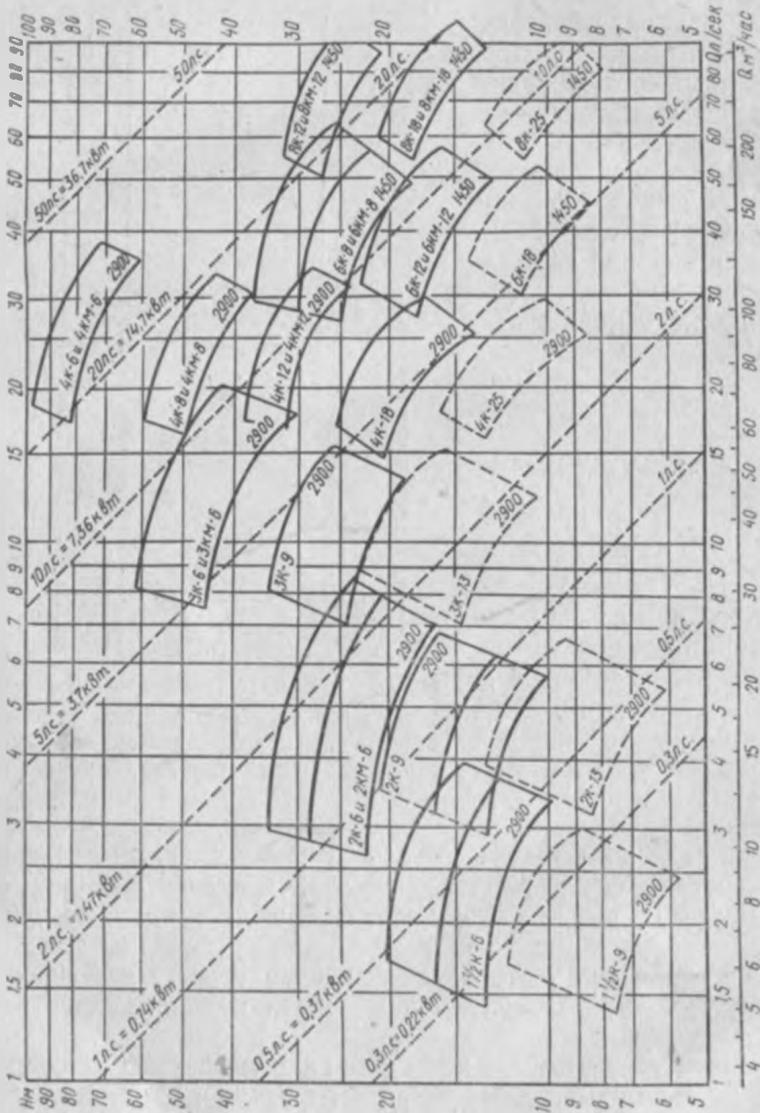
Гидродинамик узатмалар парракли гидромашнилар ердамида ишлайди. Бу ерда иш **ғидиракларининг** парраклари ердамида суюқликка Серилган динамик босим энергиясидан фойдаланылади. Гидродинамик узатмалар баъзан турбоузатма деб ҳам аталади. Бунга сабаб уларда марказдан қочма насос ва гидравлик турбиналардан биргаликда фойдаланылади.

Гидродинамик узатмалар бир оқимли ва иккى оқимли булиши мүмкін. Бир оқимли гидродинамик узатмаларда ҳамма қувват гид-

4.32-расм. Электр двигатель қудук сиртида бұлған насос.

4.31-расм. Электр двигатель қудук ичине туширилған насос.

равлик гидриаклар орқали узатилади. Икки оқимли гидродинамик узатмаларда эса двигатель қувватининг бир қисми гидравлик гидриаклар орқали, иккинчи қисми эса механик йўл билан узатилади. Гидродинамик узатманинг ҳаракат принципини қўйнадаги солда схемада тушунтирамиз (4.34-расм).

Насос гидриакларни айлантириши билан суюқлик оқимига энергия берилади. Кўшимча энергия олган суюқлик турбина гидрирагига ўтади ва олган энергиясини турбинага бериб, иш суюқлиги насосга қайтади. Суюқликнинг бундай ёпиқ ҳаракати насос ва турбина гидриакларидағи айлантирувчи моментининг узатилишини таъминлайди.

Айланиш моментининг узатилиш усулига қараб гидродинамик узатмалар иккига бўлинади:

1) гидромуфталар (4.35-расм);

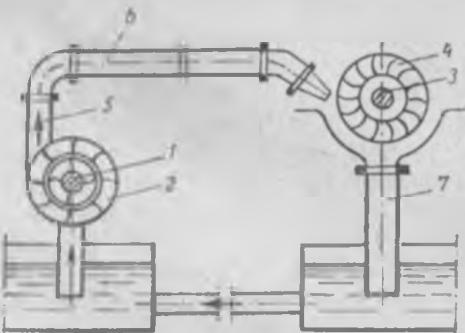
2) гидротрансформаторлар (4.36-расм).

Машиналарда гидромуфта ва гидротрансформаторлар алоҳида ва турли комбинацияларда қўлланилиши мумкин, яъни гидромуфта ва гидротрансформатор, гидромуфта ҳамда икки ёки учта гидротрансформатор ва бошқалар билан биргаликда ишлатилади.

Гидродинамик муфта ёки турбомуфта 4.35-расмда курсатилган.

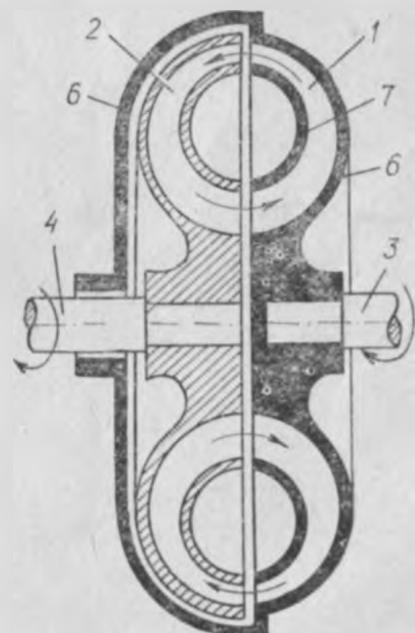
Насос ва турбина гидриаклари штампланган ярим шар шаклида тайёрланади. Насос ва турбина гидриакларидағи кураклар купинча ички сиртга радиал жойлаштирилган булади.

Насос гидриагининг айланishi натижасида марказдан қочма куч суюқликни стрелка йуналишида ҳаракат қилишга мажбур қиласди. Суюқлик тур-

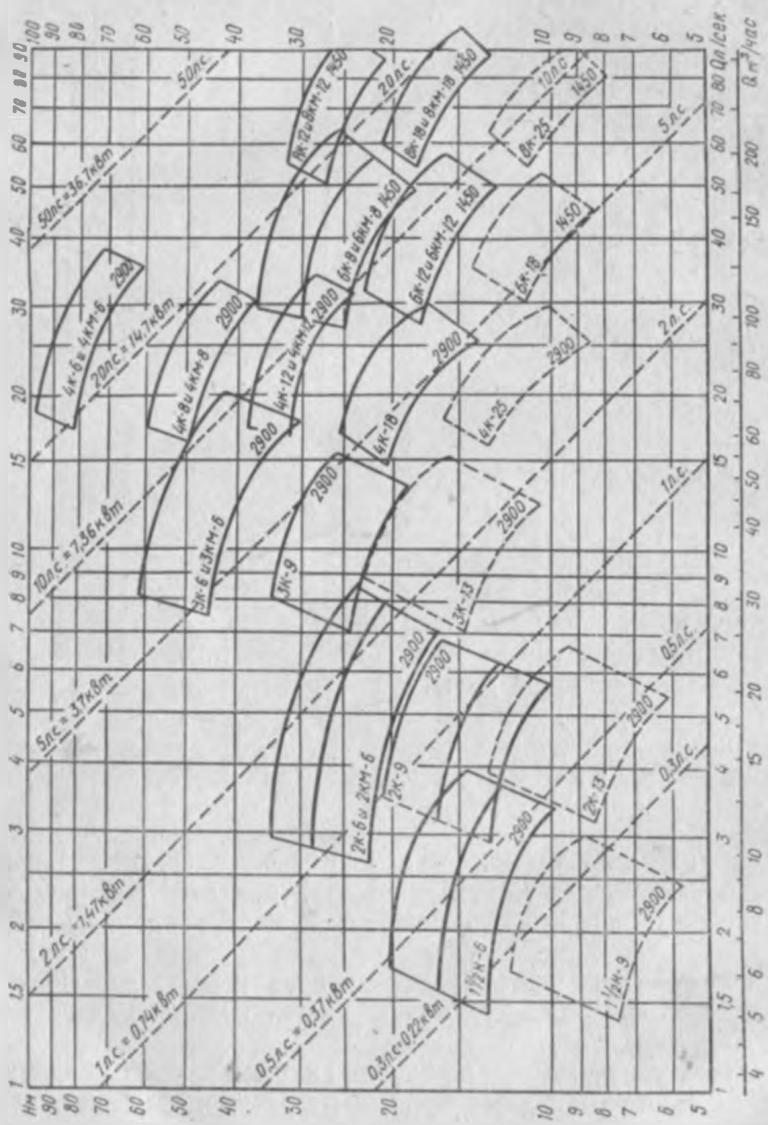
4. 34-расм. Гидроузатма:

1—насоснинг бошқарувчи вали, 2—марказдан қочма насос, 3—турбинанинг ҳаракат узатувчи вали, 4—турбина, 5,6, 7—трубалар.

4. 35-расм. Гидромуфта:

1—насос иш гидриаги, 2—турбина иш гидриаги, 3—насос гидриагининг вали, 4—турбина гидриагининг вали, 5, 6—насос ва турбина гидриакларининг ярим корпуслари, 7—яримотор.

4. 33-расм. Марказдан қочна насос графикаларининг йиг'ма маидони.

равлик гидриаклар орқали узатилади. Икки оқимли гидродинамик узатмаларда эса двигателъ қувватининг бир қисми гидравлик гидриаклар орқали, иккинчи қисми эса механик йул билан узатилади. Гидродинамик узатманинг ҳаракат принципини қўйидаги солда схемада тушунтирамиз (4.34-расм).

Насос гидриакларни айлантириши билан суюқлик оқимиға энергия берилади. Қушимча энергия олган суюқлик турбина гидриагига утади ва олган энергиясини турбинага бериб, иш суюқлиги насосга қайтади. Суюқликнинг буидай ёпик ҳаракати насос ва турбина гидриакларидағи айлантирувчи моментнинг узатилишини таъминлайди.

Айланиш моментининг узатилиш усулига қараб гидродинамик узатмалар иккига булинади:

1) гидромуфталар (4.35-расм);

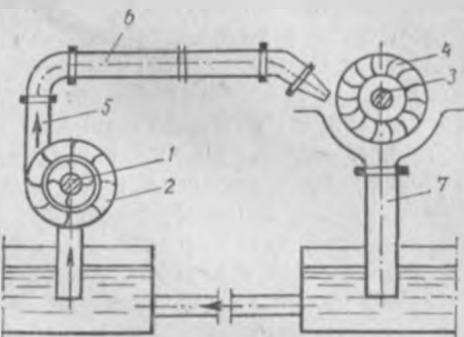
2) гидротрансформаторлар (4.36-расм).

Машиналарда гидромуфта ва гидротрансформаторлар алоҳида ва турли комбинацияларда қулланилиши мумкин, яъни гидромуфта ва гидротрансформатор, гидромуфта ҳамда икки ёки учта гидротрансформатор ва бошқалар билан биргаликда ишлатилади.

Гидродинамик муфта ёки турбомуфта 4.35-расмда курсатилган.

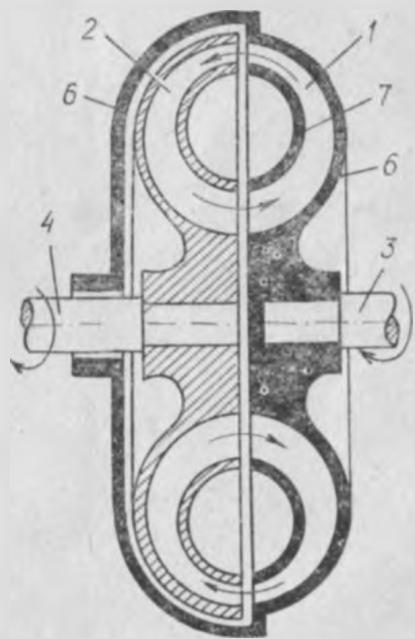
Насос ва турбина гидриаклари штампланган ярим шар шаклида тайёрланади. Насос ва турбина гидриакларидағи кураклар күпинча ички сиртга радиал жойлаштирилган булади.

Насос иш гидриагининг айланиши натижасида марказдан қочма куч суюқликни стрелка йўналишида ҳаракат қилишга мажбур қиласди. Суюқлик тур-

4. 34-расм. Гидроузатма:

1—насосининг бошқарувчи вали, 2—марказдан қочма насос, 3—турбинанинг ҳаракат узатувчи вали, 4—турбина, 5, 6, 7—трубалар.

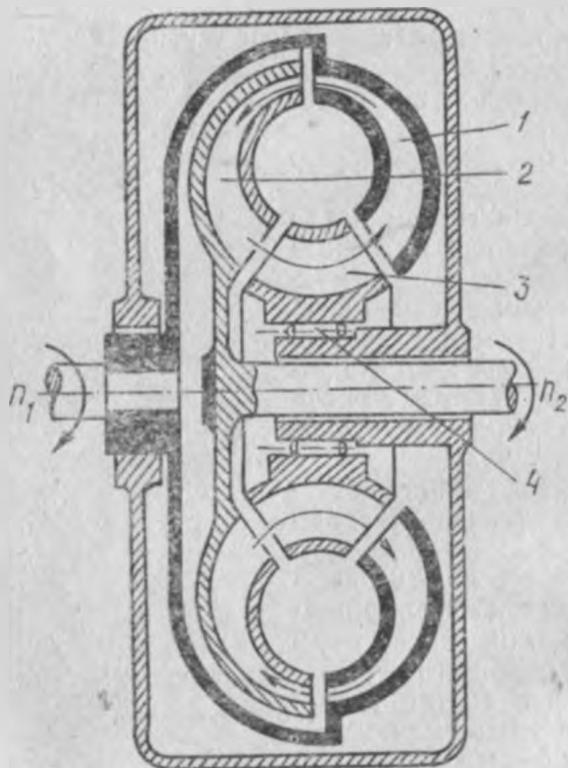
4. 35-расм. Гидромуфта:

1—насос иш гидриаги, 2—турбина иш гидриаги, 3—насос гидриагининг вали, 4—турбина гидриагининг вали, 5, 6—насос ва турбина гидриакларининг ярим корпуслари, 7—яримтор.

Бина гидрагига утганидан сунг уни ҳаракатга келтириб, камайган әнергия Силан ина насос гидрагига қайтиб келади. Турбина гидрагининг ҳаракати эса етаклашувчи валга берилади.

Гидромуталар узатиш сони 1 га тенг булган гидроузатмаларда ишлатилади. Агар узатиш сони 1 дан фарқли бўлиши зарур бўлса, у ҳолда ҳар хил улчамли насос ва турбина қулланилади. Турбина ва насосларнинг улчамлағи ҳар хил булгани сабабли йуналтирувчи аппарат қуллаш зарурати туғилади. Бўндан қурилмага гидротрансформатор дейилади (4.36-расм).

Гидротрансформаторда дингатель ёрдамида ҳаракатга келтирилувчи насос гидраги 1 иш суюклигини турбина гидрагиги 2 га йуналтиради. Әнергияни турбинага Сериб, суюқлик қузгајмас курак 3 ли йуналтирувчи аппарат орқали насосга қайтали. Йуналтирувчи аппаратнинг қузгајмас кураклари насос ва турбина орасидаги суюқликнинг ҳаракат миқдори моментини ўзгартирали. Натижада турбинанинг айланиш моменти ва бурчак тезлиги мос равишда ўзгаради.

4 36-расм. Гидротрансформатор:

1—насос гидраги, 2—турбина гидраги, 3—йуналтирувчи аппарат, 4—подшипник.

Гидродинамик узатмалар катта энергия сиғимига эга булиб, кинетик имкониятлари деярли чекланмаганлыги туфайли улар машинасозлик техникасининг турли соҳаларида кенг қўлланилмоқда.

Бундадвигатель билан куч узатмаси орасида бикр боғланиш йуқлиги сабабли двигатель ва узатма қисмлари зарға учрамайди. Гидравлик узатмалар машинани турган жойдан силжишида ва тезликкин узгартириш натижасида ҳосил бўладиган кескин силкинишларни камайтиради, бу эса машинанинг чидамлилигини оширади, хизмат қилиш вақтини узайтиради.

Ҳажмий гидроузатмалар ҳажмий гидромашиналар ёрдами та механик энергияни узатиш ва узгартириш учун мулжалланган. Ҳажмий насос ва гидродвигателдан тузилган қурилма ҳажмий гидроузатманинг принципиал асоси ҳисобланади.

Ҳозирги вақтда металлга ишлов берадиган деярли ҳамма замонавий станоклар ҳажмий гидроузатма билан таъминланган. Шунингдек, пахта заводларида тола тойловчи гидропресслар ҳам гидроузатмалар ёрдамида ҳаракатга келади.

4.37-расмда поршени гидроузатманинг схемаси — насос поршень 1 нинг илгарилама - қайтма ҳаракатини куч цилинтридаги поршень 2 нинг илгарилама - қайтма ҳаракатига айлантирувчи қурилманинг принципиал схемаси курсатилган. Поршень 1 стрелка *a* билан курсатилган йўналишда ҳаракат қилганда суюқлик канал 3 бўйлаб келади ва поршень 2 ни босади ва уни *b* стрелка билан курсатилган йўналишда силжитади. Поршень 2 нинг бошқа томонидаги цилиндрда булган суюқлик канал 4 дан чиқиб кетади. Поршень 1 стрелка *a* йўналиши бўйлаб ҳаракат қилганда поршень 2 ва у билан боғлиқ бўлган стол тескари йўналиш бўйича ҳаракат қиласди.

88-§. Гидроузатмаларни ҳисоблаш принциплари

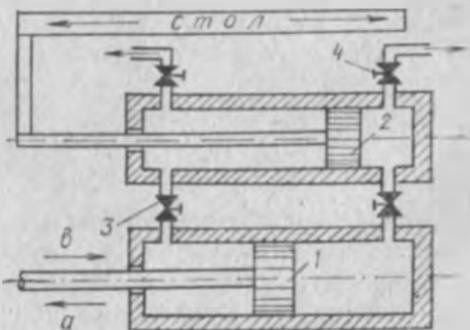
Куракли гидроузатмаларнинг, хусусан, гидромуфта ва гидро трансформаторларнинг вазифаси ҳаракат моментини узатишдан иборат бўлгани учун уларда асосий параметрлар булиб моментлар ва айланиш сонлари хизмат қиласди.

Етакланувчи вал моменти M_2 нинг етакчи вал моменти M_1 га нисбати трансформация коэффициенти деб аталади.

$$K = \frac{M_2}{M_1}. \quad (4.31)$$

Гидромуфталарда трансформация коэффициенти 1 га тенг бўлади. Айланишлар сонларининг нисбати узатишлар сони деб аталади:

$$i = \frac{n_2}{n_1}. \quad (4.32)$$

4. 37-расм. Ҳажмий гидроузатма:
1—насос поршени, 2—куч цилиндрининг поршени, 3, 4—рослагни журақлар.

Гидротрансформаторнинг етакчи валига берилган қувват қуйни дагида аниқланади:

$$N_h = \frac{\gamma Q H_n}{1000 \eta_{th} \cdot \tau_a}, \text{квт},$$

бу ерда H_n — насос гидриагида ҳосил бўлган босим;

η_a — йўналтирувчи аппаратнинг ФИК; η_{th} — насос гидриаги нинг тўлиқ ФИК.

Турбина валида ҳосил бўлган қувват:

$$N_t = \frac{\gamma Q H_n}{1000 \eta_{tr}},$$

бу ерда: η_t — турбина гидриагининг тўлиқ ФИК.

Қувватларнинг иисбати гидротрансформаторнинг тўлиқ ФИК ни беради:

$$\eta = \frac{N_t}{N_h} = \eta_a \cdot \eta_{th} \cdot \eta_{tr},$$

бу ерда

$$\eta_{th} = \eta_{xh} \cdot \eta_{gh} \cdot \eta_{mh},$$

$$\eta_{tr} = \eta_{xg} \cdot \eta_{tg} \cdot \eta_{mg}.$$

Ҳажмий гидроузатмалар ҳажмий насослар Силан трубопроводлар биргаликда ишлагандаги каби ҳисобланади.

89-§. Гидроузатмаларнинг қулланилиш соҳалари

Купинча, машиналар орасида механик энергияни узатиш зарурати туғилганда уларнинг характеристикалари мос келмайди, иатижада машиналар тежамсиз режимда, зуриқиб ёки тўла юкламасдан ишлайди. Гидроузатмалардан фойдаланиш йули билан машиналарнинг характеристикаларини мослаб иштатишга эришиш мумкин. Лекин бу ҳолда узатма мураккаблашади ва энергия сарфланниши кўпайди.

Шунинг учун гидравлик узатиш орқали характеристикаларни мослаш билан боғлиқ бўлган қўшимча йўқотишлар унгача бўлган умумий йўқотишларга иисбатан кам бўлса, гидроузатмалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Бундан ташқари, айланишлар сонини равон ўзгартириш зарур бўлганда ва куч узатишни автоматлаштиришда гидроузатмалардан фойдаланиш қулайдир.

Гидроузатмалардан двигателларни хавфли зуриқишидан сақлашда ва турли машиналарда айланишлар сонини ўзгартиришда фойдаланилади. Созланмайдиган гидромуфталар буровчи моментларни равон узатиш йули билан машиналарни хавфли зуриқишидан сақлашда ишлатилади. Созланадиган гидромуфталар эса сақлагич вазифасини бажафишдан ташқари, турли машиналарнинг айланиш сонини созлашга ҳам ёрдам беради.

Улар айниқса ўзгарувчан токла ишлайдиган, созланмайдиган электр двигателларидан ҳаракат олувчи машиналарнинг айланиш сонини ўзгартиришда қул келади.

Гидротрансформаторлар узгаруучан ток электр двигателари газ турбиналари, карбюраторлы ички ёнуу двигателлари ва дизель двигателлари битан уйғуналашган ҳолда ишлайди.

5-боб. Гидравлик двигателлар

Гидравлик двигателлар деб, суюқлик энергиясини механик ҳаракатга айлантириб берадиган қурилмаларга айтилади. Гидродвигателлар ҳажмий ва марказдан қочма гидродвигателларга булиниади. Ҳажмий гидродвигателларга күч гидроцилиндрлари мисол була олади ва улар асосан гидроузатмаларнинг асосий қисмларидан бири булиб хизмат қиласди. Улар бирор ҳажмий насосдан бериләётган суюқликнинг босими таъсирида ҳаракатга келади. Күч гидроцилиндрлари ҳақида маълумот 2-бобнинг 18-параграфида берилган. Шу параграфда гидродвигателга мисол буладиган гидромультиплексорлар ва гидропресслар ҳақида ҳам тушунча берилган.

Куракли гиддираклар ёрдамида суюқлик энергиясини механик ҳаракатга айлантириб берадиган машиналар турбиналар деб аталади. Турбиналар асосан гидроэлектростанцияларда ва гидроузатмаларда асосий қисм булиб хизмат қиласди. Турбиналарнинг гидроузатмаларда қулланилиши ҳақида 4-бобнинг 87-параграфида тухталиб утган эдик.

Қуйидаги бобда биз гидроэлектростанцияларда қулланиладиган турбинатар ҳақида тухталиб утамиз. 5.1-расмда турбинанинг схемаси көлтирилган.

Таъминловчи сув сиғими (одатда тугон олдидағи сув омбори) юқори бъеф, қабул қилувчи сув сиғими (тугондан кейинги ҳавза) қуйиң бъеф дейилади. Сув юқори бъефдан труба орқали турбина бўлимига киради ва турбинани айлантириб, суриш трубаси орқали қуйиң бъефга тушади.

Турбиналарни ҳисоблаш ва танлаб олишда босим H , қувват N ва фойдаланиш коэффициенти асосий параметрлар булиб ҳисобланади. Турбинанинг иш босими қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади:

$$H = H_{ct} + \frac{\alpha_1 \cdot v_1^2}{2g} - \frac{\alpha_2 v_2^2}{2g} - h_{12}, \quad (5.1)$$

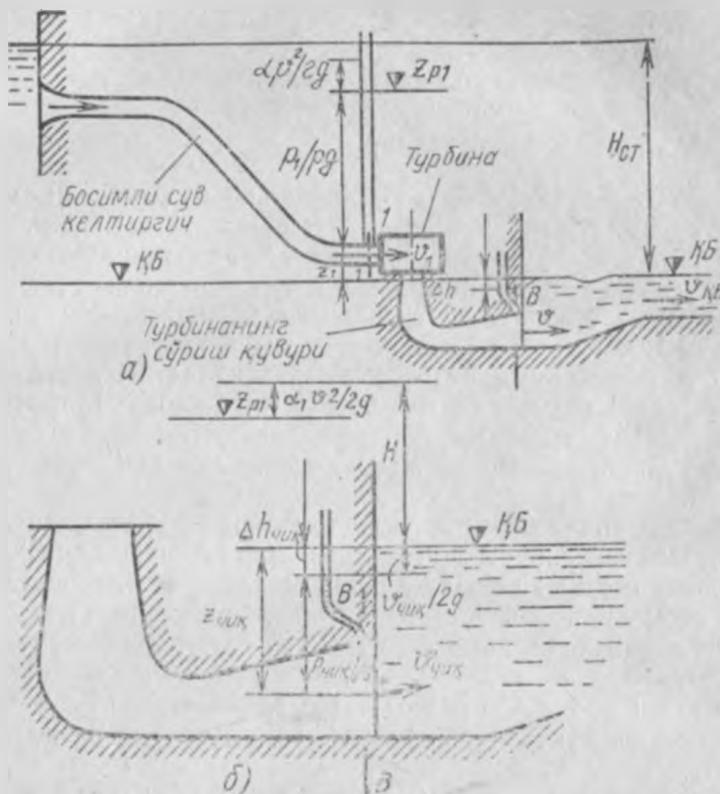
Бу ерда $H_{ct} = Z_1 - Z_2$ — таъминловчи ва қабул қилувчи сув сиғимлари сатҳларининг айрмаси; v_1, v_2 — системага кириш ва чиқишдаги тезликлар; h_{12} — сув көлтирувчи ва суриш трубаларига ҳамда маҳаллий қаршиликларда йуқотилган босим.

Ҳисоблаш ишини осонлаштириш учун қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$H = H_{ct} - h_{12}. \quad (5.2)$$

Сув оқимининг қуввати қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади

$$N_c = \frac{\gamma \cdot Q \cdot H}{102}, \text{ кВт},$$

5.1-расм. Турбинани гидроэлектр станцияда ўринатиш схемаси.

҇ки СИ системасида

$$N_c = \frac{\gamma Q \cdot H_c}{1000}, \text{ кВт}, \quad (5.3)$$

бу ерда Q — оқимнинг сарфи; H_c — оқимнинг босими;

$$H_c = H_{ct} + \frac{a_1 v_1^2}{2g} - \frac{a_2 v_2^2}{2g} \quad (5.4)$$

Гидроэлектростанси иянинг қуввати эса қийндағыча ҳисобланади:

$$N = \frac{\gamma \cdot Q \cdot H}{102} \eta_t \cdot \eta_r,$$

҇ки СИ системаенде

$$N = \frac{\gamma \cdot Q \cdot H}{1000} \eta_t \cdot \eta_r, \quad (5.5)$$

бу ерда η_t — турбинанинг фойдалы иш коэффициенти; η_r — генераторининг фойдалы иш коэффициенти.

90-§. Гидротурбиналарнинг ишлаш принципи, босимнинг қиймати, суюқлик оқимининг йўналиши ва конструктив хусусиятларига қараб классификацияланиши

Гидротурбиналар ишлаш принципига қараб актив ва реактив турбиналарга булинади.

Актив турбиналар XIX асрда қулланила бошлаган, бу турбиналарнинг ишлаш принципи гидравлик оқимчаларнинг турбина иш гилдираги чумичларига таъсир қилишига асосланган булиб, уларни оқимчали турбиналар деб ҳам аташ мумкин. Уларда оқимчанинг кинетик энергияси чумичга ва у орқали иш гилдирагига берилади. Актив турбиналарда иш гилдираги куракларнинг ҳаммаси эмас, балки ишлаетган соплолар нечта булишига қараб бир нечтаси оқимча таъсирига бир вақтда учрайди. Бундай турбиналарнинг хусусиятларидан бири шукк, куракка урилган оқимча кураклар орасидаги соҳани батамом тўлдирмайди. Сувнинг иш гилдираги куракларига кириш ва улардан чиқиш тезлеклари деярли бир хил булиб, гилдиракнинг иккى томонидаги босимлар (атмосфера босимиға) тенгdir. Куракларда сув тезланиш олмагани сабабли реактив принципи бўлмайди. Куракларда босим оқимчанинг куракка бевосита таъсири орқали (унинг куракдаги йўналиши ўзгариб Соргани ҳолда) ҳосил қилинади.

Реактив турбиналар американлик инженер Фрепсис (1849 й.) ва чех профессори Виктор Каплан (1912 й.) номи билан баглиқ.

Реактив турбиналарда сувнинг асосий потенциал энергияси механик ҳаракатга айлантирилади. Реактив турбиналар суриш трубаси Силан бирга ишлатилади. Суриш трубаси таъсир этувчи босимни кучайтиришга ёрдам беради ва бу хусусият айниқса кичик босимларда қулланиладиган турбиналарда муҳимдир. Таъсир этувчи босимни ошириш учун реактив турбиналар билан бирга йўналтирувчи аппарат ҳам ишлатилади.

Йўналтирувчи аппарат ва турбина гилдираги куракларининг оралиқлари сув билан батамом тулади ва гилдиракнинг юқориси ва пастига босимлар турлича булади. Реактив турбиналарда сув иш гилдирагини ўраб турувчи, йўналтирувчи аппаратдан чиқиб, гилдирак кураклари оралиги орқали суриш трубасига утади. Бунда йўналтирувчи аппаратдан чиқишдаги ва суриш трубасига киришдаги босимлар фарқи таъсирида гилдираклар орасида ҳаракатла-наётган сувнинг тезлиги ортиб боради. Сувнинг бундай тезланишли ҳаракати иш гилдираги куракларида реактив куч ҳосил қилаади. Бу куч таъсирида иш гилдираги айланма ҳаракат қиласади.

Йўналтирувчи аппарат куракларининг ҳолатини ўзgartирниб, турбиналарнинг ишлаш режимини ўзgartирниш ва ҳатто турбинага келаётган сувни бутунлай тұхтатиб қўйиш мумкин.

Гидротурбиналар босимнинг қийматига қараб юқори босимли, уртача босимли ва кичик босимли турбиналарга булинади:

1) босими 80 м дан кичик ($H < 80$ м) турбиналарга кичик босимли турбиналар дейилади. Бундай турбиналарга уқий ва кичик босимли диагональ ҳамда радиал-уқий турбиналар киради;

2) босими 80 м дан 500 м гача ($80 \text{ м} < H < 500 \text{ м}$) булган турбиналарга ўртака босимли турбиналар дейилади ва уларга радиаль-үқий ҳамда юқори босимли диагональ турбиналар киғади;

3) босими 500 м дан юқори ($H > 500 \text{ м}$) булган турбиналарга юқори босимли турбиналар дейилади ва уларга актив турбиналар киради. Турбина иш гилдирагида оқимчанинг қандай йұналишига қараб улар үқий, диагональ, радиаль-үқий (актив) турбиналарга булинади.

Үқий турбиналар иш гилдирагининг ички ва ташқи диаметрлари тең булып, уларда оқимча гилдирак үкі йұналишида ҳаракат қиласы. Бу турбиналар босим 70 м гача булган ҳолларда құлланылади.

Диагональ турбиналарда иш гилдираги ташқи ва ички диаметрларининг нисбати $1,1 \dots 2,2$ га тең булып, оқимча гилдирак үкіга үткір бурчак остида йұналған бұлади. Улар босимнинг қийматы $40 \dots 200 \text{ м}$ булган ҳолларда құлланылади.

Радиаль-үқий турбиналарда оқимча йұналтирувчи аппаратдан гилдирак үкіга тик йұналишида чиқып, иш гилдирагида уз йұналишини 90° га үзгартыради ва гилдиракдан чиқып, сурош трубасига киришда уқ йұналишида ҳаракат қиласы. Бундай турбиналар босим $50 \dots 700 \text{ м}$ булган ҳолларда құлланылади.

Оқимчали турбиналарда эса оқимча турбина гилдирагининг чүмичига әнг күп реактив күч берадиган қилип йұналтирилған бұлади. Бу турбиналар босим $400 \dots 1700 \text{ м}$ булган ҳолларда құлланылади.

Турли турбиналарнинг босими учун юқорида күрсатылған чегаралар шартли булып, босимнинг камайиши ёки күпайиш томонға үзгариб түриш ҳоллари учраши мүмкін.

Турбиналар конструктив белгиларига қараб түрт турға булинади:

- 1) радиаль-үқий;
- 2) пропеллерли;
- 3) бурилма куракли;
- 4) чүмичли.

91-ғ. Гидротурбиналарнинг умумий тузилиши ва ишлаш процесси

Турбиналарнинг тузилиши конструктив түрига қараб турлича бұлади.

Актив турбинага мисол сифатида чүмичли турбинанинг схемасини көлтирамыз (5. 2-расм). Чүмичли турбиналар иш гилдираги атрофига ковш (чүмич) үрнатылған дискдан иборат. Сув иш гилдирагига йұналтирувчи аппарат вазифасини бажаурувчи ва торайиб борувчи найча шаклида ишланған сопло ёрдамида беріллади. Соплода труба орқали келген сувнинг барча энергиясы (йүқотилған энергиядан ташқари) кинетик энергияга айланади. Турбинанинг конструктив тузилиши ва құвшының түрі турбиналарнан көрсетілгенде көрсетілгендей.

5.2-расмда чүмичли турбинанинг схематик кесими көлтирилған.

Бу формула тешіклардан ва найчалардан оқаётган оқимчаларни текширишща көлтириб чиқарылған (66- §). Оқимчанинг иш ғилдирағида иш ҳосил қылған моменти қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади:

$$M = fQ (0,5 D_1 \cdot v_1 \cos\alpha_1 - 0,5 D_2 v_2 \cos\alpha_2), \quad (5.7)$$

бу ерда v_1, v_2 — сувнинг чумичга кириш ва чүмичдан чиқишидаги тезлиги; α_1, α_2 — сувнинг чумичга кириш ва чүмичдан чиқиш бурчаклари. Босим эса қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади:

$$H = \frac{v_c}{\rho} (c_1 \cos\alpha_1 - c_2 \cos\alpha_2).$$

Шундай қилиб, турбина иш ғилдирагини айлантирувчи күч сопло битта бұлғанда (5.7) формула ёрдамида ҳисобланади. Соплолар бир нечта бұлғанда ғилдиракни айлантирувчи күч тегишлича орталы. Одатда, чүмичлар сони 12...40 тағача бұлиб, иш ғилдираги айланыётганда чүмичлар галма-галдан оқимчанинг таъсир күчини қабул қиласы. Натижада иш ғилдирагининг дөнүйі ишлаб туриши таъминланади.

Гидроэлектростанцияларни лойиҳалашда түрсиналарни танлаб олиш уларнинг асосий параметрлари (босим, сарф, ФИК, айланишлар сони) ни аниқлаш орқали амалға оширилади. Шунингдек, турбиналар ишлашига қурай шароит ҳосил қилишда турбиналар ҳақида тулиқ маълумотга эга булиш керак. Бу маълумотлар характеристикалар куринишида берилған булиб, турбиналарниң турлия ишлаш тартибиға тегишли барча күрсаткичларни аниқлашга ёрдам беради.

Характеристикалар, одатда, график күришишда берилади. Бунда иккита: универсал ва чизиқли характеристикалардан фойдаланылади.

Универсал характеристикалар иккита аниқловчи параметрга эга бўлиб, берилған күрсаткичининг иккинчи ихтиёрий узгартирувчиға Согланиши келтирилади. Масалан, босим—қувват характеристикасида H , N координаталарда берилған D ва n (параметр)лар учун қурилади. У эксплуатацион характеристика деб аталади (5.7-расм).

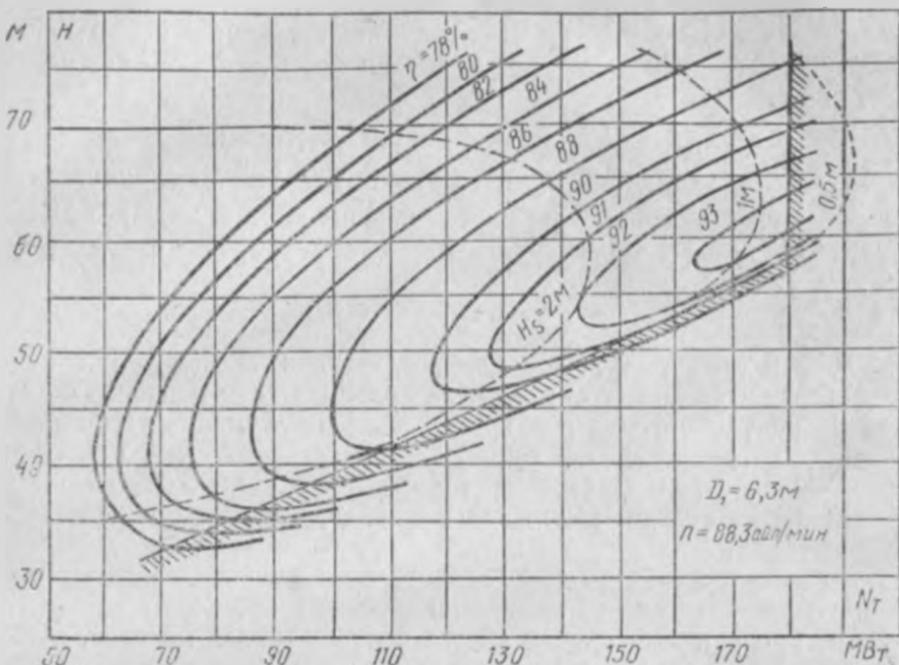
Бу характеристика қуйидаги Согланиш орқали ифодаланади:

$$\eta = f_2(N, H) \quad | \quad D = \text{const}, n = \text{const} \text{ булғанда.} \quad (5.8)$$

$$I_{ns} = J_{ns}(N, H)$$

Бу характеристикаларда (5.7-расм) чегараловчи чизиқлар (штрих) келтирилған булиб, пастки чизиқ йуналтирувчи аппарат нинг әнг күп очилишига, юқориги чизиқ – генераторнинг номинал қувватыга түгри келади. 5.8-расмда худди шу усул билан қурилған босим – сарф характеристикаси келтирилған.

Еощ универсал характеристика. Турбина хоссаларининг курсаткичи сифатида айланы сарф характеристикасидан фойдаланылади ва у D , ва H нинг узгармас қиіматлары учун ишлатылади. Бу характеристика, одатда, берилған тур турбинанинг умумий хосса-

5. 7-расм. Босим қувват учун универсал характеристика.

ларини аниқлагани учун, уни $D_1 = 1$ м ва $H = 1$ м учун қурилади (5.8-расм). Үқлар буйнicha Q_1 ва n_1 лар қойилган бўлиб, ФИК, кавитация коэффициенти σ ва йуналтирувчи аппаратнинг очилиш даражаси a_0 изолиниялари келтирилган.

Еош универсал характеристика моделларда синаш натижасига асосан қурилади. Шунинг учун характеристикада моделнинг улчами (диаметри) курсатилади ва турбина камераси ҳамда сўриш трубасини ҳисобга олган ҳолда габарит чизмалари келтирилади. Бош универсал характеристика берилган тур турбиналарининг барча хоссаларини тулиқ аниқлайди ва унга асосан ушбу турбинанинг Сошқа характеристикаларини қуриш мумкин булади.

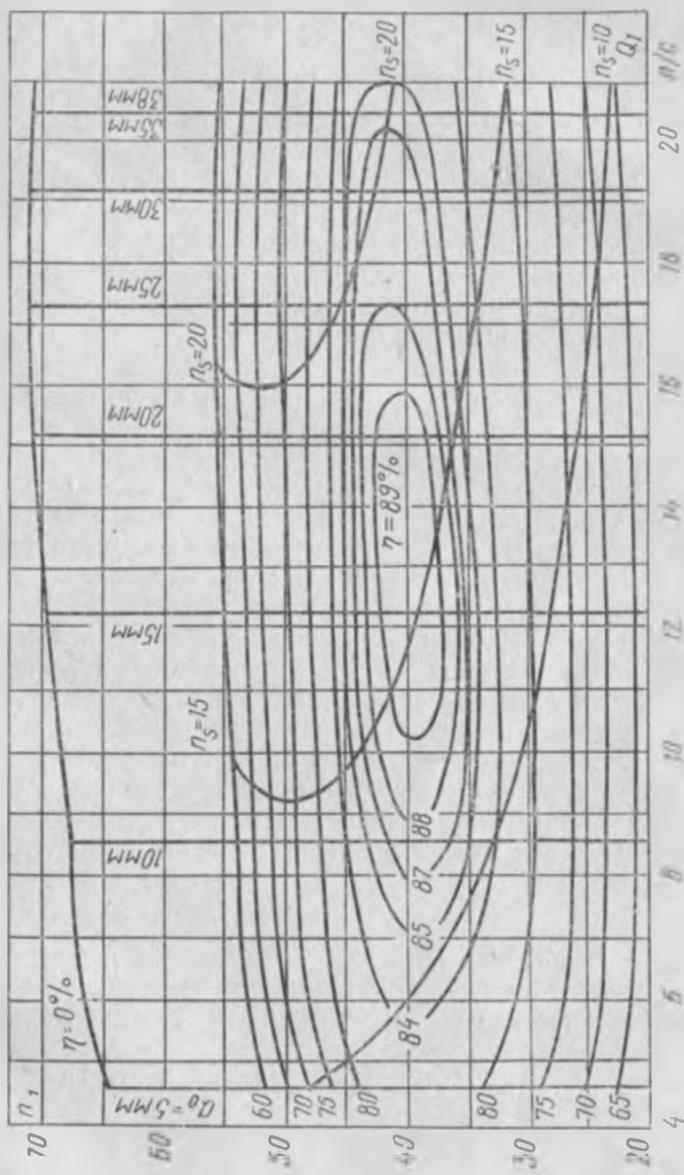
Оқимчанинг турбинага берган моменти формуласи (5.7) дан куриниб турнибди, $\alpha = 90^\circ$ булса, оқимчанинг энергиясидан максимал фойдаланилади. Бу ҳолда турбина иш гиддирагидан кетаётган оқим энг кичик кинетик энергия запасига эга булиб, момент максимал булади:

$$M = \rho Q \cdot 0,5 D_1 c_1 \cos \alpha_1. \quad (5.9)$$

Босим эса бундай ҳисобланади:

$$H = \frac{v_{c1}^2}{g} \cos \alpha_1. \quad (5.10)$$

Лекин оқимининг барча энергияси турбинага берилмайди. Энергиянинг бир қисми гидравлик ва механик қаршиликларни енгизга

5.8-расм. Босым — сарғы үчүн универсал характеристика.

сарф булади, бир қисми ишлаб бўлганда ва турбинадан оқиб тушаётган сувда қолади (йўқотилади).

Шундай қилиб, фойдали босим қўйнаги формула билан топилади:

$$H_{\eta_t} = \frac{v_e}{g} (c_1 \cos \alpha_1 - c_2 \cos \alpha_2). \quad (5.11)$$

$\alpha_2 = 90^\circ$ бўлганда (5.5) қўйнагича ёзилади:

$$H_{\eta_t} = \frac{v_e}{g} c_1 \cos \alpha_1. \quad (5.12)$$

Йўқотилган энергиянинг тўлиқ миҳдори машиинанинг, иншоотнинг ва тармоқнинг сифатига қараб гидроустановкага келтирилган оқим энергиясининг 20...40 % ини ташкил қиласди.

Турбинанинг ФИК деб турбина бераётган энергиянинг унга сарфланган энергияга нисбатига айтилади. ФИК ни бош универсал характеристика ёрдамида аниқлаш мумкин.

93- §. Реактив (марказга интилма, ўқий ва диоганаль) турбиналар. Реактив турбиналарининг иш процесси; характеристикалари ва ФИК

Реактив турбиналарда сув оқими спирал камера орқали йуналтирувчи аппаратга киради. Сунгра турбина камерасига ўтиб, реактив куч ҳосил қиласди ва турбина фидирагини ҳаракатга келтиради. Йишил фидирагига келаётган оқим йуналтирувчи аппаратда шакллантирилади. Йуналтирувчи аппарат айланма жойлашган кураклардан иборат панжара булиб, унинг ҳарактерли кўрсаткичи панжаранинг зичлиги ва куракларнинг шаклидан иборат. Шундай қилиб, йуналтирувчи аппарат киришда ва чиқишда диаметлари r_1 ва r_2 бўлган ҳамда кураклардан ташкил топган панжара булиб, чиқишда сув тезлиги (c_o) нинг йуналиши куракларнинг чиқишдаги қирраси йуналишига яқин бўлади.

Кураклар радиал жойлашган йуналтирувчи аппаратга берилган сарф учун тезлик:

$$c_o = \frac{Q}{\pi D_2 \cdot b \cdot \sin \alpha}, \quad (5.13)$$

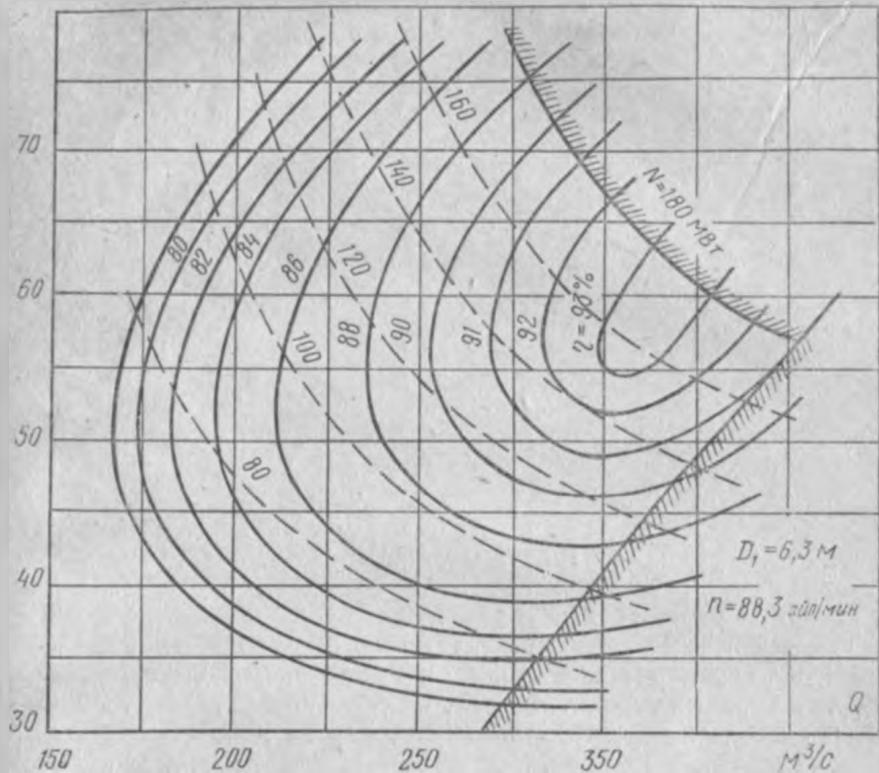
бу ерда b — йуналтирувчи аппаратнинг баландлиги; α — куракининг чиқиш қиррасининг айланага уринма билан ташкил қилинган бурчаги.

Тезликни радиал ва айланма тезликларга ажратиш мумкин:

$$\begin{aligned} c_{or} &= c_o \sin \alpha, \\ c_{or} &= c_o \cos \alpha. \end{aligned} \quad (5.14)$$

(5.13) ва (5.14) дан кўринэдикси, сарф радиал тезлик орқали аниқланар экан:

$$Q = c_{or} \pi D_2 \cdot b. \quad (5.15)$$

5. 9-расм. Чүмичли турбиналарининг "Соши универсал" характеристикаси.

Йұналтирувчи аппарат чиқишида айланма тезликкінің мавжудлігі оқимнинг турбина үқига нисбатан бурилма ҳаракат қилишини күрсатади. Демак, йұналтирувчи аппарат оқим циркуляциясини ҳосил қилар экан.

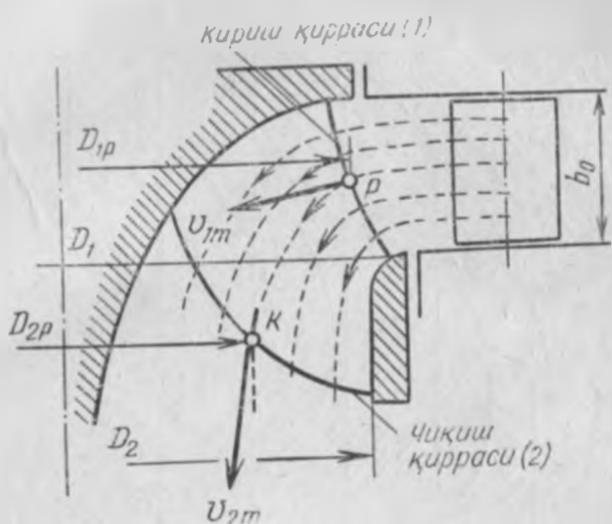
Йұналтирувчи аппарат қанотининг ички қиррасидан иш ғилдираги қанотининг ташқы қиррасига етгунча сув әркін ҳаракат қилади ва бунда уннан айланма тезлегі ортади:

$$c_u = c_{ou} \cdot \frac{0,5D_2}{r},$$

яғни, турбинаның йұналтирувчи аппарати билан иш ғилдираги орасыда йұналтирувчи аппарат ҳосил қилған циркуляция сақлады.

Йұналтирувчи аппаратдан чиқкан сувнинг иш ғилдираги күреклари билан таъсирлашувы натижасыда суюқлик энергиясы иш ғилдираги валида механик энергияга айланади. Иш ғилдираги күреклари орасыда ҳаракат қиласетган суюқликкінің абсолют тезлегі нисбий ва күчирма ҳаракат тезликларининг вектор йигиндисига теңдір:

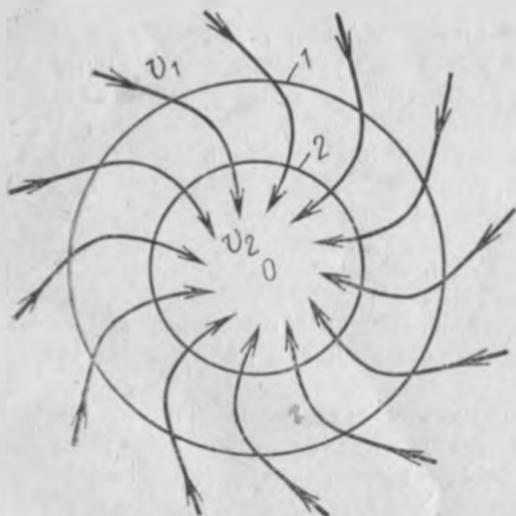
$$\bar{c} = \bar{u} + \bar{w},$$

5.10-расм. Радиал-үқий турбинадагы оқимнинг мери-
диан кесимидаги оқим чизиқларининг йұналиші.

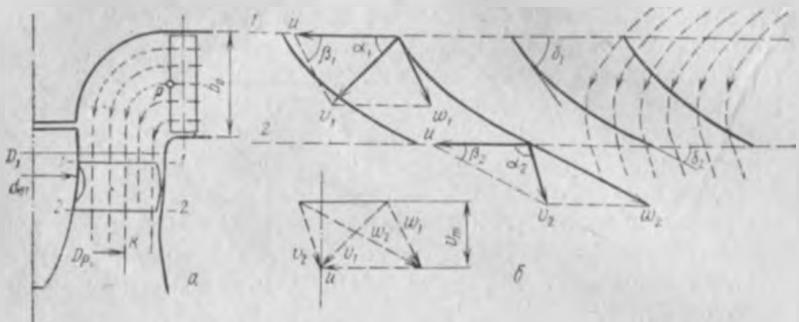
Бу ерда \bar{u} — күчирма ҳаракат тезлигі; $\bar{\omega}$ — нисбий ҳаракат тезлигі.

Турбиналарнинг турли конструкцияларини текшириш шуни күр-
сатадыки, турли турбиналарнинг иш гилдираклари турличадыр,
бір хил турдаги турбиналарда ҳам босимнинг узгаришига қараң
иш гилдиракларининг куриниши узгарағы да шунға қараң оқим
чизиқларининг курини-
ши ҳам узгарағы. 5.10-
расмда радиал-үқий тур-
бинадагы оқимнинг мери-
диональ кесимидаги оқим
чизиқларининг курини-
ши келтирілген. Расм-
дан куриниб турибдикі,
бу турбиналарнинг иш гилдираги кураклари ор-
қаңда утаётганды оқим
үз йұналишини узарты-
риб да кенгайнб борады.
5.11- расмда шу
турбинанинг иш гилди-
рагидаги абсолют ҳа-
ракатнинг траекториясы
келтирілген.

5. 11-расм. Турбина иш гилдиракларидаги
абсолют ҳаракат траекториясы:
1—иш гилдирагыннан тащық қиррасы, 2—иш гилдирагы-
нинг ишкі қиррасы.

Үқий турбиналарда
иши гилдирагидаги оқим
сиртлари цилиндрик
шаклға яқын булып, оқим
чизиқлари деярли парал-
лел булады (5.12- расм).

5. 12-расм. Үқиі турбиналарда оқим чизиқлари.

Реактив турбина иш гилдираги орқали үтаётгандың оқим унта реактив күч ҳосил қиласы. Бұрынғы күчтің моменті қойылады формулада өрдамида ҳисобланады:

$$M = \frac{\rho Q}{2\pi} (\Gamma_1 - \Gamma_2), \quad (5.16)$$

Буда $\Gamma_1 = \pi D_{1p} c_1 \cos \alpha$ — оқимнинг иш гилдирагига киришшадың циркуляциясы; $\Gamma_2 = \pi D_{2p} c_2 \cos \alpha$ — чиқышшадың циркуляциясы.

Бу формуладан күринадык, иш гилдирагидегі буровчи момент шундағы ҳолда ҳосил булады, бунда гилдирак қураклары өрдамида оқимга таъсир қиласы, уннан циркуляциясини үзартырады. Турбинаниң әосими эса қойылады формулады:

$$H_{\eta_T} = \frac{\omega}{2\pi g} (\Gamma_1 - \Gamma_2), \quad (5.17)$$

Буда ω — иш гилдирагининг бурчак тезлигі.

Циркуляциянинг миқдорини қойып, (5.17) формула гидромашиналарниң асосий тенгламасын айланады:

$$H_{\eta_T} = \frac{u \cdot r \cdot \cos \alpha_1 - u \cdot r \cdot \cos \alpha_2}{g}, \quad (5.18)$$

Турбиналарни текшириш үчүн үхшашлық қонунлары асосида уларнинг моделларини қуриб да модельде синаш натижаларынан фойдаланып, қурилиши керак бўлган турбинаниң параметрларини анықланади. Турбинаниң моделинин синаш турбина тайёрловчи заводнинг маҳсус қурилмаларида бажарилади. Синаши текширилиши керак бўлган турбинаниң иш гилдирагига мос спирал камера ва суриш трубеси билан сирга амалга оширилади.

Характеристикани олиш үчүн турбинаниң бирор очилишидан бошлаб тормозни әосиб, сарфни нолдан энг катта қийматгача үзартыриб берилади. (Турбинаниң очилиши деганда йұналтирувчи аппаратураларынин очилиш даражасини тушунамиз.)

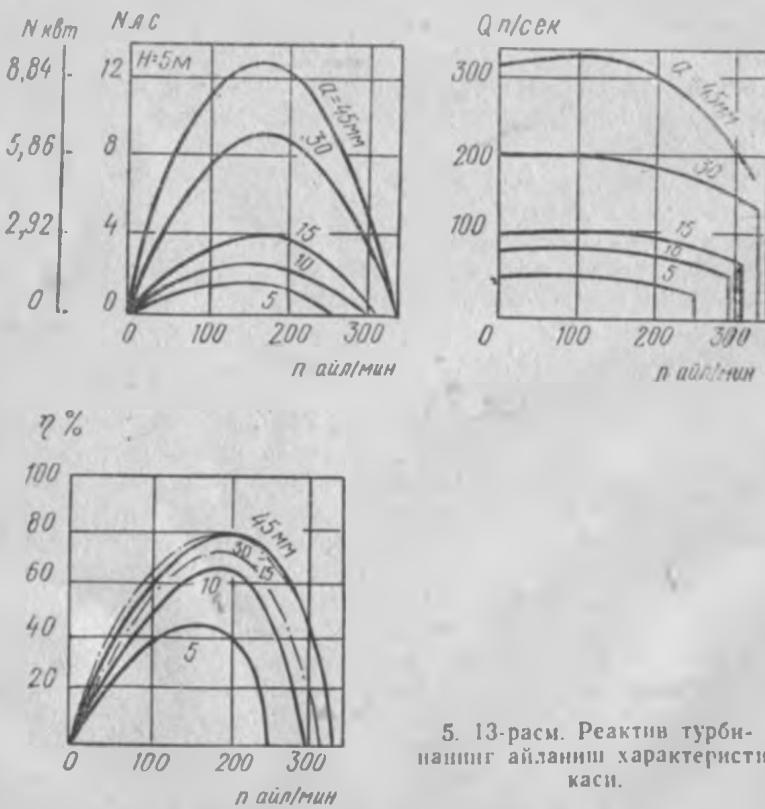
Очилишининг ҳар бир қийматига тегишли босим, айтанишлар сони на сарф анықланади. Сунгра $Q = f_1(n)$; $N = f_2(n)$; $\eta = f_3(n)$ графикалари қуриллады да үлар айтанишлар характеристикаси деңгаталады.

ди. Бундай графикларининг ҳар хил очилиш учун олингган түплами бош характеристика деб аталади ва турли режимларда асосин иш параметрларини аниқлашга имкон беради (5.13-расм).

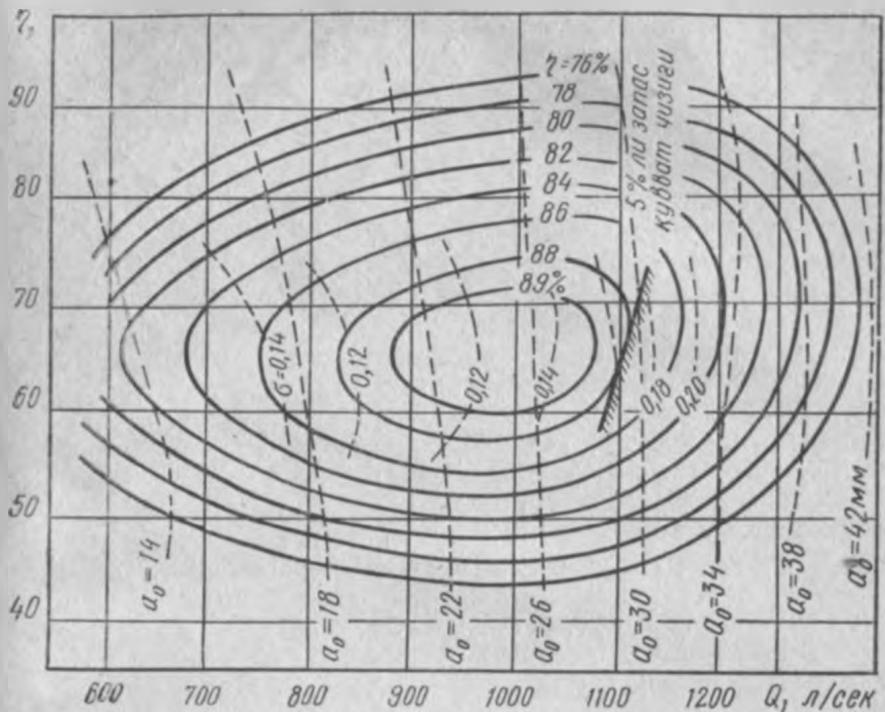
Турли очилишлар a учун айлаништар характеристикаси асосида Сош универсал характеристика $\eta; a:s = f(Q, n)$ тузилади. У ФИК нинг қийматларини 5.13-расм, a дан 5.13-расм, b га ўтказиш пўли билан қурилади. Бунда абцисса уқига сарф, ордината ўқига айланышлар сони қуйилади.

Бош универсал характеристикани мотелда аниқланган η ва a нинг қийматлари учун эмас, балки ғирлик босим ва диаметрга ҳисобланган қийматлар учун қурилади. (5.14-расм). Бош универсал характеристикага ФИК дан ташқари очилиш a , тезюарарлик коэффициенти ва кавитация коэффициенти s нинг изолиниялари қурилади. Бу характеристикага қувват изолинияси учун қувватни ҳам қуриш мумкин, лекин берилган ўлчамлардаги турбина учун қувватни сарф, босим ва ФИК орқали топиш мумкин.

Ҳар бир универсал характеристикага синалаётган модель конструкцияси ҳақидаги қуйидаги маълумотлар илова қилинади: турбина тури, спираль камеранинг ва сурин турбинасининг ўлчамлари ҳамда иш фидирагининг диаметрлари.

5. 13-расм. Реактив турбинанинг айланыш характеристикини.

5. 14-расм. Турбинада бош универсал характеристикиканинг ваднинг айланниши, тезюарлик ва кавитацияга боғлиқлиги.

Еош универсал характеристика синалган турбина билан бир турдаги лойиҳаланаётган турбинанинг асосий параметрларини аниқлашга ёрдам Серади.

ФИК турбинадан олинган қувватнинг унга келтирилган қувватга нисбати бўлиб, келтирилган қувватнинг бир қисми йўқотилишини билдиради. Қувватнинг йўқотилиши уч хил йўқотишдан ташкил топади: ҳажмий, меҳаник ва гидравлик йўқотишлар.

Ҳажмий йўқотишлар. Турбинага келтирилган сарфнинг ҳаммаси иш гидрагига орқали утмайди, балки унинг бир қисми (ΔQ) айланувчи иш гидрагига ва унга туташган бошқа қузғалмас қисмлар орасидаги тирқишилар орқали ўтиб, иш процессида қатнашмайди. Келтирилган сарф Q га тенг бўлса, у ҳолда ҳажмий ФИК қўйилдагича ҳисобланади:

$$\tau_x = \frac{Q - \Delta Q}{Q} = 1 - \frac{\Delta Q}{Q}. \quad (5.19)$$

Гидравлик йўқотишлар қўйилдагилардан ташкил топган: иш гидрагига киришдаги урилишга кетган йўқотиш; сув келтирувчи турбиналардаги узунлик буйинча ва маҳаллий қаршиликларга йўқотиш; сурин турбинасидаги йўқотишлар. Натижада фойдали

босим H_{ϕ} сарфланган босим H даң ки chick булади. Фойдалы босимнинг сарфланган босимга нисбати гидравлик ФИК ни беради:

$$\eta_r = \frac{H_{\phi}}{H}. \quad (5.20)$$

Механик йүқотишлар турбинада ҳосил қилинган қувватнинг генератор валига берилшида турли ишқаланиш кучларини енгизи учун унинг бир қисмининг сарф бўлишини билдиради. Турбина ҳосил қилган қувват N_t ва генератордан олинган қувват N_r дарнинг фарқи механик йүқотишлар (ΔN) ни беради. Бу йүқотишларни механик ФИК ёрдамида аниқланади:

$$\eta_x = \frac{N_r}{N_t} = \frac{N_t - \Delta N}{N_t} = 1 - \frac{\Delta N}{N_t}. \quad (5.21)$$

Хажмий гидравлик ва механик ФИК ларнинг купайтмаси тұлық ФИК ни беради:

$$\eta = \eta_x \cdot \eta_r \cdot \eta_m. \quad (5.22)$$

Шундай килиб, сарфланган қувват қуйилдагича ҳисобланади:

$$N = \frac{\eta \cdot H \cdot Q}{102 \tau}, \text{ квт,}$$

еки СИ системасида

$$N = \frac{\eta \cdot H \cdot Q}{1000 \tau}, \text{ квт.} \quad (5.23)$$

Бош универсал характеристикада ФИКларнинг изолиниялари көлтирилган бўлиб, турбинанинг яхши ишлаши унинг сошқа параметрлар қаторида ФИК ни ҳам түгри танлаб олишга боғлиқ.

94- §. Кавитация ҳодисаси ва унга қарши курашиш усууллари

Суюқликларда доимо эриган газлар бўлиб, уларнинг миқдори босимга ва температурага боғлиқдир, босим ортса ёки температура камайса, ортади, аксинча камаяди. Гидравлик системаларда, хусусан, турбиналарда ҳаракат қилаётган суюқлик юқори босимни соҳадан паст босимни соҳага утганида эриган газларнинг бир қисми ажралиб чиқади. Босим түйинган буғ босимидан паст булган соҳаларда суюқлик буглари ҳам ажралиб чиқади. Бу ажралиб чиқкан газ ва буглар пуфакчалар ҳосил қиласи.

Суюқлик юқори босимни соҳага утганда эса ажралган газлар яна эриб кетади, буглар конденсацияланади. Натижада пуфакчалар йуқолиб, уларнинг ўрнига атрофдаги суюқлик катта тезлик билан интилади. Суюқлик зарралари пуфакчалар ўринидаги бўшлиқнинг марказида тўқнашади ва гидравлик зарб ҳосил бўлади.

Ана шу айтилган ҳодисага кавитация ҳодисаси дейилади. Гидравлик зарб натижасида йуқолган пуфакчалар ўринида босим

ошиб кетади. Кавитация ҳодисасининг охирида ҳосил бўладиган бу юқори босим атрофдаги заррачаларнинг товуш тебранишлари га яқин частотадаги (бикр) тебранишларини вужудга келтиради. Бу тебранишлар металлга берилиб, унинг бузилишига олиб кела-ди. Агар металл мурт бўлса, бузилиш яна ҳам кучли булади.

Одатда, кавитация ҳосил қиладиган соҳалар иш фидираги куракларининг чиқиш қирраси, радиал-үқий фидиракнинг ҳалқа-лари үқий турбиналар иш фидираги камерасининг чиқиш қирра-сига яқин ерларда булади. Кавитация кўпайган ҳолларда у иш фидирагининг барча қисмларици қоплайди ҳамда қисқа вақт ичида фидиракни ва унинг атрофидағи деталларни бузади.

Кавитация ҳодисаси деталларини бузишдан ташқари ФИК ни, фидиракнинг суюқлик утказиш қобилиятини ва турбинанинг қув-ватини пасайтиради. Кавитация ҳодисаси вақтида характерли қар-силлаш, шовқин ва кескин зарблар ҳосил булади. Кавитация ҳо-дисасига қарши курашиш кавитациянинг олдини олиш ёки уни сусайтириш ҳамда купроқ кавитация таъсирида буладиган детал-ларининг мустаҳкамлигини ошириш йули силан амалга оширилади.

Турбинада кавитация абсолют босим p тўйинган буг босими-га тенг бўлганда ($p = p_t$) босланади. Шунинг учун турбина иш фидирагидан чиқишдаги Сосим тўйинган буг босимидан паст бул-маслиги керак. Чиқишдаги босим тўйинган буг босимидан кичик бўлиши учун сийракланиш даражаси атмосфера босимига тегишли босим $\left(\frac{p_t}{\gamma}\right)$ Силан суриш турбинасидаги йўқотиши h_c ва тўйинган буг босими $\left(\frac{p_t}{\gamma}\right)$ га тегишли Сосимларнинг айирмасидан катта бу-лиши керак:

$$H \geqslant \frac{p_a}{\gamma} - h_c - \frac{p_t}{\gamma}. \quad (5.24)$$

Сийракланиш даражасини белгилаш учун қурилманинг кавита-ция коэффициенти σ_1 дан фойдаланилади:

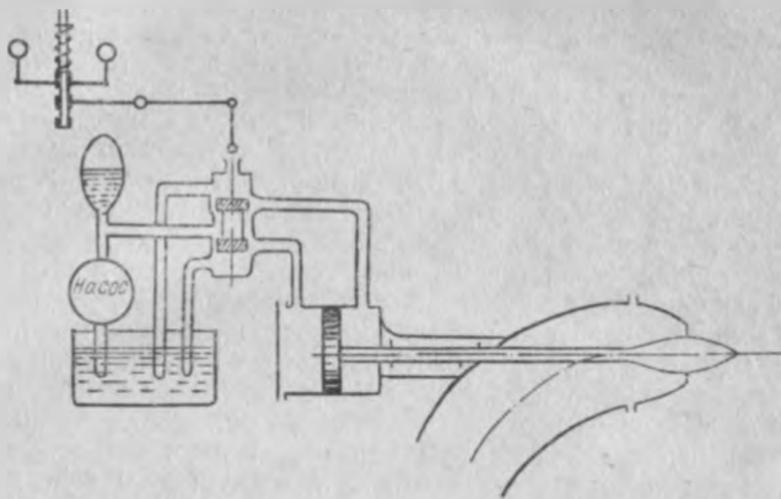
$$\sigma_1 = \frac{\frac{p_a}{\gamma} - h_c - \frac{p_t}{\gamma}}{H}. \quad (5.25)$$

Турбинада кавитация ҳосил бўлишининг олдини олиш учун турбиналарнинг кавитация коэффициенти деган тушунча кирити-лади:

$$\sigma = \frac{\frac{p_a}{\gamma} - h_c - \frac{p_t}{\gamma}}{\lambda_r \cdot H} = \frac{\sigma_1}{\lambda_r}.$$

Шундай қилиб, турбинанинг кавитация коэффициенти турбина фидирагидаги энг кўп сийракланишнинг турбина босимига нис-батига тенгдир.

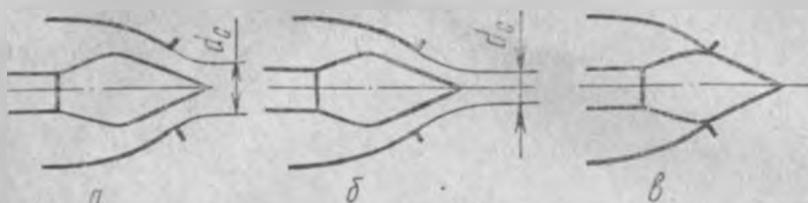
Турбинани эксплуатация қилишда кавитациянинг олдини олиш учун бош универсал характеристикага турбина кавитация коэффициентининг изолициялари киритилади.

5. 15-расм. Актив турбиналар йўналтирувчи аппаратининг игна-
сии созлаш.

95- §. Турбиналарни ростлаш принциплари

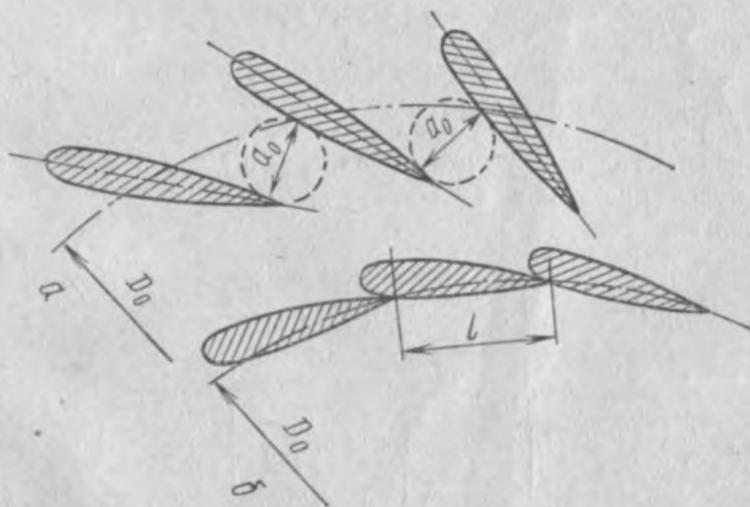
Турбиналарни тегишли сарф Q ёки қувват N учун ростлаш уларнинг конструктив тузилишига қараб турлича амалга оширилади. Актив турбиналар йўналтирувчи аппарат соплосининг ўқи бўйича силжиб борувчи игна ёрдамида ростланади. Игнанинг бошқарилиши 5.15-расмда ва унинг турли ҳолатлари 5.16-расмда тасвирланган. Агар игна ички энг чекка ҳолатида (5.16-расм, а) бўлса, сопло тўлиқ кесими билан ишлаб, энг кўп сарф ўтказади (оқимчанинг диаметри d_c энг катта бўлади). Игнанинг соплодан чиқиш томонига силжиб бориши билан (5.16-расм, б) соплонинг ўтказувчи кесими қисқаради ва оқимчанинг диаметри d_c кичрайиб, ўтказилаётган сарф камаяди. Игна соплони бутуилай бекитиб қўйса (5.16-расм, в), сарф нолга тенг бўлади. Суюқлик соплодан оқиб чиқаётганда оқимчанинг сиқилиши эфекти содир бўлади ва оқимчанинг диаметри соплонинг диаметридан кичраяди. Одатда, турбина иш гидрираги чўмичларининг эни (2,8...3,6) d_c узунлиги (2,5...2,8) d_c ва чуқурлиги (0,9...1,0) d_c га тенг бўлади. Сув турбина чўмичларига узун ҳайдаш трубаси орқали келтирилгани учун сопло тез ёпилганда ёки сарф камайганда, гидравлик зарб ҳодисаси вужудга келиб, босим ортиб кетиши мумкин. Чўмичли турбиналарда қувватни вақтинча камайтиришни соплони ёпиш ёки сарфни камайтиришдан бошқача усул билан ҳам амалга оширилиши мумкин. Оқимчага бундай таъсир бевосита сопло кетидан ўрнатилган оқимчани четлатувчи ёки кесувчи дефлектор ёрдамида бажарилади. Четланувчи оқимчанинг йўналишини ўзгартиради, кесувчи эса унинг ҳолатига қараб оқимчанинг бир қисмининг ёки ҳаммасининг йўналишини ўзгартириши мумкин.

5. 16-расм. Актив турбиналар йўналтирувчи аппарати иғнасининг ҳолатлари.

Радиал-ўқий, пропеллерли турбиналарни ростлаш йўналтирувчи аппарат ёрдамида амалга оширилади. Йўналтирувчи аппарат кураклари ҳалқаларга вертикал ўқ атрофида айланадиган қилиб ўринатилган бўлиб, уларни айлантириш, яъни турбинанинг очилишини ўзгартириш билан сарфни ўзгартириш мумкин. Турбинанинг очилиши иккита қўшни курак орасидаги энг қисқа масофа (йўналтирувчи аппарат кураклари орасидан гилдиратиб ўтказиш мумкин бўлган цилиндрининг максимал диаметри) a ни билдиради (5.17-расм, a). Тулиқ ёпилиш ҳолати ($a=0$) да куракларнинг четлари (учлари) тулашиб, сувининг турбинага ўтадиган йўли бутунлай бекилади. (5.17-расм, b).

Бурилма куракли турбиналарда ростлаш иши гилдирак кураклари ёрдамида амалга оширилади. Горизонтал ҳолатга келтирувчи кураклар сув оқимининг йўлини беркитади ва турбина бутунлай тухтайди.

5. 17-расм. Реактив турбиналарининг йўналтирувчи аппарати куракларининг ҳолатлари.

Актив түрннеларда иғнанинг ҳолатини ва реактив турбиналарда кураклар ҳолатини ўзgartирышда маҳсус ростлагич қурилмалардан фойдаланилади.

6- боб. ГИДРАВЛИК КУЧ ҚУРИЛМАЛАРИ

96 - §. Гидроэнергетик ресурслар

Донийи тикланиң турувчи гидроэнергетик ресурслар жаҳон ва мамлакатимиз энергетика балансида жуда катта уриш тутади.

Сув энергиясидан меканик энергия ҳосил қилиш учун, асосан, дарёларнинг оқар сувлари энергиясидан фойдаланиб келингган.

Дарё сувларининг потенциал энергиясини түпләши мақсадида гидротехник иншиотлар қуриш, бир йула сув сатхини кутариб сувсиз ерларга сув чиқариш, сув транспортини ривожлантириш, паррандачиллик ва балиқчиллик хўжаликтарини ташкил қилиш каби комплекс масалаларни ҳал қилишга ёрдам беради.

Вахш (Тоҷикистон), Нил (Миср араб республикаси), Колорадо (АҚШ) дарёларида қурилган Нуред, Асуац ва бопка сув омборлари юқорида айтилган барча масалаларни ҳал қилишга имкон берди.

Жаҳонда бир йилда ҳосил қилинаётган 5.300 млрд. кВт-соат электр энергиясидан таҳминан 1600 млрд. кВт соатини гидроэлектростанциялар ҳосил қилиди. Агар жаҳондаги сув энергияси запасининг фойдаланиши мумкин бўлган қисми йилига 9807 млрд кВт соат эканлигини назарга олсак, унинг юқорида айтилган фойдаланилаётган қисми 18% га яқин булади. Бу эса барча сув энергияси запаси (44282 млрд кВт соат) иниг 4% ига ҳам бормайди.

Сув энергияси запасининг фойдаланиши мумкин бўлган қисмини (йилига 9807 млрд кВт соат) иссиқлик электр станияларида ҳосил қилиш учун йилига 2 млрд тонна кўмир ёки суткасига 5 млн тонна нефть керак булади.

Хозир ишлаб чиқариладиган электр энергияни (йилига 1600 млрд кВт соат) юқоридагидек тақосласак, йилига таҳминан 342,5 млн тонна ёки суткасига 893,5 минг тонна нефть керак булади.

Дунёдаги гидроэнергетика ресурсларининг фойдаланишига иқтисодий қуай қисмининг қитъалар бўйинча тақсимоти қўйидагича келтирилган:

6.1- жадвал

Қитъалар	Гидроэнергетика ресурслари, млрд. кВт -соат	Унинг амалда фойдаланилаётган қисми, %
1	2	3
Осиё	2643	7,5
Африка	2020	1,5
Жанубий Америка	1852	5
Шимолий Америка	1273	34,2
Европа	772	53
Австрия	202	14

Энергияга бұлған талабиң ортиши шуны курсатады, яғын келақ ақда, яғни 2000 йилга бориб, бутун дүнёда бир йилда ҳосил өлиниадиган электр энергиясы таҳминан 20000 млрд. кВт га етади. Бунда гидроэлектр станцияларнинг ҳиссаси 8—10 млрд. кВт соатта тенг бўлиши кузда тутилади, бу эса дунё гидроэнергетик ресурсларининг 1/3 қисмини ташкил қиласди. Бунинг учун дунёда қуввати 1,1—1,2 млрд. кВт. га тенг бўлған гидроэлектр станциялар қуриб ишга тушириш зарур будади.

Гидроэнергетика запасларини тасаввур қилиш учун уни бир йилда ёқиладиган күмир ёки нефть миқдори Силан таққослаймиз. Дунёда гидростанция қуриш қийин булмаган ҳамма дарёлар йилига $4 \cdot 10^{15}$ ккалория миқдорида энергия бера олади. Бу эса бир йилда ёқиладиган нефть берадиган иссиқлик энергияси миқдоридан таҳминан 4 баравар күпроқ ва бир йилда ёқилган күмир берадиган энергиядан 2,5 баравар камроқдир. Мамлакатимиз сув энергияси запаси дунёдаги ҳамма запаснинг 15% ни ташкил қилиб, жаҳонда биринчи уринни олади ва купчилик йирик капиталистик мамлакатлардан олдинда туради. Бу қуйидаги жадвалдан яққол қуриниб турибди:

6.2- жадвал. Турлар мемлакатларнинг сув энергияси ресурслари (сувнинг минимал сарфида)

№ №	Мемлакатлар	Энергия ресурслари, млн кВт.
1.	СССР	79,5
2.	АҚШ	25,7
3.	Канада	15,85
4.	Япония	5,6
5.	Норвегия	12,0
6.	Швеция	2,9
7.	Франция	3,4
8.	Италия	2,8
9.	Цвейцария	2,1
10.	Испания	2,9
11.	Германия	1,5
12.	Англия	0,6

Мамлакатимизда ҳамма энергетика ресурсларининг таҳминан 16% ини сув энергетика ресурслари ташкил қиласди.

Назарий ҳисобларга кўра, мамлакатимизда мавжуд 1477 та дарёлардан йилига 3942 млрд кВт-соат энергия олиш мумкин, гидростанциялар учун фойдаланиш мумкин бўладиган йирик ва уртача дарёлардан Енисей, Лена, Ангара, Обь, Амур, Колима, Сирдарё, Амударё, Волга, Днепр ва бошқаларнинг энергия потенциали таҳминан 2000 млд кВт-соатта тенг бўлишига қарамай, замонавий техника имкониятлари ёрдамида ҳозирда шу

дарёлардан йилига 1,095 млд. кВт соат электр энергияси оли-наётир, холос.

97-§. ни электрлаштиришда гидроэлектр станцияларнинг роли

Электрлаштириш табиний энергия ресурсларидан түғри фойдаланиш, ишлаб чиқарыш кучларини самарали жойлаштириш, ишлаб чиқаришни механизациялаштириш ва автоматлаштириш, меҳнат унумдорлигини ошириш имконини беради.

1913 йилда Россия электр энергияси ҳосил қилиш жиҳатидан дунёда 8, Европада 6 ўринда бўлиб, электр станцияларнинг умумий қуввати 1140 кВт эди.

Россияда 1917 йилда умумий қуввати 4200 кВт га тенг бўлган 7 та гидроэлектр станция бор эди.

Совет I йирик гидроэлектр станциялар қуриш зарурлигини ва бу гидроэлектр станцияларнинг мамлакатни электрлаштиришдаги роли биринчи марта В. И. Ленин ташаббуси билан тузилган ва Советларнинг III съездида қабул қилинган Россияни электрлаштириш ГОЭЛРО планида аниқлаб берилган эди.

ГОЭЛРО плани 10—15 йилга мулжалланган бўлиб, бу даврда ҳамма мавжуд электр станцияларни реконструкция қилиш ҳамда умумий қуввати 1750 кВт га тенг бўлган 30 та электр станиця қуриш кўзда тутилган эди. Шулардан 10 таси умумий қуввати 640 минг кВт га тенг бўлган гидроэлектр станциялар эди.

6.3- жадвал. ГОЭЛРО плани асосида қурилиши кўзда тутилган гидроэлектр станциялар

№ № ГЭСларнинг номи	Куплати, кВт
1. Волхов	30 000
2. Куйн Сибирь	40 000
3. Юқори Сибирь	60 000
4. Днепр	200 000
5. Краснодар	20 000
6. Тerek	40 000
7. Кубань	40 000
8. Олтой	40 000
9. Чусов	25 000
10. Туркистон	40 000

1920 йилдан 1928 йилгача умумий қуввати 100 минг кВт га тенг бўлган бир неча гидроэлектр станциялар, жумладан

ГОЭЛРО планида күзда тутилган ва Совет гидротехникасининг түнгичи Волхов гидроэлектр станцияси 1926 йилда қурилиб ишга туширилди.

1932 йилга келиб ўша даврда Европада энг йирик ҳисобланган ва қуввати 650 минг кВт га тенг бўлган В. И. Ленин номли Днепр ГЭСи тўла қувват берса бошлади. 1935 йилда мамлакатда умумий қуввати 1,5 минг кВт га тенг бўлган 19 та йирик гидроэлектр станция ишга тушди ва ГОЭЛРО плани ортиғи билан бажарилди.

Улуг Ватан уруши йилларида мамлакатдаги гидроэлектр станциялар қувватининг 2/3 қисми камайиб кетганига қарамай, урушдан кейин жуда оз фурсатда, яъни 1950 йилгача ҳамма гидроэлектр станциялар тикланиб бир неча янгилари қурилди ва уларнинг қуввати 3,2 млн. кВт га етди. Электр энергияси хосил қилишда дунёда 2- ўринга чиқиб олди. 1963 йилда Волга дарёсида қуввати 2,53 миллион кВт га тенг XX съезди номли, 1964 йилда Ангара дарёсида қуввати 3,6 миллион кВт га тенг Братск гидроэлектр станциялари ишга туширилди.

Кейинги йилларда қуввати 5 миллион кВтли Красноярск, 6 миллион кВт га тенг Саяно-Шушенск электр станциялари ишга тушди. Ҳозирги вақтда ГЭСларда ҳосил қилинадиган электр энергия мамлакатимизда ҳосил қилинастган энергиянинг 20% ини ташкил қиласи.

98-§. Гидроэлектр станциялар классификацияси

Гидроэлектр станциялар гидротурбиналар ёрдамида сув энергиясини механик энергияга, сунгра уни генератор ёрдамида электр энергиясига айлантириб берувчи иншоотлар комплексидир.

Гидроэлектр станциялар бир неча хил йул билан классификацияланиши мумкин, жумладан:

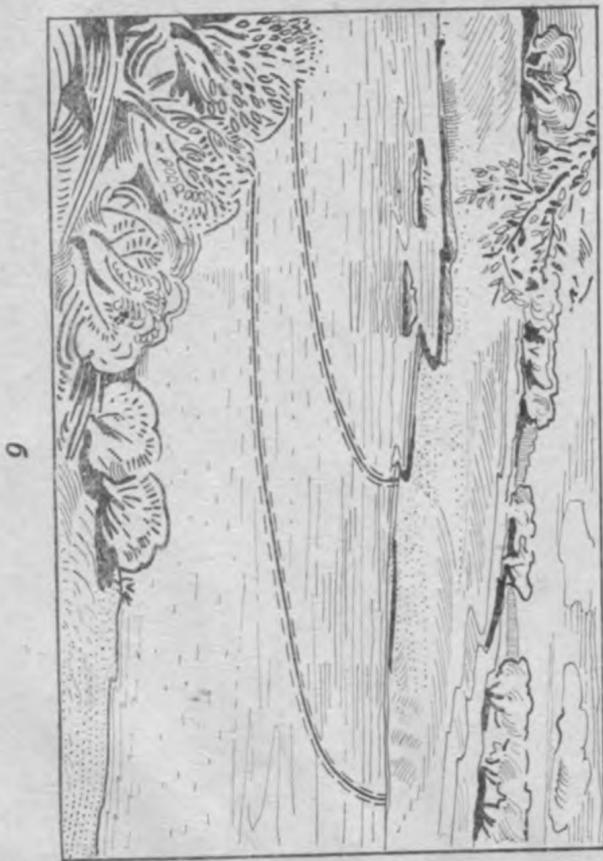
оқар сувларнинг кинетик энергиясидан фойдаланишга мулжалланган тұғонсиз ГЭС лар (6.1- расм, а, б);

сув босимини бир жойга йигиňш учун дарёниң бирор жойынга қурилган тұғонли ГЭСлар (6.2- расм);

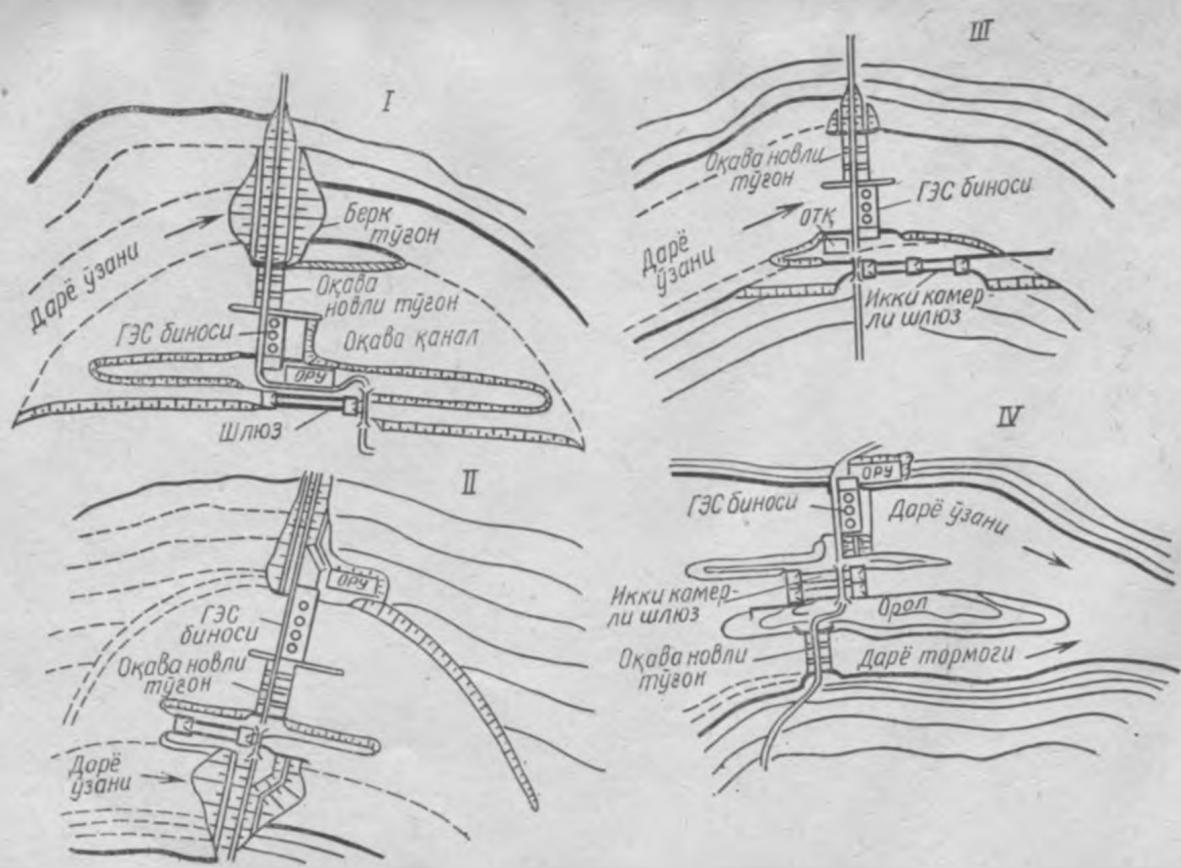
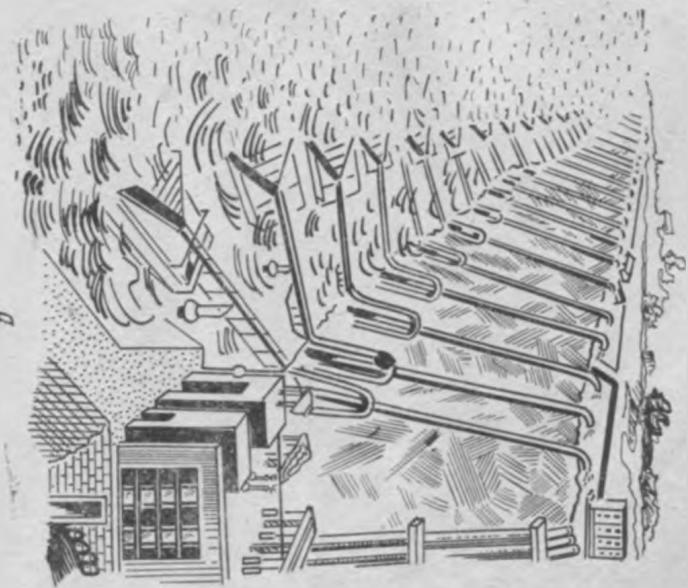
сувни турбинага шохобча канал орқали олиб берадиган шохобчали гидроэлектр станциялар; шохобча каналлы ГЭС лар үз нағбатида тұғонли ва тұғонсиз булиши мумкин (6.3- расм).

Тұғонсиз электр станциялар. Тұғонсиз электр станцияларнинг бір неча тури мавжуд бўлиб, уларга маржонсимон ГЭС лар мисол бўлади. Бу электр станцияда битта пўлат тростга бир неча дона кичик диаметрли турбиналар муфталар ёрдамида маржонсимон кетма-кет бириктирилди ва оқар сув манбаларига иисбатан кўндаланг ёки маълум қияликда үрнатилади. Троснинг бир учига электр генератори бириктирилди (6.4, 6.5, 6.6- расм).

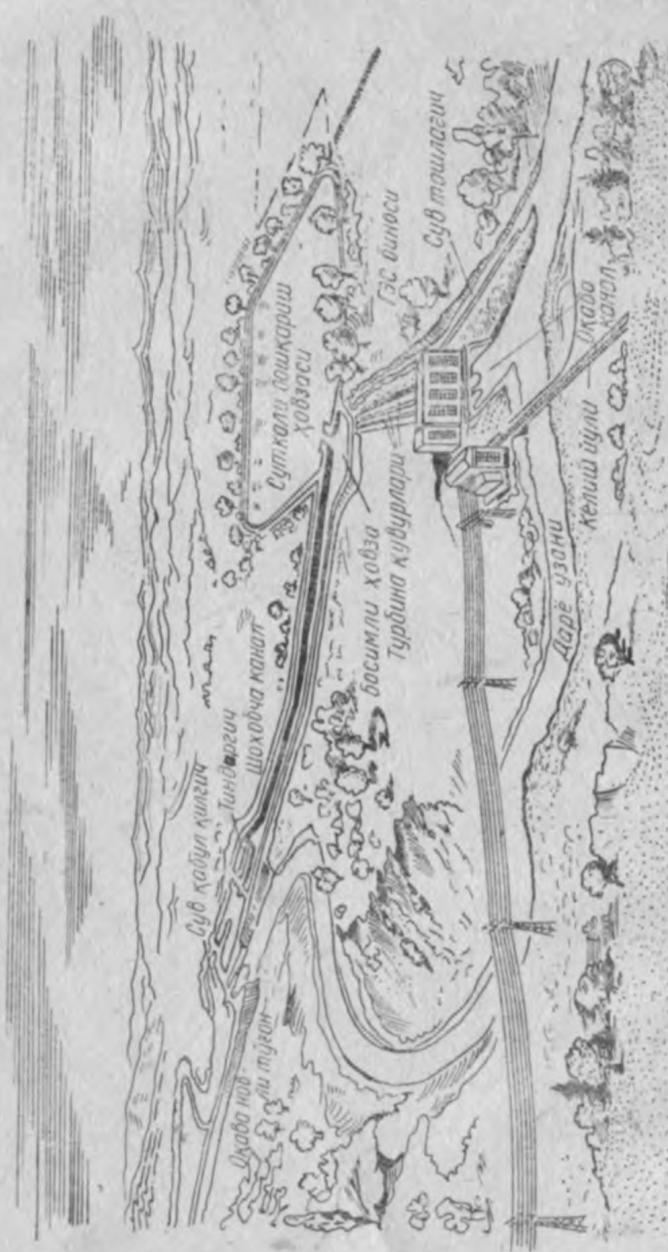
6 1-расм. Түгөнсиз гидроэлектр станция схемасы.

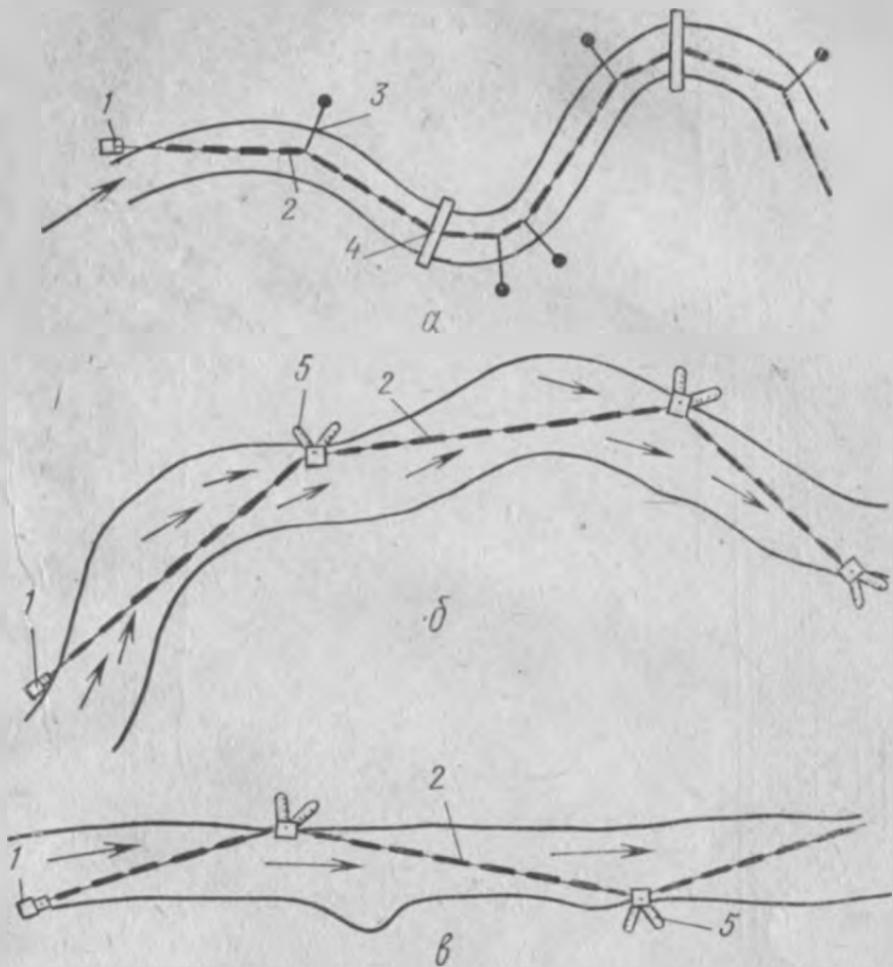
б

6. 2-расм. Түгөнли гидроэлектр станциялар схемасы.

6. З-р с.м. Шохобча каналы гидроэлектр станция схемаси.

6. 4-расм. Бир маржонли ГЭСларин дарёларда жойлаштириш усуллари.

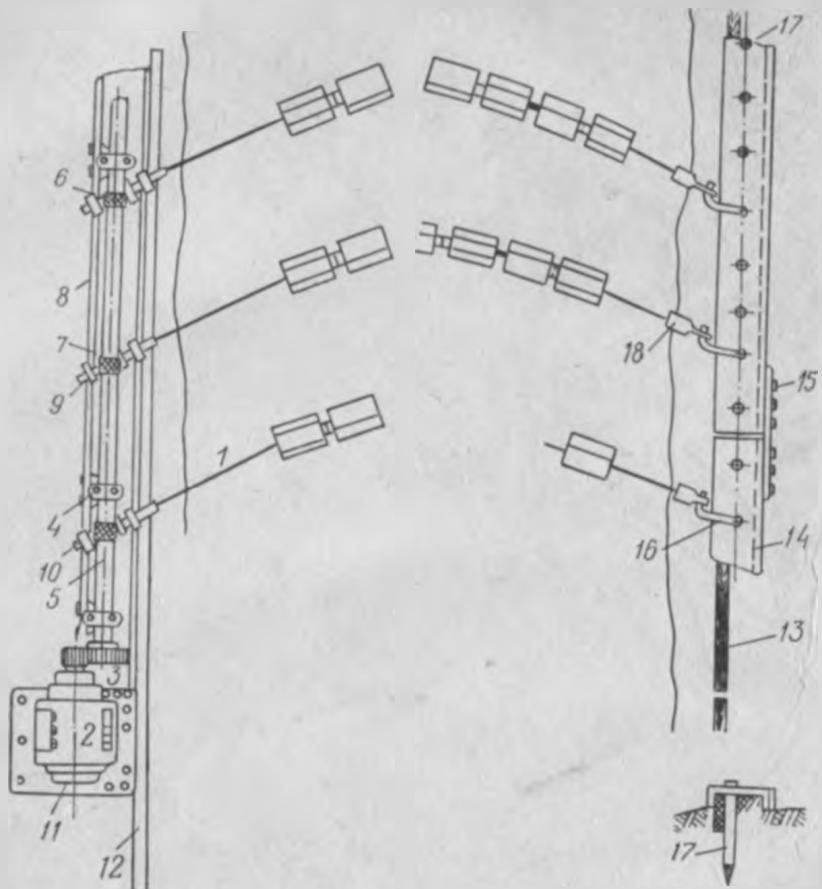
лар). Натижада турбиналар айланганда трос ҳам биргаликда айланып, электр генераторнинг якорини айлантиради.

Бундай ГЭСлар эни 0,5 метрдан кичик, чуқурлиги 0,3 метрдан кам бўлмаган ва сувнинг тезлиги 1 м/с дан ортиқ бўлган ариқ ёки дарёларга ўрнатилиб, 1...5 кВт гача қувват олишга имкон беради.

Улар сув остига тегмайдиган даражада чуктирилган бўлиб, ҳатто пароход қатнайдиган дарёларга ҳам ўрнатилиши мумкин.

Маржонсимон электр станциялар ўз навбатида бир маржонли (6.4-расм), кўп маржонли (6.5-расм), бўйлама, энлама турбинали электр станцияларга бўлинади. Маржонсимон ГЭСларда қўлланиладиган турбиналарнинг кўрининиши 6.6-расмда келтирилган.

Тўғонли гидроэлектр станцияларда сув сатҳи тўғон ёрдамида кутарилиб, керакли босим ҳосил қилинади.

6.5-расм. Күп маржонли ГЭСларин дареларда жойлаштириш схемаси:

1—трос, 2—генератор, 3—тишили механизм, 4—валнинг таянчи, 5—вал, 6—тросни тарангловчи механизм, 7—чөрвякли механизм, 8—фундамент, 9—тросни тарангловчи механизмга биректириш, 10—троснинг учи, 11—генератор ўқи, 12, 13—дарё четминг қирғоziни мустаҳкамловчи қурилма, 14, 15, 16—троснинг иккимичи учини қиргоқча биректирувчи қурилма, 18—тросни биректирувчи қурилма билан бөлгөвчи шарнир.

Түгөнни қуришда тош, қум, лой, тупроқ ва бошқалардан фойдаланилади. Түгөннинг сув оқиб ўтадиган кесими бетондан ясалади. ГЭС биносига сув олиб келадиган қурилмалар (каналлар, қувурлар), күпинча, туннель қуринишида ясалади. Бу қурилмаларнинг узунлиги ҳар хил бўлади. Масалан, Канададаги Авлиё Лаврентий дарёсининг суви ГЭС га узунлиги 25 км бўлган канал орқали келтирилади.

Электр станцияларни турлича классификациялаш мумкин:

1) электр станциялар биноси түғонга иисбатан жойлашишынга қараб:

- а) түғон ёни электр станциясы (6.7-расм);
- б) түғон ичи электр станциясы (6.8-расм);
- в) түғон орти электр станциясы (6.9-расм).

2. ГЭС лар қувватига қараб:

- а) катта қувватли — 250 мВт дан күп;
- б) ўртача қувватли — 250 мВт гача;
- в) кам қувватли — 5 мВт гача.

3) сувининг босимига қараб:

- а) юқори босимли (60 метрдан ортиқ);
- б) ўрта босимли (25 метрдан 60 метргача);
- в) паст босимли (3 метрдан 25 метргача).

Шохобчали гидроэлектр станциялар түғонсиз (яъни сув дарёнинг юқори кесимидан шохобча канал ердамида сув омбори орқали турбинага келади, 6.1-расм) ва түғонлиларга (сув түғон ёнидан шохобча канал орқали турбинага келадиган) бўлинади (6.3-расм).

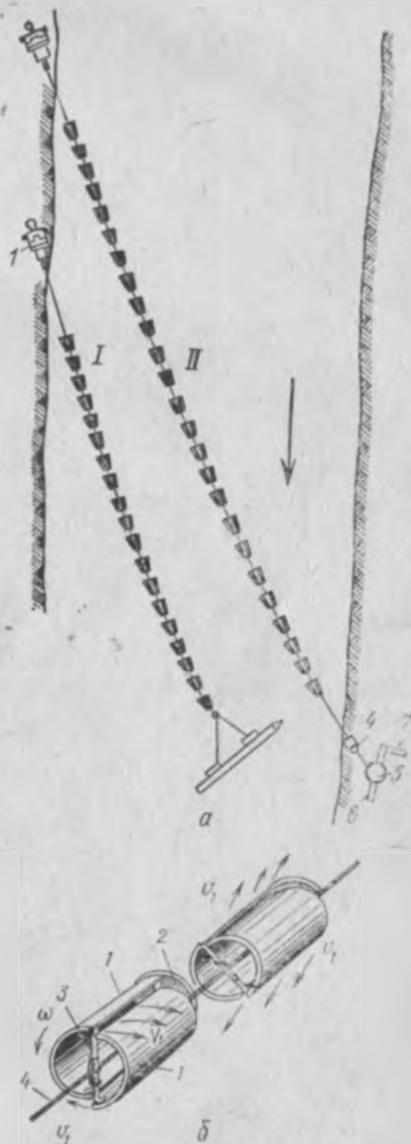
99-§. Машина зали түғон ёнида, түғон ичидаги ва түғон ортида жойлашган электр станцияларнинг хоссалари

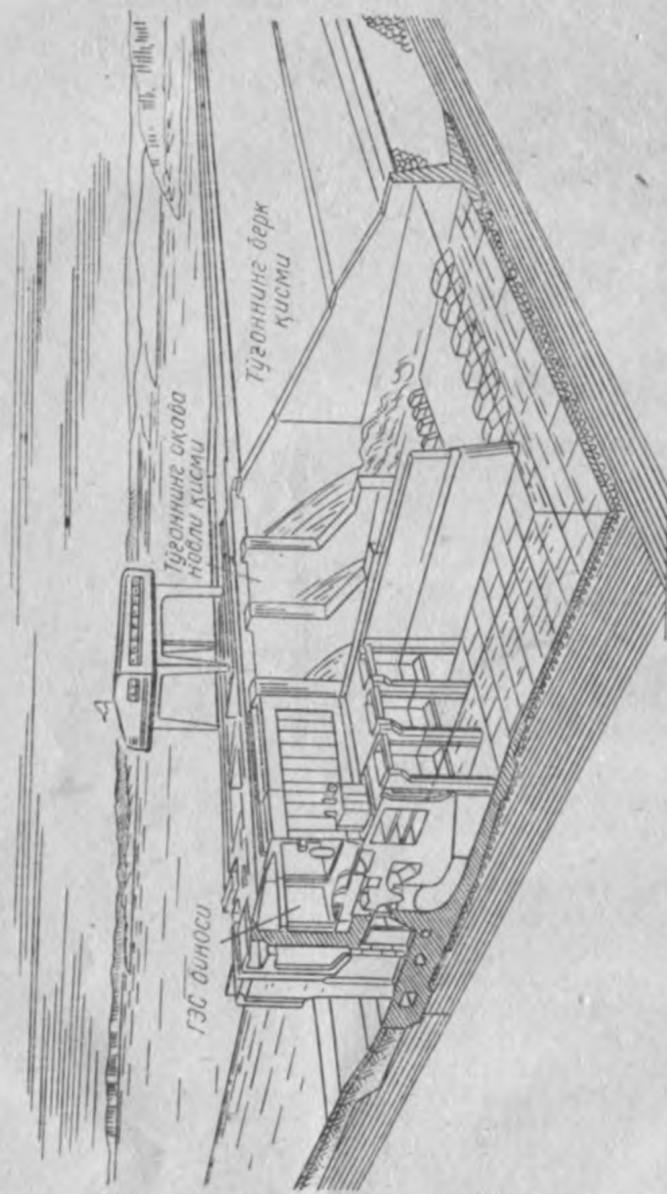
Түғонли электр станцияларда дарёларни тусиб сув сатхини кутарниш усули билан босим оширилади. Гидроэлектр станциялар таркибига түғондан ташқари гидроагрегатлар, автоматик бошқариладиган ва кузатиш ускуналари ўрнатилган машина зали киради.

Сувининг босими ва гидроагрегатнинг қувватига қараб, ГЭС биноси, яъни машина за-

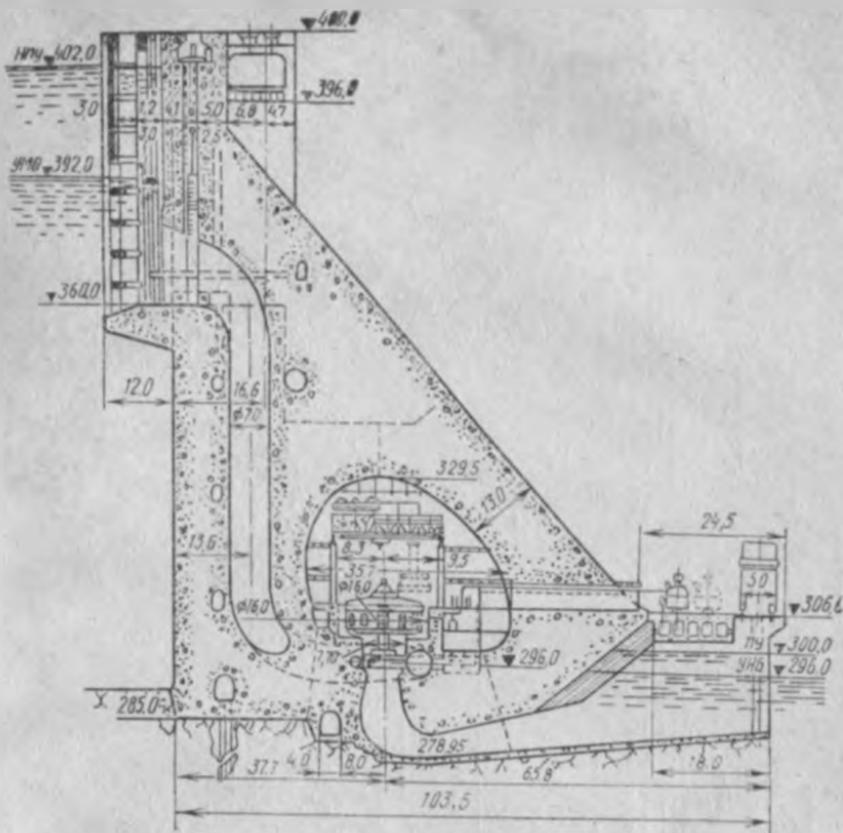
6. 6-расм. а—бурчак остида жойлашган маржонсизмон ГЭСлар, б—маржонсизмощ ГЭС турбинасининг куриши:

1—турбина чўмичлари, 2—биректирғич қонқоқ, 3—трешикетка механизми биректирғи, 4—трос, 5, 6, 7—тарангловчи механизим қисмлари, 8—генератор.

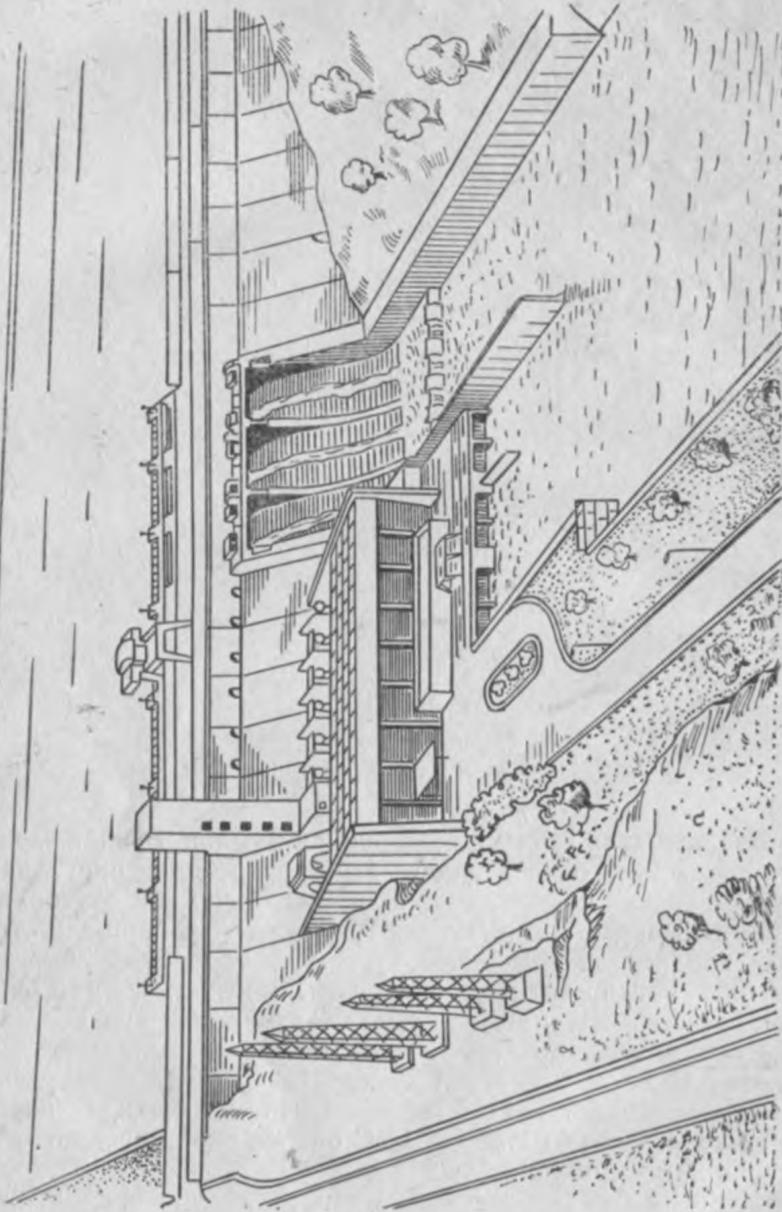
6. 7-расм. Түгөн ёни электр стансиясшынннг схемаси.

6. 8-расм. Түгөн ичи электр станцияси.

ли түгөнга иисбатан турлича жойлашиши мумкин. Бундай электр станцияларда ГЭС биноси ундағы агрегаттар билан биргаликда уннинг үнг ёки чап томонига жойлашган бұлса ёки түгөннинг ичидә қолса, уларни түгөн ёни ёки түгөн ичи ГЭС лари деб атайды. Бу ҳолларда ГЭС биноси түгөннинг таркибида бұлғани учун түгөнга таъсир қилаётганды гидростатик күчлар қысман бинога тақсимланады. Шуннинг учун түгөн ёни ва түгөн ичи ГЭСлари шундай шароитта қурилады, қынны бъефда сувнинг сатқы ГЭС биносыннинг маълум қысмінде күтарилған булиши керак, чунки сўриш турбинасининг қуйи бъефидаги уни сув сатқидан пастда булиши зарур. Баъзи ҳолларда ГЭС биноси оқова новнинг остида булиши ҳам мумкин.

ГЭС биноси юқори бъеф билан спирал камера орқали, қуйи бъеф билан эса сўриш трубаси орқали туташған бұлады. Спирал камерани турбина билан туташтирувчи йўналтирувчи аппарат сувнинг босимини турбина куракларига шундай мослаб берини керакки, босимининг мумкин қадар күпроқ қисми иш фидирагини ҳаракатта келтиришга сарф бұлсии. Бундай ГЭСлар,

6.9 - расм. Түгөн орти электростанциясы.

одатда, күп сувли секин оқар дарёларда, сув босими 30—40 метрдан ошмайдыган қилиб қурилади. Агар тоғли ерларда ГЭС қуриш керак бўлса, водийнинг торайған жойлари таилаб олинади.

Буларга Волга дарёсида қурилган КПСС XXII съезди ГЭСи мисол булади.

Сувнинг гидростатик босими катта буладиган ҳолларда ГЭС биносини шундай босим остида қолдириш хавфли бўлгани сабабли ГЭС биноси тўғон ортида жойлаштириллади ва уни тұғон орти ГЭСи деб айтамиз (6.9-расм).

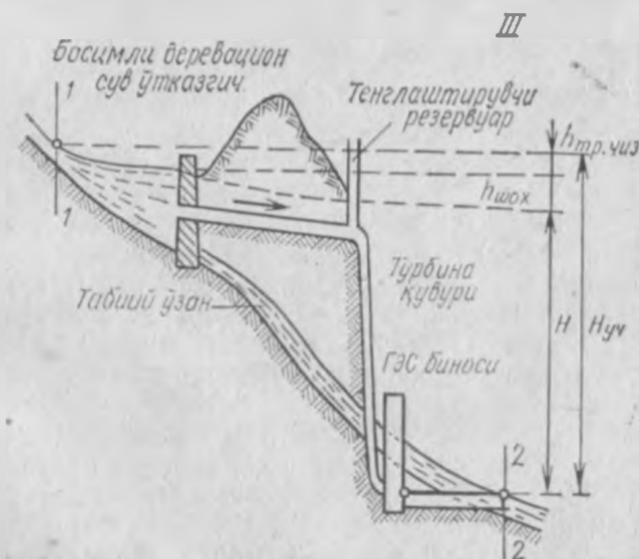
Бундай электр станциялар юқори бъефдан тұғон орқали ажралған булиб, сув маҳсус құвурлардан үтиб спирал камерага ёки йұналтирувчи аппаратга киради.

Бундай типдаги электростанцияларга Ангара дарёсида қурилган Братск ГЭСи ва тоғ шаронтларида қурилган Нурек ГЭСи киради.

100-§. Шохобча каналли электр станциялар

Бундай электр станциялар, одатда, тоғ дарёларига қурилиб, сувнинг гидротурбинани ҳаракатга келтириш учун зарур бўлган босими шохобча каналлар ёрдамида йиғиллади (6. 10-расм).

Шохобча канал дарёга уининг фойдаланишга мўлжалланган қисмидан бошлаб қурилади ва дарёниң уртача қиялигидан камроқ қиялик билан утказилиб, келтирилган сув электр станциянинг машина зали биносига маҳсус құвурлар орқали туширилади. Бунда гидротурбинани ҳаракатга келтирувчи босим шохобча канал охирининг турбинага иисбатан баландлигига тенг.

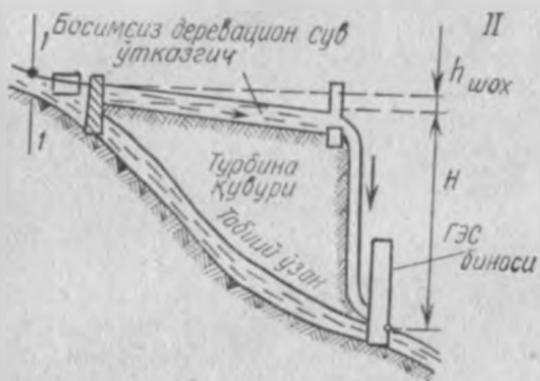

6. 10-расм. Босимли шохобча каналли ГЭСлар.

Ішлаб бұлғам сув иккінчи марта шохобча каналли ГЭС да фойдаланилади ёки дарёга ташланади.

ГЭС қуриш учун танланған дарёниң қиялиги қаңча катта үлсас, сув босимини ҳосил қилиш шунчалик осон булади ва арzonга тушади. Бу ҳолларда тұғон қуришга зарурият қолмайды.

Баъзи ҳолларда шохобча канал дарёга қурилған тұғон олдидан бошланади. Бундай қурилмалар аралаш қурилма дейнелденди. Бу ҳолда тұғон ёрдамида ҳосил қилингандың босим шохобча канални етарлы миқдорда сув билан таъминлаш учун хизмат қилади (6.3-расм).

6. 11-расм. Босимсиз шохобча каналли ГЭС-лар.

Шундай қилиб, тұғониши шохобча каналдардан фойдаланилады ГЭС ларда босим ҳосил қилишнинг ҳар иккى усули ҳам хизмат қилади. Шохобча каналли ГЭС лар иккى хил балаңдлик дагы иккى дарёда ҳам қурилыш мүмкін. Бунда Ингурда дарёси билан Эриси дарёси (Кавказда) үртасидаги туннелге қурилған Ингурда ГЭСи яхши мисол булади.

Булардан ташқари босимсиз ва босимли шохобча каналли ГЭС лар ҳам булади (6.10, 6.11-расмлар).

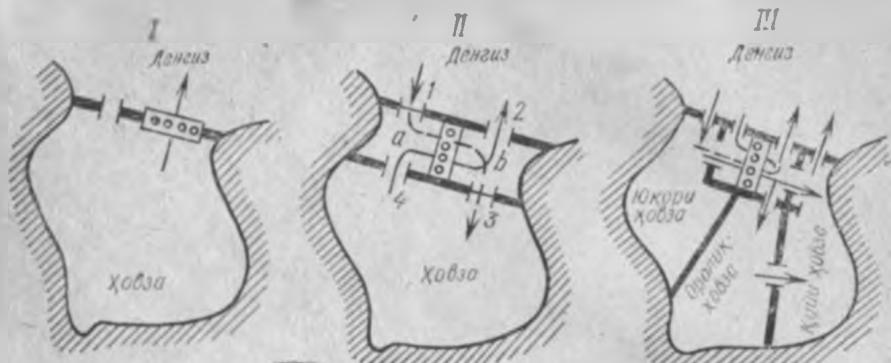
101-§. Сувнинг күтарилишидан ишлайдиган электр станциялар

Бундай электр станциялар ойнинг Ер атрофидә айланишида деңгиз сувнинг күтарилиш энергиясидан фойдаланишга асосланған.

Ойнинг тортиш кучи таъсирида деңгиз сувнинг сатын бир неча метр (6—11 м) га күтарилиб, деңгиз құлтиғи олдига қурилған тұғондагы капсуллы турбина (6.12-расм) орқали құлтиққа қойылади. Натижада турбина ҳаракатта келиб, электр токи ҳосил булади. Сувнинг пасайиши вақтида эса құлтиқда тұпланған сув деңгизге қойылған турбинани яна ҳаракатта келтиради.

Бу принципда ишлайдиган электр станциялар ҳақидаги фикрлар күпдан бери маълум булишига қарамасдан яратылған лойиҳалар иқтисодий жиһатдан етарлы асосланмагани учун яқын ийларғача қурилмади.

1966 йилда дунёда биринчи марта Францияда қуввати 240 000 кВт ли шундай электр станция ишга тушди, лекин му-

6. 12-расм. Сув күтарилишидан ишлайдиган ГЭСнинг денигиз четида жойлашиш схемаси:

I—турбина бир томонлама ишлайдиган ГЭС, II—турбина икки томонлама ишлайдиган ГЭС: 1, 3—денигиздан ҳавзага сув утиш каналлари, 4, 2—ҳавзадан денигизга сув утиш каналлари. III—оралық ҳавзады ГЭС.

такассисларининг фикрича бу станция ҳам замон талабига етарли жаоб бермади. СССРда 1968 йилда Мурманск яқинидә қурилган ва қуввати 400 кВт булган экспериментал электр станция ишга туширилиб ўрганилмоқда.

Бу станция тажрибасидан фойдаланиб, Баренц денигизида Лубовский, Оқ денигизда Беломор ва Мезенский электр станцияларини қуриш күзде тутилмоқда.

Сувнинг кутарилишидан ишлайдиган электр станциялари даврий (сутканинг маълум қисқа вақтида) ишлагани учун уларни иссиқлик электр станциялари билан биргаликда ишлатиш зарур.

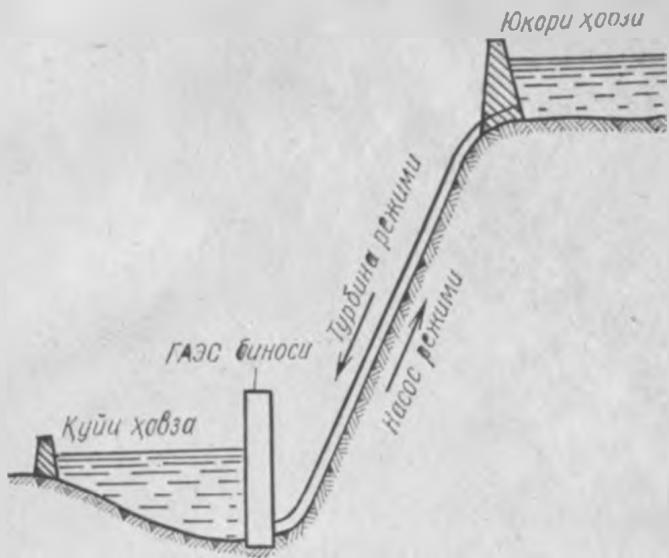
102- §. Гидроаккумуляцион электр станция (ГАЭС)лар

Гидроаккумуляцион электр станциялар сутканинг энергия камроқ ишлатиладиган даврида электр тармоқларидаги ортиқча электр энергияни сувнинг потенциал энергиясига айлантириб, сутканинг энергия тақис даврида қайтадан электр энергиясига айлантириб беришга мосланган электр станциялардир.

Кучли насос станциялари денигиз ёки дарё сувини бирор тепаликда қурилган сув ҳавзасига кутариб, зарур булган вақтда юқори ҳавзадаги сувни сув қувурлари ёрдамида гидроэлектр станцияларнинг турбиналарига юборади (6.13- расм).

Гидроаккумуляцион электр станцияларда ҳосил килинган электр токи электр тармоқларига қайтарилади. Бундай электр станцияларининг фойдали иш коэффициенти 0,66 дан ошмаса ҳам, энергиянинг маълум қисмини сақлаб қолашга ёрдам беради.

СССРда Ленинградда қурилган ГАЭСнинг қуввати 1 миллион кВт га етади. Киев ГАЭСи 2,5 км юқоригоқда қуввати 2000000 кВт га тенг булган, Каунас сув омборининг ўнг қирғо-

6. 13-расм. Гидроаккумулятор электр станциясининг жойлашиш схемаси.

3.5

Рида қуввати 1600 Мвт га тенг бўлган Койшядар ГАЭС қурилмоқда. Бундай гидроэлектростанциялар ГФР, АҚШ, Англия, Норвегия, Франция, Япония ва ГДР ларда ҳам қурилган.

Хозирги кунда жаҳондаги барча ГАЭСларнинг қуввати 15 миллион кВт дан ортиб кетган.

103-§. Гидроэлектр станцияларнинг асосий иншоотлари ва жиҳозлари

Гидроэлектр станциялар яратиш унга хизмат қиладиган иншоотларни қуриш ва жиҳозлаш билан амалга оширилади.

Иншоотларга қуйидагилар киради:

- 1) тўғон — дарё ўзанинни тўсив, керакли босим ҳосил қилиб берувчи гидротехник иншоот;
- 2) ГЭС биноси — сув энергиясини электр энергиясига айлантириб бериш учун зарур бўлган асосий жиҳозларни ўз ичига олувчи гидротехник иншоот. Баъзи ҳолларда (тўғон ичи ёки тўғон ёни ГЭСларида) ГЭС биноси тўғонининг асосий қисмини ташкил қилиши ёки тўғон вазифасини бажариши ҳам мумкин;

3) қувурлар — юқори бъефни ГЭС биноси билан туташтирувчи иншоот. Бундай қувурлар тўғон орти ва шохобча каналли ГЭСларда қўлланилади;

4) шохобча каналлар табиат шароитига кўра дарё ўзанида ГЭС биноси қуриб бўлмайдиган ҳолларда, дарё ўзанидан ёки

түғон ёнидан сув сатҳи қиялигидан камроқ қиялик билан сувни олиб кетиш учун хизмат қиладиган иншоот;

5) оқова нов — дарё сувининг бир қисмини ГЭС биноси ташқарисидан юқори бъефдан қуйн бъефга ўтказиб юборишга ва дарё сарфининг ўзгариб туришига қараб, юқори бъеф сатҳини ростлаб туришига хизмат қиладиган иншоот.

Юқорида айтилганлардан ташқари ГЭС иншоотларига фойдаланиб бўлинган сувни қуйн бъефга чиқарив юборувчи новлар, шохобчадан каналлар келиб қийиладиган ҳовузлар ва бошқалар ҳам кириши мумкин.

Жиҳозларга қийидагилар киради:

1) гидротурбиналар — сув энергиясини механик энергияга айлантириб бериш учун хизмат қиладиган гидромашина;

2) электр генератори — гидротурбинада ҳосил қилинган механик ҳаракатни электр энергиясига айлантирувчи машина;

3) йуналтирувчи аппарат — сув босимининг йуналишини турбина куракларига мослаб берувчи мослама;

4) спирал камера — сувни реактив турбинадарнинг йуналтирувчи аппарати куракларига бир текис етказиб берадиган мослама;

5) суриш трубаси — гидротурбинанинг давомида қурилган ва сийракланиш ҳосил қилиш йўли билан турбинага келтирилган сув босимида тулиқ фойдаланиш учун қурилган мослама;

6) тақсимот шчити — генератор ҳосил қилган электр энергияни тармоқларга тақсимлаш учун ҳимоя ва бошқариш воситалари ўрнатилган қурилма.

Бундан ташқари, жиҳозларга турбинага келадиган сувни бошқариш ва контрол-ўлчаш асбоблари ҳам киради.

104- §. Түғоннинг тузилиши

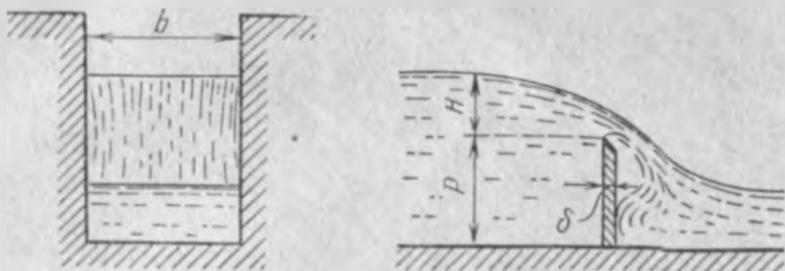
Түғонларнинг тури ва конструкцияси унга қўйиладиган талаблар, табиий шаронт ва ўлчамларига қараб турлича бўлади.

Юқори бъефда сув сатҳини кўтариш учун қурилган түғонларга сув омбори, сув кўтаргич түғонлар дейилади.

Гидроузел таркибида бажарадиган вазифасига қараб түғонлар: сув ўтказмайдиган, оқова новли, станцияли (сув олувчи қурилмалари ва ГЭСга сув берувчи қувурлари бўлган) түғонларга бўлинади.

Қурилиш материалининг турига қараб тупроқ түғон, тош түғон, бетон түғон, ёғоч түғонлар бўлади.

Тупроқ түғонлар қисман ёки бутунлай кам ўтказувчи тупроқдан қурилади. Бу түғонларнинг юқори сиртида кам ўтказувчи тупроқ сув ўтказмайдиган экран ҳосил қиласди. Бунда түғоннинг ўзагини ўтказувчи тупроқ ёки тошлардан қуриш мумкин. Кейинги ҳолда у тошли-тупроқ түғон дейилади. Тупроқ түғон-

6.14-расм. Юпқа останали оқова нови.

ларнинг тубида, сизиб утган сувларни чиқариб юбориш учун, дренажлар қурилади. Тұғоннинг юқори сиртини тұлқын таъсиридан бетон ёки тош қоплама билан ҳимоя қилинаади.

Тош тұғоннинг марказий сув үтказмайдыган қисми (диафрагма) темир-бетон, асфальт, ёғоч, металл, полимер материалдардан қурилади. Агар тұғон заминин үтказувчан ер бұлса, уннинг тұғон олдидаги қисми сув үтказмайдыган материалдардан қурилған ва понур деб аталувчы қопламага эга бұлади.

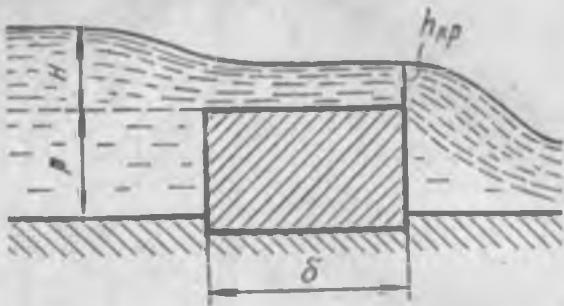
Бетон тұғонлар силжишга бардоштылығы асосида конструктив хусусияттарға қараб уча асосий турға ажralади гравитацион тұғонлар, аркасымон тұғонлар, контрофорсli тұғонлар. Бетон тұғонларда асосий масалалардан бири заминда сувнинг фильтрациясини камайтиришдан иборат. Шуннинг учун баланд тұғонлар тубиннинг юқори чегарасида сизиб үтишга қарши түсік үрнатылади. Заминнинг қолган қисмларында босимни камайтириш учун дренажлар құлланилади. Бу эса тұғоннинг чидамлилігини оширади. Гравитацион ва контрофорсli тұғонлар температура таъсиридан ёриқлар ҳосил бұлишига қарши қисқа секцияларға ажратып қурилади. Бетоннинг қотиш вақтида чүкишидан ёриқлар ҳосил бұлишига қарши тұғон айрим блоклардан қурилади.

Паст босимли, сувнинг катта сарфларини үтказувчи, тогсиз ерларға қурилған оқова новли тұғонлар ичидә әңг күп тарқалғанлары 6.7-расмда көлтирилген.

105- §. Оқова новларининг турлари

Оқова новлар деб, озод сиртли оқимлардаги, устидан суюқлик оқиб үтадыган сунъий түсіңкаларға айтылади.

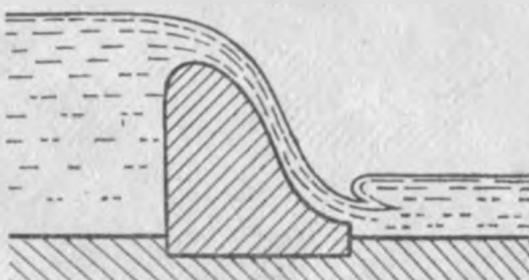
Оқова новлар гидротехник ва йұл қурилиш ишларыда (оқова новли тұғонлар, сув ташлагычлар ва ҳ. к.) кенг құлланилади ва суюқлик сарғини үлчашда, гидрогеологик ва гидрометрик текшириш ишларында фойдаланылади. Улар турлы белгиларига қараб классификацияланади.

6. 15-расм. Кенг останали оқова нови.

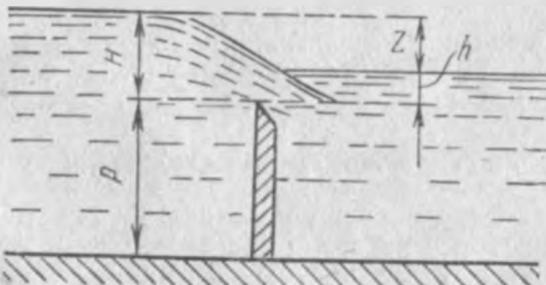
Күйилиш останасини шаклларига қараб:

- 1) юпқа деворлы ёки юпқа останали оқова нов (6.14-расм);
- 2) кенг останали оқова нов (6.15-расм). Бундай остананинг устида параллел оқимчалар ҳосил бўлади;
- 3) амалий профилли оқова нов (6.16-расм), улар юпқа останадан оқиб тушаётган суюқликкинг қуйи сиртига мос шаклга эга бўлади.

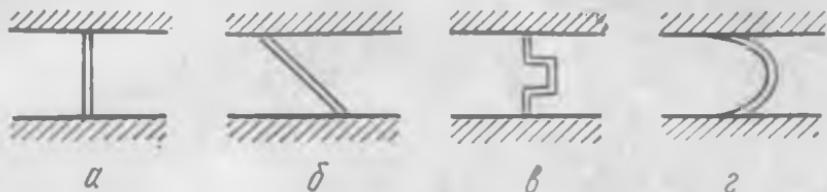

6. 16-расм. Амалий профилли оқова нови.

Оқимчанинг қуий бъеф билан туташиш турига қараб, чўктирилмаган (қуий бъефдаги сатҳ остана устки сиртидан пастда бўлса 6.14-расм) ва чўктирилган (айтилган сатҳ остана устки сиртидан юқори бўлса, 6.17- расм) оқова новларга бўлинади.

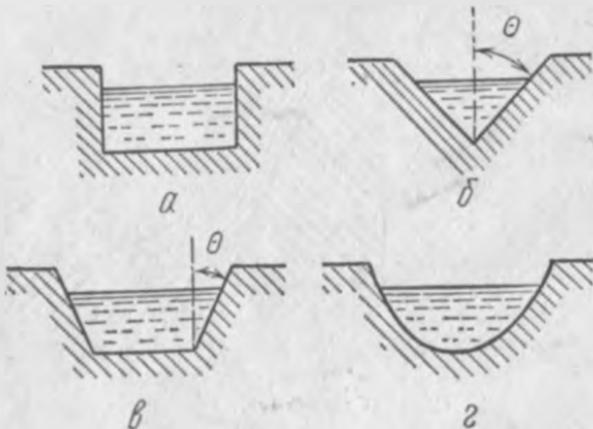
6. 17-расм. Чўктирилган останали оқова новининг схемаси.

6. 18-расм. а—түгри чизиқли оқова нов, б—қийшиқ чизиқли оқова нов, в—сипиқ чизиқли оқова нов, г—эгри чизиқли оқова нов.

Остонанинг тепадан куринишига қараб, түғри (6.18-расм, а), қийшиқ (6.18-расм, б), сипиқ (6.18-расм, в) ёки эгри чизиқли (6.18-расм, г) оқова новларга бўлинади.

Оқова нов устки сиртининг кенглигига тўсиликан оқим кенглигидан кичик бўлса, тўсувчи девордаги кесимнинг шаклига қараб тўртбурчак (6.19-расм, а), учбурчак (6.19-расм, б), трапециодаль (6.19-расм, в), пароболик (6.19-расм, г) кесимли новларга ажралади.

6. 19-расм. а—тортбурчак кесимли, б—учбурчак кесимли, в — трапециадал кесимли, г — параболик кесимли оқова новлар

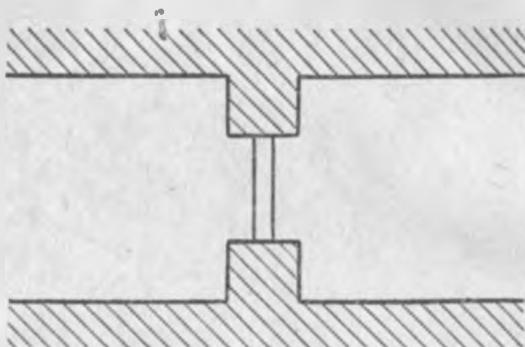
Ниҳоят, оқова нов кенглигининг унинг олдидағи оқим кенглигига иисбатига қараб, сиқилган ёки сиқилмаган новларга ажралади (6.20- расм).

106- §. Капсулли гидравлик куч қурилмасининг хусусиятлари

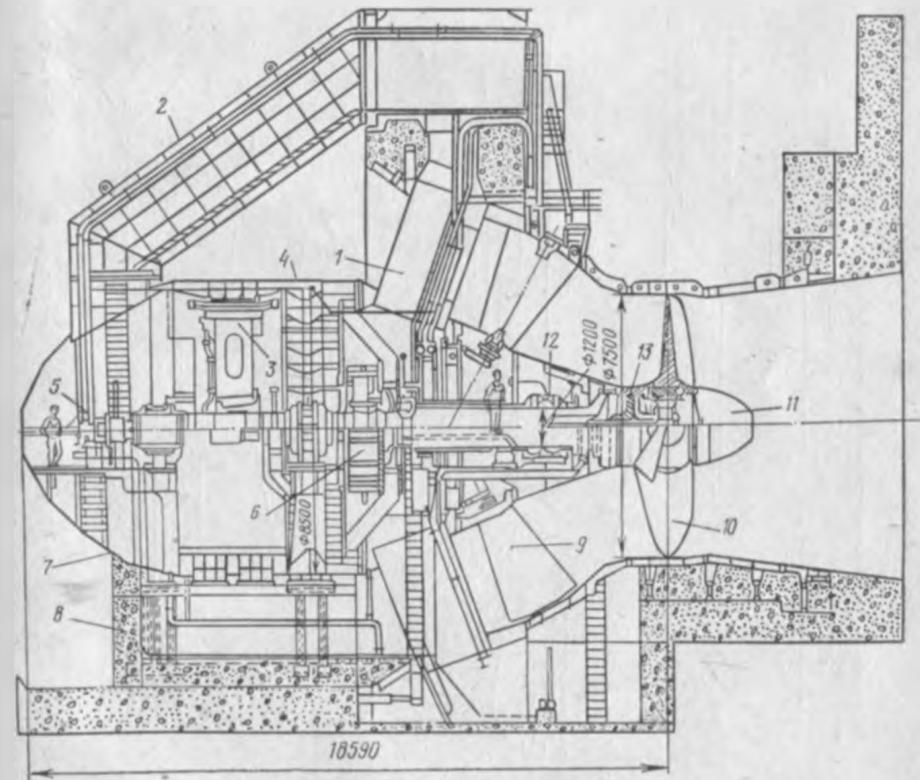
Кейинги вақтларда босим паст бўлган (10...15 м дан кам) ҳолларда горизонтал капсулли гидроагрегатлар кенг қўлланилмоқда. Бундай агрегатларда горизонтал ўқий турбиналардан фойдаланиб (6.21- расм), генератор чўктирилган ёпиқ сурни пўлат капсула ичига жойлаштирилган бўлади ва сувиниг кўтари-

лишидан ишлайдын екі башқа наст бөсекмели (Масатан, Кисев, Канев, Кислогуб ва бошқа) ГЭСларда құлланилади.

Капсуллы агрегаттарни құллаш қуйндагиларга имкон беради:

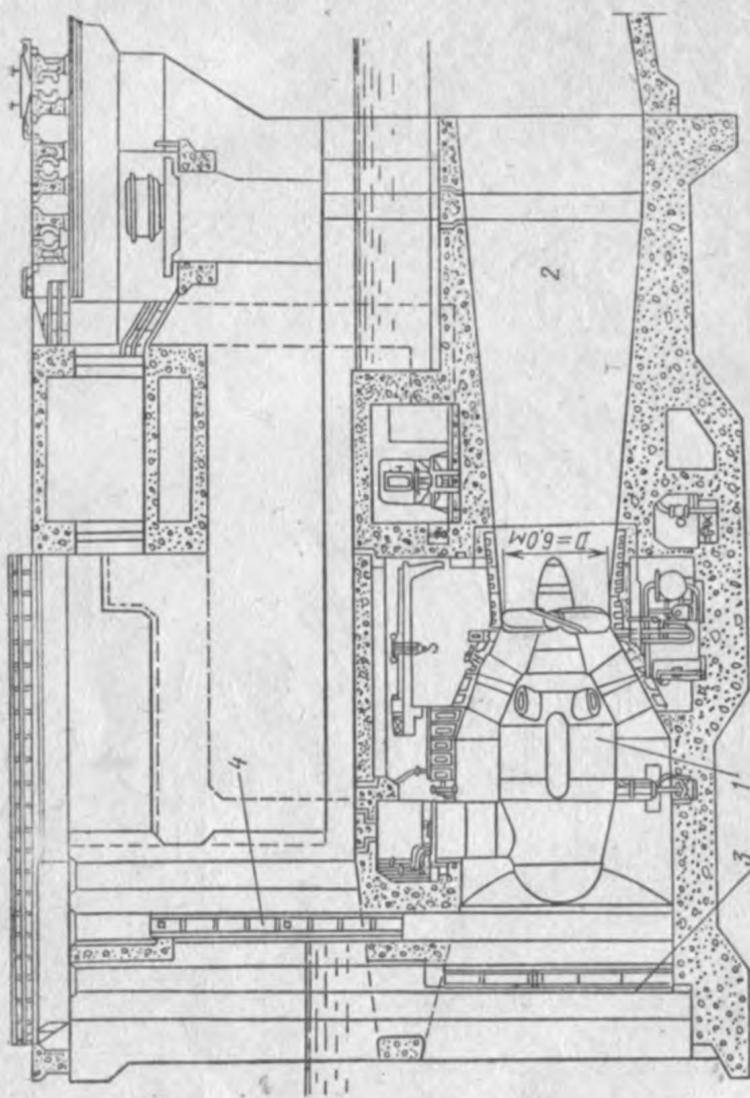

6.20-расм. Сиқылған оқова нов

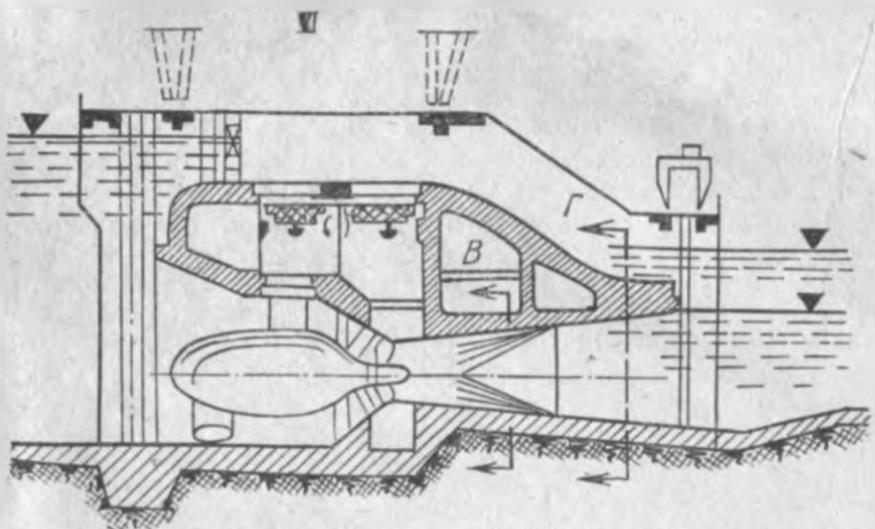

6.21-расм. Кислогуб ГЭСидаги капсуллы күч қурилмасы схемасы:

1—турбинаның нүүр гидираги, 2—турбинаң подшипини 3—генератор, 4—мультифликатор, 5—мой насосы, 6—властик муфта, 7—капсула, 8—фундамент, 9—мой трубасы, 10—обтекатель спиртига исемкі ҳаво жарылыштырылған трубасы.

6. 22. расм. Киев ГЭСидагы капсуллы күч курилмасы:
1 — капсуллы агрегат, 2 — сұрағыш шараптасы, 3—4 — гидроэнергетика.

6. 23-расм. Капсулли гидравлик күч қурилмасы бор ГЭС биносидан сув ташлагич сифатида фойдаланиш.

а) ГЭС биносидан сув ташлагич сифатида ҳам фойдаланиш (6.22-расм);

б) ГЭС биноснинг темир-бетон қисмларини соддалаштириб, йигма темир-бетон элементлардан фойдаланиш мумкин;

в) қурилмадан ўтаётган оқимнинг йўлакай бурилишлари энг кам бўлади ва айниқса сўриш трубасида сув бурилишлариз ҳаракат қилади.

Булар гидравлик йўқотишнинг камайишига ва катта сарфларда турбина ФИК нинг ортишига олиб келади. Натижада турбина шу диаметрли вертикаль турбиналарга нисбатан 20...35% ортиқ қувват беради. Натижада горизонтал капсулли агрегатли ГЭС биноси худди шундай вертикаль турбинали ГЭС га нисбатан паст босимлардан фойдаланишда 10...25% арzonга тушади.

Капсулли агрегатларнинг хоссаларидан яна бири, куракларнинг очилиши уларнинг бурилиш бурчаги α° га боғлиқ бўлган конуссимон йўналтирувчи аппаратларни қўлланишдан иборат. Йўналтирувчи кураклар капсула ичига жойлашган сервомоторлар ердамида бурилади.

Сувнинг кутарилишидан ишлайдиган ГЭСларда битта ҳавзада сув сатҳи турли ерда турлича булишидан фойдаланилганлиги сабабли босимнинг ўзгариш чегараси жуда кичик бўлиб, Оқ денигизда 1 м дан 7 м гача боради. Бундай паст босимлар турбинанинг массив иш фидирагини тез айлантира олмайди. Шунинг учун турбина ва генератор валлари, генератор роторининг айланиш сочини турбинага нисбатан 5...10 марта ортириб берадиган маҳсус механизм (мультиплектор)лар орқали туташти-

рилади. Натижада генераторларни кучайтириш ҳисобига капсула диаметрини камайтириш мүмкін бўлади. Мультиплікаторлар мураккаб ва қиммат механизмлар бўлгани учун улар фақат бошқа имконият бўлмаганда қўлланилади.

Масалан Мозель (ФРГ) дарёсидаги босими 4—5 м бўлган гидроэлектр станциялар диаметри $D_1=4,6\ldots4,8$ м ли турбина ва 87/750..67/750 айл/мин ли мультиплікаторларга эга бўлган ғарб бири 3,5..4,6 мВт ли капсулали агрегатлар билан жиҳозланандир.

да турбинасининг диаметри $D_1=3,3$ м бўлган мультиплікаторли ва 400 кВт қувватли капсулли агрегат Кислогуб электр станциясида ўрнатилган (6.23- расм).

ФОИДАЛАНИЛГАН АДАБИЕТ

Лиг 1984 йил октябрь Пленуми материаллари. «Узбекистон», Т., 1984 йил.

2. План электрофикации (доклад VIII съезду Советов Государственной комиссии по электрофикации России). М., Госполитиздат. 1955 й.
3. Жимерин Д. Г. Проблемы развития энергетики. М. Энергия. 1978 й.
4. Угинчус А. А.— Гидравлика и гидравлические машины. Харьков. 1966 й. Харьковск. Гос. университет.
5. Очеретенко Д. И.—Гидравлические и компрессорные машины. Машгиз. М. 1962 й.
6. Юфин А. П.— Гидравлика, гидравлические машины и гидропривод «Высшая школа» М. 1965 й.
7. Губин Ф. Ф. Гидроэлектростанции. М—Л 1949 й.
8. Кривченко Г. Н.— Гидравлические машины. М. Энергия. 1978 й.
9. Осиев П. Е.— Гидравлика и гидравлические машины. Легкая промышленность М. 1965 й.
10. Рабинович Е. З.— Гидравлика. изд. тех-теоретич. литературы. М. 1957 й.
11. Гейер В. Г., Думин В. С., Боруменский А. Г., Зоря А. Н.— Гидравлика и гидропровод «Недра» М. 1970 й.
12. Есьман И. Г.— НАСОСЫ. изд. Нефтяной и Горно-топливной литературы. М. 1954 й.
13. Семидуберский М. С. Насосы, компрессоры вентиляторы. «Высшая школа». М. 1974 й.
14. Гидротехника. Строительство (журнал) № 12 (1965 й.), № 9. (1977 й.)
15. Гидроэлектрические станки. Под редакцией Губина Ф. Ф. и Кривченко Г. М. № 1. Энергия. 1980 й.
16. Савин Ю. М. Гидроаккумулирующие электростанции. М—Л. 1968 й.
17. Энергетика Мира (доклады X мировой энергетической конференции). М. Энергия. 1979 и...
18. Авакян А. Б., Шарапов В. А. Водохранилища гидроэлектростанций СССР. Энергия. М. 1958 й.
19. 50 лет Ленинского Плана ГОЭЛРО. под редакцией Непорожного П. С. Энергия. М. 1970 й.
20. Дойников Н. М., Турцов Г. П., Хамутов А. П. Машиностроение. Т. «Укитувчи», 1973 й.
21. Черняк О. В. Теплотехника ва Гидравлика асослари. Т. «Укитувчи», 1977 й.

УНДАРИЖА

б о б. Кириш	4
1- §. Гидравликанинг ривожланиши ҳақида қисқача маълумотлар	4
2- §. Суюқлик механикаси ва гидравлик машиналарни яратишда ватанимиз олимларининг роли	5
3- §. ' халқ ҳўжалигида гидромашинасозлик, гидротехника ва гидроэнергетиканинг аҳамияти	7
4- §. Партия ва ҳукуматимизнинг халқ ҳўжалигини ривожлантириш тўғрисидаги қарорлари асосида гидромашинасозлик вазифалари	8
5- §. Суюқликлар тўғрисида асосий тушунчалар	9✓
6- §. Суюқликларининг физик хоссалари. Бу хоссаларнинг температура ва босимга боғлиқлиги	9
7- §. Қовушоқлик, суюқликларда ички ишқаланиш ҳақида Ньютон гипотезаси	12✓
8- §. Қовушоқликни аниқлаш усуллари	14✓
9- §. Идеал суюқлик ва унинг хусусиятлари	16✓
 - б о б. Гидростатика асослари	
10- §. Тинч турган суюқликка таъсир этувчи кучлар	17
11- §. Гидростатик босим ва унинг хоссалари	18✓
12- §. Босими үлчаш учун техникада ишлатиладиган турли бирликлар	19✓
13- §. Суюқликлар мувозанатининг дифференциал тенгламаси .	20
14- §. Гидростатиканинг асосий тенгламаси	21✓
15- §. Босими тенг сиртлар. Эркин сирт	22
16- §. Оғирлик кучи таъсирида тинч турган суюқликлар . .	23
17- §. Суюқликларда босимнинг узатилиши. Паскаль қонуни .	23✓
18- §. Паскаль қонунининг техникада қўлланилиши. Гидростатик машиналар	24
19- §. Абсолют, ортиқча босимлар ва вакум	29
20- §. Пъезометрик баландлик. Гидростатик босим	30
21- §. Босим үлчаш асбоблари	31
✓ 22- §. Суюқликнинг текис деворга босим кучи	34✓
✓ 23- §. Ортиқча босим марказининг вазиятини топиш	36
24- §. Босим эпюраси	36

✓25- §. Цилиндрик сиртга таъсир қылувчи босым кучи	37
✓26- §. Түлиқ босым кучини ва унинг йўналишини аниқлаш	39

3- б о б. Техник гидродинамика асослари

27- §. Гидродинамиканинг асосий масаласи ва услуби	40
28- §. Суюқликнинг барқарор ва беқарор ҳаракатлари	41
29- §. Оқимчали ҳаракат ҳақида асосий тушунчалар. Оқим чизиги, оқим трубаси ва оқимча	41
30- §. Ҳаракат кесими ва <u>элементар оқимча</u> учун суюқлик сарфи	42
31- §. Суюқлик оқими, унинг ҳаракат кесимидаги сарфи ва ўртача тезлиги	44
32- §. Узлуксизлик тенгламаси	45
33- §. Идеал суюқлик оқимчаси учун Бернулли тенгламаси	47
34- §. Бернулли тенгламасининг геометрик, энергетик ва физик хоссалари. Пъезометрик чизиқ	(50)
35- §. Реал суюқликлар элементар оқимчаси учун Бернулли тенгламаси	52
36- §. Секин ўзгарувчан ҳаракат. Йўқотишни ҳисобга олган ҳолда пъезометрик чизиқни қуриш	55
37- §. Гидравлик йўқотиш ҳақида тушунча. Гидравлик йўқотишнинг икки тури	57
38- §. Тезлик ва сарфни ўлчаш усуllibарни ҳамда асбоблари	58
39- §. Кавитация ҳодисаси	64
40- §. Суюқликнинг ламинар ва турбулент ҳаракати. Рейнольдс сони ва унинг критик қиймати	64
41- §. Гидродинамик ухшашлик ҳақида тушунча. Гидродинамик ҳодисаларни моделлаш	67
42- §. Текис ва хотекис ҳаракат ҳақида тушунча	70
43- §. Гидравлик қияликлар	70
44- §. Босимли ва босимсиз ҳаракат	72
45- §. Цилиндрик трубада ламинар ҳаракат	72
46- §. Босимнинг камайишига ишқаланишнинг таъсири. Пуазелл формуласи	74
47- §. Турбулент оқимнинг таркиби	76
48- §. Тезлик пульсациялари. Маҳаллий тенглаштирилган тезлик	77
49- §. Тенглаштирилган тезликларнинг кесим бўйича тақсимлаши. Чегаравий ламинар қабаб	78
50- §. Турбулент ҳаракатда гидравлик йўқотишнинг табнати	80
51- §. Трубалардаги ҳаракат учун босимнинг пасабининга умумий формула	82
52- §. Уткинчи зона	83
53- §. Фадир-будурлик турлари, абсолют, нисбий ва эквивалент радир-будурлик ҳақида тушунча	85
54- §. Гидравлик йўқотиш коэффициенти учун формулалар ва уларнинг қўлланилиш соҳалари	86
55- §. Шези формуласи	88
56- §. И. И. Павловский формуласи	89

57- §. Трубаларда турбулент ҳаракат ҳақидағы таълимоттнинг та- раққиёти бўйича совет ва чет эл олимларининг ишлари	89
58- §. Турбулент ҳаракатда босимнинг маҳаллий йўқолиши	90 ✓
59- §. Оқимнинг кескин кенгайини (Борд теоремаси)	94
60- §. Трубаларнинг турлари	96 ✓
61- §. Узун содда трубаларни ҳисоблаш	97
62- §. Сарф характеристикаси. Пъезометрик чизик	101
63- §. Кетма-кет ва параллел уланган мураккаб трубаларни ҳи- соблаш ҳақида тушунча	101
64- §. Тармоқланган трубалар ва уларни графоаналитик ҳисоб- лаш	105
65- §. Сифонларни ҳисоблаш	107
66- §. Суюқлик кичик тешикдан оқаётгандага қаршилик, сиқилиш, тезлик ва сарф коэффициентлари	109
67- §. Оқимчанинг сиқилиши турлари. Суюқликининг найчадан оқи- ши	112
68- §. Найчаларининг турлари ва уларнинг гидравлик коэффи- циентлари	113
69- §. Гидравлик зарб ҳодисаси ва унинг фазаси. Н. Е. Жуковс- кий — гидравлик зарб назариясининг асосчисидир	116
70- §. Н. Е. Жуковский формуласи	118
71- §. Түғри ва нотўғри гидравлик зарб	119
72- §. Зарб босимини сусайтириш усуллари	120
 - б о б . Гидравлик машиналар	121
73- §. Насосларнинг ишлаш принципи, қўлланилиш соҳаси ва ба- жарадиган ишига қараб классификацияси	122
74- §. Поршенили насослар. Тузилиши ва ишлаш принципи	123
75- §. Насоснинг босими, унумдорлиги (сўриш миқдори)	126
76- §. Сўриш баландлиги	129
77- §. Насосларда энергия баланси, унинг ФИК ва бошқа пара- метрлари	130
78- §. Насос конструкцияларининг намуна схемалари	132
79- §. Бошқа тур ҳажмий насослар: шестерняли, коловоротли, винтли, плунжерли, дифрагмали насослар. Уларнинг қўлланиш соҳаси	137
80- §. Марказдан қочма насоснинг тузилиши	144
81- §. Иш фиддигати назарияси асослари	147
82- §. Насос ишининг асосий кўрсаткичлари	152
83- §. Насосларнинг иш ва универсал характеристикалари	154
84- §. Ўқий насосларнинг тузилиши ва характеристикалари	155
85- §. Ўқий ва марказдан қочма насосларнинг қўлланилиш со- ҳалари	157
86- §. Саноатда қўлланиладиган насос қурилмаларига мисоллар	159
87- §. Гидравлик узатмалар	163
88- §. Гидроузатмаларни ҳисоблаш принциплари	167
89- §. Гидроузатмаларнинг қўлланилиш соҳалари	170

5-б о б. Гидравликдвигателлар	171
90-§. Гидротурбиналарнинг ишлаш принципи, босимнинг қиймати, суюқлик оқимининг йўналиш ва конструктив хусусиятларига қарб классификацияланиши	173
91-§. Гидротурбиналарнинг умумий тузилиши ва ишлаш процесси	174
92-§. Актив (чўмичли) гидротурбиналар, ишлаш процесси универсал характеристикалари ва ФИК	178
93-§. Реактив (марказга интилма, ўқий ва диоганаль) турбиналар. Реактив турбиналарнинг иш процесси; характеристикалари ва ФИК	182
94-§. Кавитация ҳодисаси ва унга қарши курашиш усуллари	188
95-§. Турбиналарни ростлаш принциплари	190
5-б о б. Гидравлик куч қурилмалари	192
96-§. Гидроэнергетик ресурслар	192
97-§. Ни электрлаштиришда гидроэлектр станцияларнинг роли	194
98-§. Гидроэлектр станциялар классификацияси	195
99-§. Машина зали тўғон ёнида, тўғон ичида ва тўғон ортида жойлашган электр	201
100-§. Шохобча каналли электр станциялар	205
101-§. Сувнинг кутарилишидан ишлайдиган электр станциялар	206
102-§. Гидроаккумуляцион электр станция (ГАЭС)лар	207
103-§. Гидроэлектр станцияларнинг асосий иншоотлари ва жиҳозлари	208
104-§. Тўғоннинг тузилиши	209
105-§. Оқова новларининг турлари	210
106-§. Капсулли гидравлик куч қурилмасининг хусусиятлари .	212

*Хатмаджан
Кадыров*

На узбекском языке

*Латипов Кудраг
Иргашев Соат*

ГИДРАВЛИКА И ГИДРОМАШИНЫ

1е издание

Учебное пособие для педагогических институтов

Ташкент „Ўқитувчи“ 1986

Максус мұхаррир *С. Ілдосбеков*
Нашриёт мұхаррiri *А.Ахмедов*
Бадий мұхаррир *Ф.Некқадамбөев*
Техн. мұхаррир *Т. Скиба*
Корректор *M. Туирова*

№ 3274

Торштаг берилди 10.12.85. Босиши рухсат этилди 15. 09. 86. Р-01758. Формати
 $60 \times 90_{-14}$. Тип. қоғози № 3. Кегли 10 шпонсиз. Литературна гарнитураси.
Юқори босма усулида босиши. Шартлы б.л. 14,0. Шартлы кр.-отт. 14,19.
Нашр.л. 11,68. Тиражи 3500. Зак. № 330. Бағоси 60 т.

«Ўқитувчи» нашриёти, 700129. Тошкент, Навони күчаси, 30. Шартнома
№ 11-132-85.

Ўзбекистон ССР нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат
комитети Тошкент «Матбуот полиграфия ишлаб чықарыш бирлашмасига қа-
рати 1-босмахона. Тошкент, Ҳамза күчаси, 21. 1986.

Типография № 1 ТППО «Матбуот» Государственного комитета УзССР по де-
лам издательсти, полиграфии и книжной торговли. Ташкент, ул. Хамзы, 21.

Латипов К., Эргашев С.

Гидравлика ва гидромашиналар: Уқув юрт.
индустрисал-педагогика фак. учун ўқув қўлл. —
Т.: Ўқитувчи, 1986. 224 б.

1. I Автордош.

Латипов К., Иргашев С. Гидравлика и гидромашины:
Учеб. пособие для пед—институтов.

30123+31.56я73

№ 739 — 86
Навоий номли ЎзССР
Давлат кутубхонаси
Тираж 12500
Карт. тиражи 3500

«УКИТУВЧИ»